ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2017 N 3 (15)
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍԸ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
THE JOURNAL HAS BEEN PUBLISHED SINCE NOVEMBER OF 2013

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2017 Թ. N 3(15)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ· PUBLICATION

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ · BOOK REVIEWS

SOUTH–EASTERN ARMENIA DURING THE ATTACKS OF SELJUK–TURKISH TRIBES (up to 1071)

VARDANYAN V.

In 1016 Seljuk-Turks attacked Armenia for the first time, encroaching upon the borders of the kingdom of Vaspurakan. Davit, the Armenian king of Vaspurakan, the son of Senekerim Artsruni, "collected all his army of noblemen against the Turks, and Arian Armenian troops fought a fierce battle". He attacked Turks courageously, and a number of foreign nations died. But Armenians were subjected to extraordinary arrow attacks[1].

In 1021, because of the Turkish threat, the king Senekerim Artsruni was forced to hand in the regions under his control to Byzantine Emperor Vasil II (976–1025). Thus, together with his 14 thousand noblemen and their families he moved to the vice-regency of Sebastiain Lesser Armenia, which was under Byzantine control. The overwhelming majority of the population in the region were Armenians. This vice-regency later joined the see of Cappadocia. According to the Byzantine historian Ioannes Scylitzes (second half of XI century), Senekerim Artsruni[2] was appointed the military leader of Cappadocia, after his death in 1025 his elder son Davit succeeded him[3]. Beginning from 1021, the south-western provinces of Armenia, being under Byzantine control, were under constant attacks by the Turk-Seljuks. The Arab historian ibn al-Athir wrote that in 1029 the Seljuks

[1] See **Մատթէոս Ուռհայեցի,** Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 46–47:

[2] See **Հովհաննես Սկիլիցես,** Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հր. Բարթիկյանի, Ե., 1979, էջ 86:

[3] See **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 55: With Senekerim Artsurni in 1021 many peasants migarted to Sebastia (Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 24):

(Oghus) attacked the Armenian territory (Bilad al Arman), plundered and captured innocent civilians[4]". The Byzantine Emperor Romanos III (1028–134) did not support Armenia in their unequal fight against the Seljuk-Turks. Moreover, the Artsrunis' emigration in 1021 was due to the Byzantine Emperor's political insidiousness against the kingdom of Vaspurakan[5]. Nevertheless, the overwhelming majority of the Armenian population in Vaspurakan and nearby regions did not abandon the motherland. Led by the descendants from the Artsrunis' dynasty they defended their country from the hordes of Seljuk-Turks. The Armenian Apostolic Church also stayed in the homeland, fighting the foreign violence. In 1042, the Armenian warriors from Vaspurakan fought an unequal battle against the Turkish army of 15000 and defeated them forcing to escape[6]. Afterwards, the military of Vaspurakan again defended their power from the Seljuk-Turks[7].

The Pechenegs and other nomadic Turkish speaking tribes threatened Byzantium from the west. As the historian Michael Attaliates, witnessing the events, writes, "Their terror was so immense that everybody thought the enemy units were absolutely invincible. The common belief was that there was not a path for salvation. The whole population of Europe thought of emigrating[8]".

Suffering from the annual Seljuk-Turkish raids of plunder from 1025 to 1028 the Byzantine army was forced to retreat to castles, leaving the population of the eastern provinces without protection from the constant attacks of the Turkish tribes[9]. The Emperor Constantine (1025–1028) did not pay due attention to the protection of South-Western Armenia which was then under his control. Even though the governor of Vaspurakan Nickepor Komnenos in the 1020s tried to counterattack the Muslim tribes, he never succeeded as his "fragile" soldiers disgracefully fled, meanwhile telling others not to flee so shamelessly but to fight

---

[4] **Իբն-ալ-Ասիր,** Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 1981, էջ 209:

[5] **Toumanoff C.,** Studies in Christian Caucasian History. Georgetown University press, 1963, p. 200.

[6] **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 91–92:

[7] **Թովմա Արծրունի և Անանուն,** Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Ե., 2006, էջ 341:

[8] **Միքայել Ատտալիատես,** Պատմություն, այսուհետև՝ Ատտալիատես, Թարգմանություն բնագրից, ծանոթագրությունները Հր. Բարթիկյանի, Ե., 2015, էջ 341:

[9] **Honigmann E.,** Die Ostgrenze Des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, Bruxelles, 1935.

their adversaries[10], i.e. Turks with all their courage. And when Nickepor Komnenos managed to stop the retreat of his army which was fighting against the Seljuks, the Empereor, being very dissatisfied with his decision, dismissed him in 1025. Nickepor Komnenos was tried on false charges and blinded. His eight companions-in arms were blinded as well.

Byzantium was again unable to protect South-Western Armenia in 1030, when the Oghuz-Turks having plundered Diarbakir, invaded into southern Armenia ravging and plundering it[11]. In 1034 the Armenian-Byzantine army led by the Armenian military commander Gandzi freed the city of Berkri in Vaspurakan. Nevertheless, the Seljuks recruiting extra forces conquered Berkri, killing Gandzi[12].

Taking advantage of the defenseless situation of Armenia the Seljuk-Turks in 1034 continued their attacks on Vaspurakan and neighboring regions. In the same year, numerous Muslim pilgrims from Khorasan, Tabarastan, Atrapatakan invaded Vaspurakan. The Armenians of Sasun, Vostan and Khlat counterattacked them[13]. According to Lastivertsi (Aristakes of Lastiver), the governor of Vaspurakan Kavasilias “conquering Berkri, with a huge army, located his cavalry to defend the city[14]”. However, Khlat, Baghesh and Nprkert remained under the rule of the Mrvanian emirs. The latter would also attack the neighboring Armenian provinces. According to Ibn al-Athir in 1035 Mrvanian Nasr-al-Daula gathered an army to attack Sasun, but taking into account the might of the people from Sasun he gave up this idea “as they (the people of Sasun) had inaccessible fortresses, narrow gorges, and were close to the Byzantines. Nasr fearing that they would ask for help signed a treaty of peace[15]”. During his rule (1012–1062), he preferred to preserve peace. His descendants were unable to protect the country from the Oghuz-Turkmens’ ravaging invasions.

In June 1048, Tughril Beg Sultan’s brother, Ibrahim Yannal, accompanied by the Oghuz army, invaded Armenia, reaching the cities of Manzikert (Manazkert), Karin, and supported by Abkhazians, they defeated the Byzantine army. During

---

[10] **Հովհաննես Սկիլիցես,** էջ 97–98: See also Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ (there on Արիստակես Լաստիվերտցի), աշխատասիր. Կ. Յուզբաշյանի, Ե., 1963, էջ 41:

[11] **Իբնալ-Ասիր,** էջ 212:

[12] **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 74:

[13] **Իբն ալ-Ասիր,** էջ 212:

[14] **Արիստակես Լաստիվերտցի,** էջ 48

[15] **Իբն ալ-Ասիր,** էջ 213:

this invasion, the Turks entered the Minor Asian territories, "plundering, ravaging everything, capturing more than 100000 people[16]".

Aristakes Lastivertsi also states this, mentioning that according to the Armenian calendar, in the year of 497 (1048) the Turkish army raided the provinces of Basen, Karin, "from the West up to the province of Khaghtyac, from the North to Sper, thereon up to Tayots and Arsharunaets, from the South to Taron, to the province of Hashten and to the woods of Khordzen[17]", breaking the Christians' resistance. The Seljuk-Turks also invaded into other Armenian provinces. In 1045 they broke into Sophene (Tsopk), murdering thousands in a bloodbath in the provinces of Paghin and Tlmukh. Thereon attacking Archesh, they defeated the Byzantine army[18].

In 1045, after the eradication of the Bagratuni kingdom, the Emperor Constantine IX Monomakh (1042–1055) tried to displace the Armenian Ministers and their armies from their country, to keep them in his subjection[19], and to use them in the battles with his enemies. The Emperor attempted to win the Seljuks over, preventing their attacks on his territories. The Arab literary man Abu'l-Fidain in his chronology notes that in 1049, the Byzantine Emperor sent lavish gifts to Tughril Beg Sultan, asking for cease-fire, then a mutual agreement ensued. The Emperor built a Mosque in Constantinople, and there in the name of Tughril Beg a prayer (Khutbah) was made[20]. Byzantium was surrounded by Turkish-speaking tribes on the east and west[21]. Grigor the Magistros Pahlavuni, who was appointed the Duke of Mesopotamia, was to defend the Byzantine borders. However, he also defended Southern Armenia. It is worth mentioning that Grigor the Magistros considered himself not only the ruler of "Mesopotamia, but also of Vaspurakan, Taron, Manzikert (Manazkert), Archish, Berkri[22]". In 1048, when the Seljuk army invaded into the provinces of Basen and Karin,

---

[16] **Իբն ալ-Ասիր,** էջ 214:

[17] **Արիստակես Լաստիվերտցի,** էջ 67:

[18] **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 99:

[19] **Михаил Пселл.** Хронография. Перевод и примечания Я. Любарского, М., 1978, с. 126.

[20] Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Ե., 1965, էջ 215:

[21] **Гордлевский В.** Государство сельджукидов Малой Азии. Избранные сочинения, т. I, М., 1960, с. 49, **Բոռնազյան Ս.,** Հայաստանը և սելջուկները XI–XII դդ., Ե., 1980, էջ 56–59:

[22] **Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը,** Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 213:

breaking the resistance of the Byzantines[23], accompanied by Armenians Grigor the Magistros, "the Armenian powerful ruler who was honored with the Master's degree[24]", came to their aid. However, the Seljuk-Turks were able to conquer the province of Mananagh in Upper Armenia. Even though the Armenian warriors burning with wine and anger joined, and the young men fought with courage, nevertheless, from all sides the enemy besieged them[25]". The Turkish-Seljuk army broke into the province of Karin as well, ravaging the city of Artsn and committing large-scale massacres. Churches were destroyed, sanctities were blasphemed and more than 150 vicars were killed[26].

Although in 1048, on the bank of the Mets Zab, Katakalon Kekavmenos, the appointed governor of Ani and Ibera, and the governor of Vaspurakan Aaron Bulgar defeated the Turks, however, considering the enemy's preponderant army, they stopped fighting[27].

In Southern Armenia, the Seljuk-Turks were counterattacked not only by the Tornikyan-Mamikonyans from Sasun, Taron, Manizkert (Manazkert), Sophene (Tsopk) but also by the independent Artsruni-Khedenekians from Lake Van. The Tornikyans of Sasun and the Artsrunis of Vaspurakan were allies. Their alliance had deep roots dating back to the times of the kingdom of Vaspurakan. In a manuscript, it was mentioned that "the Senekerimyans (the Artsrurnis) had the provinces of Sasun and Khuyt under their control[28]".

During the Seljuk invasions, Taron was ruled by Theodoros, the son of Aharon "was the governor of the province[29]". The rebel regiment from Turkey (Turkastan) obeyed him, thus, the Seljuk-Turkish troops demanded that Teodoros hand the rebels over as the latter were seen as insurgents. Otherwise, they threatened to capture the whole population of Taron. Theodoros, however, refused to meet their demand, after which the Seljuks attacked Taron. The

---

[23] **Հովհաննես Սկիլիցես,** էջ 158–161:

[24] **Արիստակես Լաստիվերտցի,** էջ 80: See also **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 107:

[25] Ibid, p. 71.

[26] Ibid, p. 79.

[27] **Հովհաննես Սկիլիցես,** էջ 158–159:

[28] Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց - Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակայից, Երուսաղէմ, 1967, էջ 197:

[29] **Արիստակես Լաստիվերտցի,** էջ 96:

historian writes, “They fought with each other twice and thrice with huge courage.” Theodoros was seriously injured and “died in a short while[30]”.

The Armenian rulers tried to protect their identity in the province of Paghnatun (Paghin) in Sophene (Tsopk) not only from Seljuk-Turks but also from the Byzantine. In 1052, the plotters spoke ill to the Emperor Constantine IX Monomakh about “the glorious Armenian rulers”, who did not wish to obey him. Led by the military chief Peros the Emperor sent an army to Paghnatun. The province was subjected to barbarities “and the ruler was overthrown”. The Byzantine wanted to arrest the great rulers Harpik, Davit, Levon, Constantine and others. However, they fortified their positions in the castles, remaining invincible[31].

Byzantium continued its theological treacheries against the Church of Armenia, attempting to make the Armenians convert to Orthodox Christianity displacing “all Armenian courageous rulers and commanders from Armenia, settling them among the Greek”, writes Matthew of Edessa (Matteos Urhayetsi)[32]. The Armenian Apostolic church was the main powerful stronghold for the nation's independence, spiritual power and unity, thus the Empire moved the official residence of the Catholicos from Ani. The Armenian Catholicos Petros Getadardz was forced to go to Atom and Abusahl Artsrunis in Sebastia[33], where he passed away in 1059.

Southwestern Armenia, despite having been subjected to many calamities under the rule of Tughril Beg (1038–1063), was not however conquered finally. Abu’l-Fida confirms that in 1055 Tughril subjugated Atrapatakan, then “invaded into Armenia and besieged Manzikert (Manazkert), but was unable to conquer it[34]”. Matthew of Edessa (Matteos Urhayetsi) in his turn states that Tughril managed to conquer the city of Berkri, then besiege Archesh, and “a fierce battle which lasted eight days was launched to conquer the city[35]”. Under the pressure of the enemy’s superior army, the defenders of the city had to obey the tyrant. Matthew of Edessa (Matteos Urhayetsi) confirms that in 1055 Tughril’s army

[30] **Արիստակես Լաստիվերտցի**, էջ 96:
[31] **Մատթէոս Ուռհայեցի**, էջ 109–110:
[32] Ibid, p. 136.
[33] Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 98:
[34] Արաբական աղբյուրներ, էջ 215: See also **Իբն ալ-Ասիր**, էջ 214–215:
[35] **Մատթէոս Ուռհայեցի**, էջ 118:

attempted to conquer Manizkert (Manazkert). After days of fighting, he was unable to break the resistance of the residents of the city and "with great disgrace" he left it[36].

Aristakes Lastivertsi (Aristakes of Lastiver) writes that in 1054 Tughril "gathering a huge army with many horses, carriages and with great determination" besieged Manizkert (Manazkert), getting to "the hill called Sim[37]" (in Sasun) but was defeated by the people of Sasun. Afterwards Seljuk-Turks invaded into the province of Sophene (Tsopk), raiding into Khordzean, Handzit. Subsequently the latter broke into the provinces of Tercan (Derjan), Yekeghyatc, Tayk but were defeated in Baydberd after which they invaded Vanand. The valiant princes from the court of Gagik Abasyan, the king of Kars, attacked them in this province and massacred many[38]. Then the Seljuk-Turks moved to the northern shore of Lake Van to the city of Artske, slaughtering the residents of the city, they besieged Karin, the province of Mananagh without facing serious resistance. As the historian in his doleful work writes, "there were neither rulers nor leaders who would encourage, dare people, inspire them to fight with the enemy, give them strength and courage". Armenians were abandoned, shaken, and massacred. The enemy also treated the clergymen with ruthlessness torturing and skinning them[39].

In 1057 Seljuk-Turks raided into the province of Daranagh (Kemah) in Upper Armenia, afterwards they attempted to conquer the province of Yekeghyatc the residents of which, having learnt about it, "gathered a great army with archers and besieged the gorge of the road" and fought against them six months, thus the enemy was forced to retreat to the province of Khordzyan. Here the Armenians fortified their position in the village of Yeghnut and fought heroically, setting free many captives[40].

Having been defeated by the Armenians, Seljuk-Turks invaded the province of Taron. However, the people of Sasun came down from the mountains and killed them, "they defeated and massacred all of them[41]".

---

[36] **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 122:
[37] **Արիստակես Լաստիվերտցի,** էջ 85:
[38] Ibid, p. 88.
[39] Ibid, pp. 109–110.
[40] Ibid, p. 117.
[41] Ibid, p. 118.

Independent Armenian units were preserved in the neighboring regions of Lake Van and in the mountainous regions of **Moxoene** (Moks). The minor government of the Artsrunis is remembered to have come from Amko. The Amyuk castle, situated in the province of Arberan in Vaspurakan, was distinguished by its defensive capacities. The Artsrunis fortified their position on Lim island of Lake Van specifically in the unreachable cape lying south of the lake. There they were able to confront the enemy's attacks. In the XI century Abdlmseh Artsruni[42] was mentioned as the "governor, ruler, overseer" of the Amyuk castle. He was succeeded by "the great ruler Khedenek, descending from the dynasty of the Artsrunis". Khedenek's successor was his son Tornik I who was a powerful man, a courageous warrior" and a military leader. Tornik's son, "a great ruler" Tadeos Artsruni was also known as an excellent warrior". "These courageous descendants of the Artsrunis would not permit the enemies to attack their provinces[43]". They confronted the enemies in the province of Moks (Moxoene) which once was a mountainous part of the Artsruni kingdom. It was there in the village of Atichans that Tornik I "along with many men" fell victim[44]in one of the many battles with the Seljuk-Turks.

The Artsrunis managed to keep their power in the vice-regency of Sebastia as well. In 1059, the Seljuk-Turks attacked the city of Sebastia which was not walled in. Thus, being unable to fight properly, Atom and Abusahl Artsrunis had to leave the city. They fortified their position in the fortress of Khavatanek which was lying in the south-west of Sebastia. There were "a lot of other noblemen[45]" with the Atsrurnis.

Matthew of Edessa (Urhayetsi) writes that in the beginning the Seljuk-Turks did not dare to invade Sebastia "as seeing the multitude of churches" they thought them to be "war camps" but later understanding that they broke into the city slaughtering innocent civilians mercilessly, capturing them as well, sharing the "enormous wealth of gold, silver, gems and pearls as the place belonged to the Armenian kings", namely to the Senekerim-Artrsrunis[46]. In the beginning of spring, the Turks broke into the province of Taron and camped in the vicinity of

---

[42] **Թովմա Արծրունի և Անանուն,** էջ 339:
[43] Ibid, p. 341.
[44] Ibid, p. 339.
[45] **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 133:
[46] Ibid, pp. 128–129.

Sasun, on the slope of Taurus. Learning about the enemy's invasion, "the courageous leader" Tornik Mamikonyan, the son of Mushegh "gathered all the people of Sasun" and attacked the enemy. A fierce battle took place. Tornik with his regiment attacked on the enemy's left flank "and tore them to pieces gaining a triumphant victory." Before the battle, he asked for help from the church of St. Karapet (Glak) in Taron. Afterwards with a united courageous attack, the Armenians defeated the Turks, seizing a great amount of plunder, setting free many captives, "who were forced to serve the malicious nation[47]".

In 1059 Sultan Tughril arrived in Baghdad, where the Arab emirs presented themselves to pledge their obedience[48]. Moreover the Caliph of Baghdad proclaimed Tughril to be "the Sultan of the East and West"[49]. Tughril, in this way, tried to consolidate the Muslim world more closely. Thus, in 1063, he revisited Baghdad[50]. In the same year, Tughril's successor Alp Arslan, in the first year of his enthronement accompanied by envoys went to Baghdad, where, according to Ibn al-Athir, "The Caliph held a ceremonial reception and met with the ambassadors in order to proclaim Alp Arslan as Sultan. He presented him with estimable clothes in the presence of people." While Alp Arslan, on his part, pledged loyalty to the Caliph[51]".

In 1063, the Sultan assured the Caliph that he intended to continue the war against Byzantium – once rather a powerful adversary of the caliphate. Entering into this alliance, Alp Arslan united all the Muslim tribes and from his residence in the city of Rey[52] went to the city of Marand in Atrapatakan. There, one of the emirs of Turkmens joined him with his tribe. Afterwards with a joint army they headed for the city of Nakhchivan to make new attacks on Armenia and Georgia[53]. Marmashen, Akhlkalak, Ani and other regions fought back. During these events as an Arab literary man testifies, "The Caliph's message from Baghdad was sent to Alp Arslan, where he praised him and prayed for him[54]".

---

[47] Ibid, pp. 130–131.

[48] See **Садрад-дин Алиал Хусайни.** Сообщения о сельджукском государстве, М., 1980, с. 36 (there on Садрад-дин Алиал Хусайни).

[49] Ibid, p. 38.

[50] See **Իբն ալ-Ասիր,** p. 217.

[51] See Ibid.

[52] The ruins of Rey city are located on the south-eastern outskirts of Tehran.

[53] **Իբն ալ-Ասիր,** էջ 217–218:

[54] Ibid, p. 220.

In order to counterattack the Seljuk-Turks and prevent their advancement, the Emperor of Byzantium Constantine IX Ghukas "gathered all Greeks and Armenians[55]". However, he failed to prevent the Turkish offensive.

In 1067, the Turk-Seljuks also conquered the city of Caesarea, "destroying and burning the city entirely", writes Ioannes Scylitzes[56]. According to the same source, Romanos IV Diogenes who reigned in the same year, having won many battles with the Turks (Pechenegs) in the west, was unable to improve the fighting efficiency of his army in the east. As the Greek historian writes, "His multinational mercenaries were cowardly and craven", were not united, whereas the Turks fighting against them "were more persistent and greatly experienced". They would trap the Byzantine army by ambush attack and defeat them[57]. So as to counterattack the Turks, the Emperor brought his troops to Sebastia. As the Turks had already raided Cilicia, the Emperor sent there a military unit to join the regiment of Khacahtur who was of Armenian origin. "The latter was a brave man who on many occasions had shown his courage[58]". He was to join the Armenian army situated in the mountainous regions of Seleucia in Cilicia, thus defending the province of Antioch from the Turks.

The Emperor also sent an army to support the defenders of the city of Khlat. Khlat was defended by the mercenary military units, consisting of Turks, Francs and other nations[59]. According to Urhayetsi, the army which was sent to Khlat, consisted of 30 thousand soldiers[60]. The Byzantine troops fought with the Turks in other areas as well. Thus, the Emperor's military forces were dispersed. Learning about that "Alp Arslan attacked the Roman troops". Romanos IV Diogenes prepared his troops for the fight[61]. He led his army to Manizkert (Manazkert) and conquered it[62]. The next day, however, the Turks re-conquered the city. The Emperor again sent an army. The Armenian governor of Karin, Vasiliak led a part of the army. He was able to throw out the enemy[63]. According

---

55 **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 151:
56 **Սկիլիցես,** էջ 216:
57 Ibid, pp. 221, 226.
58 **Ատտալիատես,** էջ 72:
59 **Սկիլիցես,** էջ 236–237: See also **Ատտալիատես,** էջ 78:
60 **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 200:
61 Ibid, pp. 200–201.
62 **Ատտալիատես,** էջ 80:
63 Ibid, p. 82.

to a presumption, before the battle Romanos IV Diogenes “had some reasons to doubt the military efficiency and loyalty of mercenary Turks and Armenians[64]”. However, they could not be treated in the same way. The Armenians, who shared the same religion with the Byzantine tried to support the defense of their country from the bloodthirsty enemy. Whereas the heterodox Turkish mercenaries were very far from understanding the idea of protecting Christian nations and their countries. Being mercenaries, they did not give up their inclination of plundering, thus at a decisive moment they joined the Seljuk-Turkish side, to avoid the hostility of their kindred with whom they shared the Muslim faith. In S. Bornazyan’s opinion the Seljuk-Turks “seemed to lack the necessary military tools and equipment[65]”. In the meantime, the testimonies of the Armenian and foreign literary men state the contrary. According to Urhayetsi, in 1070 the Seljuks destroyed the wall of the city of Urha with the help of battering rams[66]. Moreover, Attaliates writes that in 1071 the Turks used “city destroying machinery” battering rams against Manizkert (Manazkert), it was impossible “to withstand the blows of boulders[67]”. Other literary-men also confirm that Turks used battering rams during the battles[68].

The presumption that in 1070 the Turks invading into Asia Minor targeted Egypt not Byzantium[69]seems unconvincing. The fertile provinces of Asia Minor always seemed appealing for the nomadic, plunder seeking Seljuk tribes, inhabiting the deserts. In fact, in the beginning of 1064 Alp Arslan attacked Armenia “trying to deal Byzantium a mortal blow right in Asia Minor[70]”. The conquest of these provinces was realized under the flag of Islamic Holy War. Thus, it was not contingent at all that the Caliph of Baghdad in a special letter sent his congratulations to Alp Arslan on his victory over Romanos IV Diogenes in Manizkert (Manazkert), in 1071[71]. It is quite obviuos that the war wouldn't be

---

[64] **Բոռնազյան Ս.,** op. cit., p. 153.

[65] Ibid, p. 130.

[66] **Մատթէոս Ուռհայեցի,** էջ 196:

[67] **Ատտալիատես,** էջ 24:

[68] **Արիստակես Լաստիվերտցի,** էջ 91, and others.

[69] **Cahen C.,** La campagne de Mantzikert. « Byzantine », IX, 1934, p. 623. See also **Բոռնազյան Ս.,** op. cit., p. 139:

[70] **Մանանդյան Հ.,** Երկեր, Գ, Ե., 1977, էջ 56–57:

[71] **Садрад-дин Алиал Хусайни,** op. cit., p. 41–42.

unleashed against Muslim Egyptians who inahabited the distant deserts, and would be condemned by the Muslim world.

In 1070, the Seljuk-Turkish Sultan Alp Arslan invaded Byzantium with an enormous army[72]. Turks made attacks on different locations, misleading the Byzantine, forcing them to disperse the Christian troops. In 1071, the Byzantine army suffered an utter defeat in Manizkert (Manazkert), which was also due to "the Byzantine conquest of Armenia"[73]. Misleading the rival, Alp Arslan pretended to be peaceable. Even after the victory in Manizkert (Manazkert) he did not hesitate to assure the Emperor Romanos IV Diogenes that "thereon the Turks would never raid into the borders of the Roman Empire[74]". "Whereas after the victory over Byzantine in 1071 in Armenia Manizkert (Manazkert) the borders of Asia Minor opened widely for theTurks. "Once a very thriving region, it became a cemetry for the peoples, science and arts.[75]"

Under the merciless rule of the Seljuk-Turks, the Armenians were able not to undergo assimilation, to preserve their spiritual-moral values, due to their religious spirit and their devotion to the Christian faith they were not drowned in the Muslim sea and kept their language and culture, their traditional worldview and national identity.

ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XI Դ. ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ (մինչև 1071 թ.)

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

1016 թ. սկսած սելջուկ-թուրքերի հարձակումները Հայաստանի վրա պարբերական բնույթ էին կրում: Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմ Արծրունին և ազնվականության մի մասը թուրքական սպառնալիքի պատճառով ստիպված

[72] **Михаил Пселл,** p. 182. **Ատտալիատես,** էջ 85–86:

[73] **Toumanoff C.,** The Background of Manzikert ("Proceedings of the XIII International Congress of Byzantine Studies." Oxford, 1966, p. 426).

[74] **Հովհաննես Սկիլիցես,** էջ 243:

[75] **Цибухский В.** Античные географические названия в современной Турции («Топонимика Востока», М., 1962, с. 26).

էին իրենց ենթակա տարածքները հանձնել Բյուզանդիային, որն ի զորու չեղավ պաշտպանել հարավ-արևմտյան Հայաստանը և դեռ ավելին՝ դուրս բերեց երկրից զինական ուժերը: Սասունի, ի դեմս Թոռնիկ Մամիկոնյանի՝ Վասպուրականի, Տարոնի, Ծոփքի, Բարձր Հայքի և այլ վայրերի հայերն այնուամենայնիվ կարողանում են պատշաճ հակահարված տալ թշնամուն:

Մանազկերտի ճակատամարտում Բյուզանդիայի դեմ տարած հաղթանակից հետո (1071 թ.) Փոքր Ասիայի դռները լայնորեն բացվեցին թուրքերի առջև, և Արևմտյան Հայաստանի վիճակը վատթարացավ:

ЮГО-ЗАПАДНАЯ АРМЕНИЯ В ПЕРИОД НАБЕГОВ СЕЛЬДЖУКСКО-ТУРЕЦКИХ ПЛЕМЕН В XI В. (до 1071 г.)

ВАРДАНЯН В.

Резюме

Начиная с 1016 г. сельджукско-турецкие племена совершали набеги на Армению. В создавшихся тяжелых условиях васпураканский царь Сенекерим Арцруни и часть знати вынуждены были передать свои владения Византийской империи, которая не защищала Армению от турецких нашествий и выводила оттуда боеспособные силы. Оставшиеся на родине армянские князья и население оказали сопротивление сельджукам-туркам в Сасуне (во главе с Торником Мамиконяном), в Васпуракане, Тароне, Цопке (Софене), в Великой Армении и других землях. Однако после того, как Византия потерпела поражение при Маназкерте (1071 г.), положение Западной Армении резко ухудшилось.

THE MASS PENETRATION OF KURDISH TRIBES INTO ARMENIA AND ITS CONSEQUENCES

BAYBURDYAN V.
Vbayburdyan1933@gmail.com

According to the medieval sources, after the Arabic conquests Kurds lived in a territory, which now corresponds to the locations of modern Iraqi Kurdistan and Iranian Kurdistan. It is known from trustworthy sources, that during the Arab invasions khalif's army conquered the cities of Takrit, Holvan and Mosul and the neighboring territories in northern Mesopotamia. There existed a large Kurdish population which was forced to pay a tax called kharaj to the conquerors[1].

Due to different political, economic reasons, during the Arab rule the geography of Kurdish settlements was not steady, neither was the number of the tribes. They constantly underwent changes. In general, the geographic, linguistic historical borders of Kurdish settlements were not united.

Approximately in VIII century large waves of Kurdish migration to different provinces of the enormous Arab caliphate occurred. The causes were diverse. Like all other nomadic tribes, Kurds were characterized by their constant mobility moving from one territory to another, there were mass migrations in search of pastures and water sources for their cattle. Moreover, the Arab sources state that in the caliphate Kurds served as mercenaries in the military units belonging to the semi-dependent and independent feudal authorities (in the emir houses like the Sajids, Sallarids, Daysams, etc), as well as in the regular army of the caliphate, thus participating directly in the conquest of such countries as Iran, Armenia, etc[2]. We can presume that Kurds, who invaded Armenia and Iran with the Arab army, settled there.

In the sources concerning the era of the Abbasids Kurds are portrayed as insurgent, rebellious elements that were a constant threat to the caliphate. To subjugate them punishing operations were carried out. This was another cause for

[1] **Minorsky V.**, "Kurden", Encyclopédie de l'Islam, vol. II, Leiden-Leipzig, 1927, p. 1200.
[2] See **Поладян А.** Курды в VII–X веках по арабским источникам, Е., 1987, с. 41–51.

the waves of Kurdish migrations. Finally, in the military clashes with powerful Arab tribes, defeated tribes were forced to search for a new place of settlement.

In X century among other directions a crucial wave of migration towards the north, i.e. Armenia was noticeable. As Arabist A.Ter-Ghevondian writes, "In the second half of X century the pure Arab element had almost completely disappeared in Greater Armenia, but instead, a new element, i.e. Kurds, who unlike Arabs, came under completely different circumstances, settled in the Armenian highlands. Arabs invaded Armenia as conquerors. The penetration of Kurds into Armenia was very peaceful, thus it was difficult to trace it back[3]".

The easy and peaceful penetration of Kurds into Armenia was facilitated by the fact that Arab emir houses failed to preserve their supremacy. The breakthrough by Arab emirates in Armenia contributed to the easy and peaceful Kurdish penetration. The Arab emir houses failed to survive, but their territories were not re-conquered by the indigenous owners of the country and fell into the hands of the Kurdish elements that had already converted to Islam and had partly become Arabs. The indigenous feudal authorities made some attempts of re-conquering but with no great success as the Armenian kingdom lacked strong centralized power[4].

Kurdish tribes and confederations moved to Armenia mainly from Northern Mesopotamia, from Mosul, the eastern bank of the Tigris and partly from Iranian Kurdistan and settled in Vaspurakan, Aghdznik and other places. Later, Kurds penetrated into Northern Armenia and settled in the vicinity of Dvin where in the rule of the Bagratunis Kurdish emir **Muhammad ibn Shaddad** (951–954) became temporary ruler. It is worth mentioning that he was the first Kurdish emir in Greater Armenia[5]. In about X century, a new military, political institution came into existence in the Kurdish rule, namely the institution of emirate (which in the Armenian sources was referred to as emirutyun). This institution survived up to the middle of XIX century. Emir was the military, political leader of tribes, inhabiting separate regions.

According to Arab authors, the tribe called ar-Ravadia, being one of the branches of the famous Kurdish tribal union **Hadbania**, settled in the region of

[3] **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Ե., 1965, էջ 191:

[4] Ibid.

[5] See **Minorsky V.,** Studies in Caucasian History, London, 1953.

Dvin. Prominent Salah-ad-Din al-Ayyub descended from the ar-Ravadiya tribe, whose ancestors, according to Arab historians, were from Dvin[6].

Kurds started spreading from Korchaik to Aghdznik, to the regions of Khizan and Sgherd, then they reached Arzn and Nrpert, later through Baghesh they entered the territory around Lake Van. According to Arab historians, Kurdish tribes al-Hamdiya, al-Bashnavia, al-Haqyaria, al-Bukhtia and others moved to the south-western areas of Greater Armenia[7].

Taking the advantage of the weakened political power of the caliphate, as well as the rapidly growing anti-Arabic movements that were initiated by the Iranian peoples, Kurds could benefit from the favorable political situation. Thus, beginning from the second half of X century they managed to found a number of feudal authorities or gain local feudal wealth in different places and in Armenia as well.

In the southwestern area of Greater Armenia, the first emirate was founded which was known under the name of the Marwanids (Banu-Marwan/984–1083/).

Archesh, Khlat, Nprkert, Manazkert, Aghdznik, northern and western regions of Lake Van were under his rule. The founder of the emirate Bat (Bat Abu Abdullah ibn Dustak al-Kharbuti) raided even Taron, which was under the Byzantine rule. He plundered the city, massacred the residents of the whole province. Bat plundered the city of Mush as well[8]. The dynasty of the Shaddadids controlled all of the Southern Caucasus, particularly the region lying between the Aras and the Kur rivers, as well as the areas bordering Turkey, Iran, and Northern Iraq. Up to the end of XII century, another branch of the aforementioned dynasty ruled the vicinity of Ani city and borders of Armenia.

As A. Ter-Ghevondian states, the emir houses of the Kurdish origin, which existed under the rule of the last Bagratunis, were all in all Arab emirates. Their official language was also Arabic. He writes, “On the Armenian soil Kurds and Arabs along with other Islamic elements were acting as a monolithic entity, thus forming a united front against the indigenous Armenian population. In Armenian “tachik” meant not only “Arab” but also “Muslim” in general[9].

---

[6] See **Փոլադյան Ա.,** Քրդերը Աբբասյան խալիֆայության ժամանակաշրջանում (X–XI դդ.), Ե., 1999, էջ 54–55:

[7] Ibid.

[8] **Տեր-Ղևոնդյան Ա.,** op. cit., p. 193–194:

[9] Ibid, p. 192:

Hence, before the mass migration of Central Asian Turkish tribes to Asia Minor and Western Armenia, the Kurdish tribes had already initiated this process. In XI–XII centuries the Seljuk-Turks' aggression was a stimulus for the large-scale migration of Kurdish tribes. In 1071 in the battle of Manazkert having defeated Byzantium as well as unleashing victorious wars the Seljuk invaders not only conquered Western Armenia but also the majority of the Kurdish-populated territories in the Middle East. It is worth mentioning that "Kurdistan's" and "Kurds" denominations were mentioned for the first time in XII century during the rule of the Seljuk Sultan Sanjar (1117–1157)[10].

At the outset of XIII century from the depth of Central Asia, a new major power like Mongols stepped on the stage of history.

Their aggressive conquests had started since 1209. From 1231 to 1239 Mongols conquered Atrpatakan, Arran, Shirvan, Georgia, Armenia, then raiding the whole Middle East they reached Baghdad, vanquishing it in 1258. After their raids, large populations were massacred and many territories were left in ravages[11].

Mongols treated Kurds with hostility, without tolerating their self-will. "From Atrapatakan to Haqqari, thereon in Syria Mongols killed the captured Kurds mercilessly", writes Karo Sasnuni[12]. The persecuted Kurds to save themselves had to migrate to distant countries like Syria, Egypt, even Algeria and Maghribi etc. According to some data, in order to save themselves Kurds searched for shelter not only in Western Armenia, but also in Eastern Armenia escaping even to Northern Karabakh[13]. Many of them found shelter in the unreachable mountains, waiting for the end of the Mongolian raids.

Afterwards in the era of Lank Timur, during the reign of two newly emerged houses of Oghuz Turkomans which were Aq Koyunlu (white sheep) and Kara Koyunlu (black sheep) the Kurdish migration waves from the Taurus mountain range to the north, i.e. to Armenia did not cease. The reasons were the same as the Kurds rebelled against the conquerors for their right of free existence. As the

---

[10] **Le Strange Guy,** The Lands of the Eastern Caliphate Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Modern Conquest to the Time of Timur, London, 1966, p. 192.

[11] See The Cambridge History of Iran, vol. 5: The Seljuk and Mongol Periods, Cambridge, 1968.

[12] **Սասունի Կ.,** Քիւրտ ազգային շարժումները եւ հայ-քրտական յարաբերութիւնները (ԺԵ դարէն մինչեւ մեր օրերը), Պէյրութ, 1969, էջ 26:

[13] Mc **Dowell D.,** A Modern History of the Kurds, London, 2013, p. 491.

Kurdish Historian Sharaf Khan Bidlisi notes, the leader of Aq Koyunlu Uzun Hasan (1453–1477), being the self-proclaimed "Sultan of Diyarbakir", was rigorously trying to uproot all those influential Kurdish tribes and houses which were reluctant to cooperate with him and had kinship relations with his rivals – the Kara Koyunlus[14]. Indeed Kurds were struggling in the vortex[15] of the existing rivalry between these two Turkoman houses where religious, political clashes never seemed to end. As a way of salvation, Kurds had to emigrate. Armenia, being rich in pastures, water resources and other amenities for stock raising, was an appealing territory for the Kurdish tribes.

During the Seljuk and Mongol invasions, certain representatives of the Kurdish leadership, being in the service of the conquerors, were rewarded with territories in the eastern vicinity of Lake Van on the eastern bank of the Euphrates. On those territories they attempted to establish semi-dependent unions. Namely in XIV century the tribes of Baghesh of Rozhak, Van Vostan, Shamoyan, Haqyar tribes and such minor tribes like those of Khizan, Hazo, Jermuk, Sparkert, Balu, Chmshkatsag gained power. According to "Sharaf Nama", in the middle of XIV century Kurdish emirs of Baghesh ruled in hereditary terms[16]. Turkish scientist and traveler Evliya Chelbe, in the middle of XVII century, visiting Abdul khan who was the leader of the ruling tribe Rozhak in Bitlis described them as belonging to the "old Kurdish clan"[17].

Based on the colophons of ancient Armenian manuscripts of XV century, LevonKhachikyan has revealed that the Kurdish rule, which spread over Van, Vostan, Julamerk, Haqyari, was established in XV century. Yezdin Sher (Yezdan-shir, Ized din-Sher) was the founder of this emirate whose name is frequently referred to in Armenian sources[18].

---

[14] **Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси.** Шараф-наме, т. I, М., 1967, с. 221.

[15] See **Woods John E.,** The "Aqqoyunlu" Clan, Confederation, Empire, Minneapolis and Chicago, 1976.

[16] **Փափազյան Հ.,** Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դարում) (ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1960, No 7–8, էջ 35): See also **Խաչատրյան Ս.,** Հաքքարի քրդական իշխանության կազմավորման հարցի շուրջ (ԺԵ դար), ՄՄԱԵԺ, հատ. 13, Ե., 1985, էջ 134–135:

[17] Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին: Թուրքական աղբյուրներ: Կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, հ. Գ, Ե., 1972, էջ 202: See also **Dankoff R.,** Evliya Celebi in Bitlis, Leiden, 1990.

[18] ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, մասն Բ (1451–1480 թթ.), Ե., 1958, էջ I–VII:

Nikoghayos Adonts adheres to the view that "except the (Kurdish) rulers of Van and Bitlis which come from Timur's era, the rest of the Kurdish territories located on the banks of the Euphrates as well as in the river mouth of the Tigris emerged during the Turkish – Iranian wars within XV–XVI centuries[19]".

Tovma Metsopetsi introduces noteworthy data concerning the Kurdish emirates in Armenia. He writes, "The Kurdish emirates of Armenia had freedom in their internal policies. Emirs not only were legally entitled to draft tax laws, but also had administrative and judicial autonomous rights. Each of them had their own court, which was the miniature copy of the central court. The officials of the central government did not have access to these autonomous regions. Emirs tried and sentenced criminals independently. They even executed death sentences, or the trial was held according to Sharia laws over which the high-rank Islamic clergy, in charge of ghad, presided. The leaders of nomadic tribes and governors of the regions played a vital role in the life of the emirates[20].

Sources do not clarify the nature of relationships between the Armenian population and the Kurdish tribes in the emirates.

At the outset of XVI century a new power was seen in the political arena. The Iranian state was founded by the Safavids. The emergence of this newly-established state led to rivalry with the Ottoman Empire. The formation of this state in the political arena in the Middle East would totally change the course of the history. The founder of the state of Safavids Shah Ismail A (1502–1524) defeated the Aq Koyunlu Turkoman at Sharur and eradicated their state. Thereupon he would lead an expanding policy. His army seized all the territories from Baghdad to Marash.

The Kurds of Iran at first sight seemed to be pleased to see the state Aq Koyunlu collapse due to the Iranian attacks as they never ceased fighting with the latter and hated them[21]. Nevertheless, in a short while they came to understand that the Iranian new ruler led an extremely intolerable political, religious policy against Kurds. There were crucial reasons. Shah Ismail's dream was to create a centralized strong state. Hence, he could not tolerate the irrepressible self-will of

---

[19] **Ադոնց Ն.,** Երկեր, հ. 1, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 2006, էջ 193:

[20] **Թովմա Մեծոփեցի,** Պատմագրություն: Աշխատասիր. Լ. Խաչիկյանի, Ե., 1999, էջ XXVI:

[21] See Chèrèf nameh ou histoire des Kourdes par Chèrèf, prince de Bidlis, vol. 2, lème, S. Petersburg, 1868, p. 121; see also **Bajalan Djene Rhys.** Sheref Khan's Sharafnama: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, it's Meaning, and its Legacy. "Iran Studies", vol. 45 (2012), pp. 795–818.

the Kurdish tribes and their inclination of disobeying the state. He wished to eradicate the complete freedom of those tribes, which was in fact almost unlawful. His aim was to make them respect the state laws and pay taxes. Moreover, the Shah decided to launch a policy which would overthrow the Kurdish ruling clique and replace them by the aldermen belonging to Qizilbash tribe. This policy consisted in creating a reliable social support for the state. Namely, "the Shah wanted to hand in all the Kurdish populated territories to his henchmen, eradicate the tribal leadership and independent Kurdish authorities, merge the tribes and make them obedient Qizilbash[22]".

The Shah adopted the Shia branch of Islam as state religion and he was preoccupied with the fact that Kurds were religiously interconnected with his rivals, Ottoman Turks. Thus, the Shah led a policy of religious intolerance towards Sunni Kurds in Iran, forcing them to convert to Shiism. Moreover, Ismail's persecutions of Kurds were not confined to Iranian borders. He would banish all the Kurdish emirs from the territories under his rule in Western Armenia and Mesopotamia, and apoint his own henchmen.

These events led to unprecedented aggravation in the relationships of the two parties as Sunni Kurds, being the followers of **Shafi'I** *madhhab religious school,* already loathed the Shiia Persians. Yet, the Shah, who was distinguished with his religious fanaticism, led a policy of violent conversion of the Kurds to Shiism. This would bring about extreme escalation of the mutual relationships. The Shah seized from the Kurdish tribal chiefs the following territories: Jazire, Hasanqef, Chmshkatsag, Agil, Balu, Ochermiq, Ataq, Terjil, Chapaghajur, etc. He handed these territories to his supporters. The majority of Kurdish emirs, who willingly came to the Shah to make a pledge of obedience, were sent to the dungeons[23].

This policy led to a rise of irrepressible hatred for the new ruler of Iran on the Kurdish part and adamant resolution to fight. It was then that the Iranian Kurds leaned towards the Ottoman Empire, seeking for protection from Ismail's policy of Kurdish persecutions. Hence, a large-scale Kurdish emigration to the Ottoman Empire arose. Kurds settled in different parts of Western Armenia. Sultan Selim A

---

[22] **Ռաշիդ Յասեմի,** Քորդ վե փեյվասթեգի-ե նեժագի վե թարիխի-ե ու, ազ Նեշարիաթ-ե մոջամե նաշերե-ե քեթաբ, շոմարե-ե 9, էջ 38 (Ռաշիդ Յասեմի, Քրդերը, նրանց ցեղային հարաբերությունները և պատմությունը), պարսկ.:

[23] See **Brown E.G.A.,** A History of Persian Literary in Modern Times, A. D. 1502–1924, Cambridge, 1924, pp. 58–59.

Yavuz (1512–1520) whose war campaign against "heretic" Shiites consisted in protecting the orthodox Islam, willingly encouraged the Kurdish settlement in his territories. He lavishly awarded them territories, promising to preserve their long-standing rights and traditions. The Sultan decided to use the Kurdish element and create an influential, hostile power to fight against the Persians – his old adversaries[24].

This was the outset of the new frontier of the bloody wars between Iran and Turan which would last more than two and a half centuries.

In 1514, using the false motto of "protecting faith", Sultan Selim A Yavuz raged a war against "the heretic" Shah Ismail who was thought "to have corrupted Islam". The decisive battle took place in Chaldiran valley north-east from Lake Van. It was there that the Sultan defeated the Qizilbash army, using the artillery for the first time[25]. During the battle, a number of Kurdish rulers, supporting the Ottoman army, contributed to the Turkish victory. After the battle of Chaldiran 25 Kurdish leaders, being initially neutral joined the Turkish side[26].

The victory of Chaldiran battle was of great political significance for the Ottoman Empire. First of all this victory led to the overall conquest of the Armenian plateau. This conquest secured a natural strategic fortress against Iranian and generally all kinds of invasions, radically changing the balance of power in Central Asia in favor of the Empire. After this defeat, Shah Ismail lost his influence over the Kurdish regions beyond the Zagros mountain range. The victory in Chaldiran predicted the political allegiance of Kurds concerning the rivaling states. The majority of the Kurdish tribes formed a leaning towards Turks.

Sultan Selim Yavuz appointed Idris Bitlisi, who was then the ruling representative in Baghesh (Bitlis), the general ruler (haqim) of all Kurds, ordering him to manage the government in the newly conquered territories. As G. Ayvasovsky writes, "Thereupon the king ordered Idris to reform the territory with

---

[24] **Safrastian A.,** Kurds and Kurdistan, London, 1948, p. 40.

[25] See in A Chronicle of the Early Safavids being the Ahsanut-tawarikh of Hasan-i Rumlu, Baroda, 1934; **Moukbil Bay M.,** La Campagne de Perse 1514, Paris, 1928.

[26] **Arfa Hassan,** The Kurds: A Historical and Political Study, London-New York-Toronto, 1966, p. 95.

his support. His task was to tempt the Kurds to come to the Ottoman territories as well as include them in the administrative system of the Ottoman state.[27]"

Idris Haqim undertook the completion of his mission vigorously. He even succeeded in persuading about twenty Kurdish tribes, who were allies of the Safavids to join the Turkish side. They immigrated to the region of Diyarbakir and settled there[28]. In settling the Kurdish tribes there, he created new military feudal elements which were called Sanjaks, Yurtluks, Ojakluks, Hukumets, Ekrad Belliks etc[29]. They were absolutely independent administrative units having semi-dependence on the central government. But, in fact, they were completely independent. Sharaf Khan Bitlisi notes, "Although they never aspired to the title of Sultan, they were entitled to order Khutbah readings in mosques. Moreover, they had the right to coin money[30]". In the Armenian sources, these tribe leaders were referred to as "masters having families, houses, villages, and fields[31]".

Idris handed these newly formed administrative units to Kurdish beys as hereditary territories, thus creating feudal houses for them. N. Adonts notes, "Listing these houses, the Kurdish historians never say anything about the nature of the population of sanjaks which were ruled by Kurdish houses. It would be wrong to presume that if the rulers were of Kurdish origin, then the ethnic population was made up by Kurds only, this would seem so if the Kurdish historian's (Sharaf-khan Bitlisi) view were taken for granted without criticism[32]".

The semi-dependent Kurdish rulers of Baghesh, Julamerik, Sparkert, Moks, Shirvan, Hzu, having settled in Western Armenia were part of the Ottoman feudal system. So they were able to make up the shortage of state taxation that pashas, janissaries, sipahis left uncollected[33].

---

[27] **Այվազովսկի Գ.,** Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան, հ. 1–2, Վենետիկ, 1841, էջ 320:

[28] Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 16, վավ. 7:

[29] **Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси.** Шараф-наме, т. I, с. 226; Տե՛ս նաև **Ինճիճեան Ղ.,** Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն Ա, հ. Ա., Վենետիկ, 1806, էջ 97:

[30] **Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси.** Шараф-наме, т. I, с. 85–86.

[31] Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դդ.), կազմեց Վ. Հակոբյան, հատ. 2, Ե., 1956, էջ 297:

[32] See **Ադոնց Ն.,** Հայկական հարց, Ե., 1996, էջ 108:

[33] **Անասյան Հ.,** Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում XVII դարում (ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1951, No 5, էջ 67):

As for minor unimportant tribe leaders asharat-reis and asharat-begs, they became military men under the service of the Ottoman army. They had landowning privileges for thier service based on the military, feudal laws of the Ottoman Empire[34].

The Kurdish system established by Idris Bitlisi in the Ottoman Empire existed up to XIX century[35].

Owing to the encouragement of the Ottoman Empire as well as the vigorous activities of Idris Bitlisi, a mass Kurdish migration to Western Armenia emerged, the dimensions of which equaled with ethnic invasion and aggression. "The tribe leaders were followed by nomads with their herds[36]". They moved to Armenia mainly from the northern regions of Mesopotamia, the foot of the Taurus Mountains, from the eastern banks of the Tigris, from Iranian Kurdistan[37]. According to Sharaf Khan Bitlisi only in the Eyalet of Van, having occupied vast territories, the following newly arrived Kurdish tribes settled in Southern Armenia: Semira, Mahmud, Dumbul, Pazuk. He mentioned the tribes of Haqqari, Belilan, Bilbas, Kavalis, Qisyan, Sheqaq, etc[38]. With the resettlement of a number of Kurdish tribes in Erzurum, Idris Bitlisi established their roots in the "heart" of Western Armenia. Due to his efforts, a great number of tribes settled in the regions of Vaspurakan, Kars, and in many other regions which abounded in pastures[39]. At the end of XVI century many Kurdish tribes settled in the Southern Caucasus.The main goal of their settlement was to form a wedge between the Ararat valley, Sharur, Syunik and Artsakh and to impair the local Armenian population politically[40].

The leaders of these new tribes by force of the arms, using their feudal rights conquered Armenian lands, proclaiming themselves as legal owners. On their part, the government of the Ottoman Empire displaced the Armenians and handed their lands to the Kurdish tribal leaders and their clans (aşirets). Therefore a large number of Armenians were displaced from the regions which bordered Iran and

[34] **Ментешашвили А.М.** Курды, М., 1984, с. 108.

[35] **Гордлевский В.А.** Из истории курдов. Избранные сочинения, т. III, М., 1962, с. 114.

[36] **Աղոնց Ն.,** op. cit., p. 86–87:

[37] **Հակոբյան Թ.,** Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Ե., 1968, էջ 414:

[38] **Chèrèf nameh,** vol. 2, lème, pp. 169–172.

[39] **Bozarslan Hamit,** Remarques sur l'histoire des relations kurdo-arméniennes. « Journal of Kurdish Studies », vol. I, 1995, pp. 55–60.

[40] Հայ ժողովրդի պատմություն, h. 4, Ե., 1972, էջ 88:

Turkey. The displacements of Armenians also took place in the eastern slopes of Masis, Bayazed, Diadin, Alashkert, as well as from the provinces lying north of Lake Van[41].

Beginning from XVI century for two hundred years the influx of the Kurdish tribes into Armenia never ceased. By the beginning of XVIII century these tribes had already spread all over the regions of the Armenian Highlands, mainly in Western Armenia[42]. Considerable part of the lands and pastures in the region were already in the hands of the Kurdish leaders, despite the fact that the Armenian peasntry still cultivated the lands.

Characterizing the situation Nikoghayos Adonts writes, "Kurds" existence has not been there from immemorial times, they are not the indigenous population either, though some individuals who are not well aware of the real facts, may claim the opposite.They are accidental visitors of the region, mainly the political agents of foreign states"[43]. The Russian eminent diplomat and orientologist Vladimir Minorsky adhering to the same view, states, "It is beyond doubt that Kurds were gradually conquering some parts of the Armenian kingdom, which was completely destroyed in XI century. In many places the Kurds settled not in their indigenous and ancestral territories"[44].

Promoting the Kurdish element in Armenia and leading a pro-Kurdish policy the Ottoman government "consciously pursued the objective of establishing an Islamic supremacy over the Christian rayas[45]". Istanbul had another strategic goal: to provide with the help of the Kurdish settlements all over the Empire a reliable support in Western Armenia in terms of religiously affiliated new group, i.e. Kurds who were seen as an efficient tool not only for defending the borders with Iran but also for subjugating the Christian Armenians – the largest population in the region.

Since then the number one priority of the Ottoman Empire's "eastern policy" was the escalation of the Kurdish-Armenian conflict and with the help of their armed Kurdish allies "to supress the Christian Armenians[46]". It is obvious that since XVI century in terms of Kurdish-Armenian relations the Turkish policy had

---

[41] **Հակոբյան Թ.,** Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 414:

[42] **Ինճիճեան Ղ.,** Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ե., Վենետիկ, 1804, էջ 51:

[43] **Ադոնց Ն.,** op. cit., p. 87:

[44] **Минорский В.Ф.** Курды. Заметки и впечатления, Петроград, 1915, с. 8.

[45] **Ադոնց Ն.,** op. cit., p. 87:

[46] See **Շահպազեան Յ.,** Քիւրդօ-հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911:

been based on the famous Ottoman principle which discriminated the Christians, supporting the Muslims. This policy continued in further centuries as well. The Kurdish historian Nuri Dersimi adheres to the same view as he writes, "Sultan Selim Yavuz tried to provoke antagonism between Kurds and Armenians"[47].

Referring to the same question, Nikoghayos Adonts writes, "Turkish rulers presumably wanted to secure their well-being, using the discord of the two segments of the population. The persecution of its own Christian subjects, their underprivileged conditions could be observed as the state's secret or apparent strategy throughout the Turkish history.The Christian countries were under the direct threat of the neighboring Muslim nations. Against Syrian Christians there was Muslim Iraq, and against Christian Armenia – Muslim Kurdistan[48]".

Sultan Suleiman Kanuni continued Sultan SelimYavuz's policy[49]. He carried on the same policy which consisted in bringing Kurdish immigrants from different regions and settling them down in Armenia.

Thus, Kurds became Turks' allies in conquering Western Armenia and keeping it under the Ottoman rule. The new Kurdish settlements in the regions populated by Armenians brought about a certain change in the ethnic structure of the Armenian Highlands. Armenia partly lost its homogeneity. Then in certain regions of Western Armenia, the dominance of Kurds, Turkomans, and other Turkish speaking nomadic tribes was growing gradually. These regions were subjected to nomadization. This brought about a downfall in the economic sphere. N. Adonts notes, "At Sultans' will the agricultural country was faced with regression. A return to prehistoric times was noticeable as the nomadic life of herdsmen came into existence again. This would inevitably lead to cultural and economic decay in the country[50]".

The Armenians' life on the Kurdish feudal territories was becoming unspeakably unbearable. Up to the end of XVI century in the vilayet of Bitlis, for example, the tax collection was based "on the Kurdish customs", namely on

[47] **Dersimi Nuri,** Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952, S. 22–23.

[48] **Ադոնց Ն.,** op. cit., p. 82–83.

[49] **Ozoglu Hakan,** Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalities, and Shifting Boundaries. Albany: State University of New York Press, 2004, p. 59.

[50] **Ադոնց Ն.,** op. cit., p. 87.

arbitrary terms[51]. Armenians, in fact had become the subjects of the Kurdish tribe leaders and feudal, although they were legally under the Ottoman rule. "Even though from military and state perspectives the Armenian provinces were under the flag of the Ottoman Empire, they were in fact the subjects of the Kurdish state government[52]".

In Western Armenia, small Armenian feudal authorities could survive in the western mountainous unapproachable provinces, namely in Zeytun, Sasun, Isyan, Chapaghjur, Khnus, Moks, Shatakh, Diyarbakir and in northern regions[53]. The Armenian authorities managed to survive and last because, contrary to the rural population, they were armed.

As for the rest of the Armenian population, it was condemned to bear the Turkish-Kurdish bloody yoke. Any attempt of resistance was subdued with unspeakable ruthlessness[54]. The state of Armenians was deadly because of intertribal clashes between feudal lords which converted certain places of the regions into hell. "The tribes fought each other whereas it was the Armenians who bore all the burden and misfortunes of the wars[55]".

There is no doubt that as a result a gradual displacement of Armenians from their native land would follow. Migrating, the Armenians step by step abandoned their homeland, searching for foreign shelters where they would have a comparatively safer life conditions. The French scientist and traveler Eliseé Reclus mentions that "due to the escape from these neighbors many Armenian provinces became uninhabited as Armenians moved to Transcaucasia"[56].

Now considering all this we wonder to what extent the ethnic invasion of Kurdish tribes into Western Armenia,as well as the in-depth changes this territory underwent affected its ethnic mosaic. Answering the questions whether the surface changes of feudalism in Armenia also transformed its ethnic background or whether the changes in upper layers of society were also reflected in the structure of lower classes, Nikoghaoys Adonts notes that the country did not become

---

[51] Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Սաֆրաստյանի և Մ. Զուլալյանի, Ե., 1964, էջ 45–47:

[52] **Սասունի Կ.,** Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Պէյրութ, 1956, էջ 107:

[53] **Ինճիճեան Ղ.,** Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, h. Ե., էջ 158, 161, 200:

[54] See **Babinger Fr.,** Sheich Bedr-ed-din, der Sohn des Richters von Simaw. Ein Beitrag zur Geschichte des Sektenwesens im altosmanishen Reich, Berlin-Leipzig, 1921, S. 43.

[55] **Լեո,** Երկերի ժողովածու, h. 3, Ե., 1969, էջ 189:

[56] **Ռեկլյու Է.,** Լազիստան, Հայաստան և Քուրդիստան, Վաղարշապատ, 1893, էջ 36:

Mongolian under the Mongol rule, neither did the ethnos change under the Turkoman rule, nor did the Armenian land become Kurdish when the Kurdish tribes seized the power in the country. The core of the population with its non-nomadic, permanent and labored way of life remained Armenian as before[57].

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ ՔՐԴԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ԴՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

VIII դարից սկսած ծայր են առել քրդական ցեղերի խոշոր չափերի հասնող միգրացիոն շարժումներ դեպի Արաբական խալիֆայության տարբեր նահանգներ: X դարում ի թիվս այլ ուղղությունների, նկատվում էր նաև քրդերի գաղթային նշանակալից շարժում դեպի հյուսիս՝ Հայաստանի կողմը:

Քրդական ցեղերը և ցեղային համադաշնությունները Հայաստան էին անցնում գլխավորապես Հյուսիսային Միջագետքից՝ ներկայիս Մոսուլի շրջանից, Տիգրիսի արևելյան ափերից, մասամբ նաև Իրանական Քրդստանից և հաստատվում Վասպուրականում, Աղձնիքում և այլ վայրերում: X դարից սկսած քրդական իրականության մեջ ձևավորվում է ռազմաքաղաքական մի ինստիտուտ՝ ամիրաների և ամիրայության ինստիտուտը, որն իր գոյությունը պահպանեց ընդհուպ մինչև XIX դ. կեսերը:

XVI դարի հենց արշալույսին քաղաքական ասպարեզ իջավ մի նոր հզոր ուժ՝ Սեֆյանների (Սեֆեվիների) իրանական պետությունը, որը ծնունդ առնելուց անմիջապես հետո դարձավ Օսմանյան կայսրության ախոյանը: Այդ նոր պետության հրապարակ իջնելը Մերձավոր ու Միջին Արևելքում հիմնավորապես փոխելու էր պատմության ընթացքը:

Շահ Իսմայիլը ձգտում էր ստեղծել կենտրոնացված ուժեղ պետություն՝ վերջ տալով այդ ցեղերի բացարձակ անիշխանությանը: Շահը ցանկանում էր նրանց ենթարկել իր պետության սահմանած օրենքներին և դարձնել հարկատու: Միաժամանակ Իրանի քրդերը սկսեցին հակվել դեպի Օսմանյան կայս-

[57] **Աղոնց Ն.,** op. cit., p. 109.

րության՝ պաշտպանություն փնտրելով շահ Իսմայիլի քրդահալած քաղաքականությունից: Ըստ այնմ, ծայր առավ քրդական հոծ զանգվածների տեղափոխություն Օսմանյան կայսրություն, և այդպիսով քրդերը տեղակայվում էին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մասերում: Օսմանյան կայսրությունը որոշել էր հանձինս քրդերի իր ախոյան պարսիկների դեմ ստեղծել մի հսկայական թշնամական ուժ: Այս ամենը հանգեցրեց թուրք-քրդական դաշինքի ձևավորմանը, որի հիմնական նպատակը հայ քրիստոնյա բնակչության տարհանումն էր հայրենի հողերից՝ Արևմտյան Հայաստանից:

МАССОВОЕ ПРОНИКНОВЕНИЕ КУРДСКИХ ПЛЕМЕН В АРМЕНИЮ В СРЕДНИЕ ВЕКА И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

БАЙБУРДЯН В.

Резюме

Приблизительно к VIII в. восходит начало миграции курдских племен в разные районы обширного Арабского халифата. Процесс миграции активизировался в X веке, когда курдские племена и племенные объединения стали проникать также в Армению и поселяться на территории как Западной, так и Восточной Армении. При этом племена мигрировали на север, в сторону Армянского нагорья, преимущественно из районов Междуречья (Северного Ирака), частично также из Иранского Курдистана. На территории Армении феодальной верхушкой курдских племен были созданы полунезависимые феодальные княжества, известные под названием «курдских эмиратов».

В начале XVI в., в связи с образованием в Иране мощного Сефевидского государства, во всем обширном регионе Ближнего и Среднего Востока сложилась принципиально иная ситуация. Обострились ирано-турецкие отношения. Проводимая сефевидскими шахами политика была направлена на централизацию государства. Сефевиды пытались заставить курдов соблюдать законы государства и платить налоги.

В то же время иранские курды стали придерживаться проосманской ориентации, пытаясь в лице османов найти защиту от шаха Исмаила.

Началось массовое переселение курдов в Османскую империю, где они поселялись в разных частях Западной Армении. Османская империя решила с помощью курдов бороться со своими врагами – персами. В итоге был сформирован турецко-курдский союз, основной целью которого было изгнание армянского христианского населения с родных земель, т.е. из Западной Армении.

KARABAGH (ARTSAKH) IN OLD MAPS*

GALICHIAN (GALCHIAN) R.
rgalichian@yahoo.com

Heinrich Kiepert (1818–1899) was a German cartographer, who spent most of his time in the South Caucasus and eastern part of the Ottoman Empire. His maps of the Ottoman Empire, Armenia, the Iranian province of Azerbaijan and Georgia are known for much detail and accuracy. The map of Fig. 09 is taken from his map of the Ottoman Empire, 1844, published in Germany. The map was also translated into Ottoman Turkish and published in 1854.

South of the Arax River we see the Persian Province of Azerbaijan and to its north lie the regions of *Chapan* (Ghapan) and *Karabagh*, underlined red, which extends from the confluence of the *Aras* and *Kur* to the east of Lake *Goktgchai or Sewanga* (Lake Sevan), including the town od *Schusha* (Shushi in Karabagh).

* * *

The map of Fig. 10 in the Armenian language is one of the maps of the first Armenian Atlas printed in Venice in the year 1849, entitled *The World according to the Old and New Geographers of France, England, Germany and Russia.* The detail reproduced here is from the above atlas map entitled *The Ottoman Empire.* It covers the eastern end of the Ottoman Empire, western edge of Persia and south of the Caucasus.

On the map Azerbaijan can be found south of the *Arax River*, inside the Persian Empire, while across the river, to the north of the river we see the country entitled *Armenia* with its easternmost region named *Karabagh,* underlined red.

* * *

The next detail is from the map of the Caucasus and Armenia by the British cartographer Edward Weller (1819–1884) whose maps were considered to be very accurate. The map reproduced in Fig. 11 depicts the border of Persia and the Russian Empire from Wellers' map of 1858 entitled *Armenia and the Caucasus.*

* The present article is the second part of the article, which appeared in the 2017 issue No 2 of "Journal of Armenian Studies" (Banber Hayagitutyan).

Azerbaijan is shown as a province of Persia, with the region of Karadagh on the southern bank of the River Aras, while Karabagh is on its northern bank, extending from the east of Lake Sevan to the confluence of the rivers Aras and Kur (Cyrus), underlined red. To the north of Karabagh lie the southern Caucasian regions of Shirvan and Sheki, which in 1918 were absorbed in the newly founded country of Azerbaijan.

* * *

Fig. 12 is a partial section from the map of the old world specialist German cartographer Karl Spruner (1803–1892), who has produced many successful and detailed maps and atlases of the old world. This particular map is taken from Spruner's *1855 Atlas Antiquus* and is entitled *Armenia, Mesopotamia, Babilonia et Assyria*. On the map, the provinces of Armenia in the Middle Ages are delineated and named both in Latin and Armenian as they were known during the Middle Ages. In the region to the west of the confluence of the Araxes and Cyrus rivers the province is named Sacasene and/or Artsakh, underlined red, which extends westward to Siunik.

As this is a map of the area in ancient times, south of the Arax the Persian province is still named with its old name – Mediene (Media), which, as mentioned earlier was subsequently changed in honour of the military commander of the region Atropat, to Atropatene. This region today is generally known as the Iranian province of Azerbaijan, while the Armenians still call it by its ancient name "Atrpatakan". The present-day Republic of Azerbaijan was established on the northern shores of the Arax River, borrowing its name from the Persian province, located south of the river[1].

* * *

The map of Fig. 13 was prepared by the German Adolf Graf in 1866, showing the south-western part of Asia. It was published by the Weimar Geographic Institute. Here *Armenia* is shown divided between the Ottoman and Russian Empires, which was the situation after the war with Persia and the treaties of Gulistan and Turkmenchai (1813 and 1828). *Aderbeidjan* (Azerbaijan) is shown south of the Arax River, while further north the region inside the Russian–occupied territory is named *Karabagh,* underlined red. To its north the region which since

[1] **Galichian R.** The Invention of History. London: Gomidas Institute, 2009/2010, pp. 6–12 and 27–31.

1918 has been home for the Republic of Azerbaijan, is shown under the title *Schirvan,* which was the name given to the regions in general.

* * *

In 1869 the first printed map in Persian was entitled *The Map of All the Countries under the Protection of the Iranian Government.* This, in fact was the map of Iran, ancient Persia, prepared by the Iranian cartographer Qarachedaghi, the pioneer of cartography in Iran. Fig. 14 is the north-western region of Iran taken from this map.

On the map, in the region of the border of the Russian Caucasus and Iran, there are a few names which are self-explanatory. Inside the Iranian territory the border province, outlined and coloured pink, is named *Azerbaijan.* One of its regions, on the southern shore of the *Aras River* (Arax) is *Karadagh.* Consistent with all other maps, the neighbouring Russian-occupied region north of the river is named *Karabagh*, underlined green, with the *Shirvan* to its east, *Nakhijevan* to its south and *Irevan* (Yerevan) to its west.

* * *

The map of Fig. 15 is a British map from 1900 entitled *Turkey in Asia, Arabia, Persia, Afghanistan & Baluchistan.* On this detail taken from the map the border of Persia and Russia shows the situation of the Southern Caucasus, which is exactly the same as in 1869, shown in Fig. 14 above.

In this map *Azerbaijan* is a province of Iran, *Karabagh* lies north of the *Arax River* and west of its confluence with *Kura.* The territory of *Armenia* is shown as divided between the Russian and Ottoman Empires.

* * *

Henry Finnis Blosse Lynch (1862–1913) was a British traveller, who spent some time in western and eastern Armenia and his two-volume illustrated work entitled *Armenia, Travels and Studies* is a detailed description of the land and peoples of Eastern *(Russian provinces, Vol. I)* and Western *(Turkish provinces, Vol. II)* Armenia. The volumes are accompanied by a detailed map entitled *Map of Armenia and Adjacent Countries*, 1901 (Fig. 16) as well as numerous images and sketches.

In this map *Karabagh* is shown extending from the south-eastern end of *Lake Sevan* eastward to the *Karabagh Steppe.* This is the name given to the easternmost region inside the confluence of the rivers *Arax* and *Kur,* at the time all under the rule of the Russian Empire. The name of this region is underlined red.

* * *

From the analysis of the above maps and all other relevant documents one can conclude that the region of Karabagh/Artsakh mainly Armenian–populated has been present on the maps prepared by non-Armenian, mainly western specialists since 1460s. On all the maps of the region which include details and the regional toponyms, the name of Karabagh is omnipresent. Regarding the population of Karabagh, all travelogues confirm that the region has been populated by the Armenians. As an example, Schiltberger, who spend 26 years with the Tamarlane and his son Shahrokh, in his memoirs entitled *Bondage and Travels: 1396 to 1427,* writes the following:

I have also been a great deal in Armenia. After Tämurlin [Tamarlane] died, I came to his son, who had two kingdoms in Armenia. He was named Scharoch [Shahrokh]; he liked to be in Armenia, because there is a very beautiful plain there. He remained there in winter with his people, because there was good pasturage. A great river which is called the Chur [kura] runs through the plain, ... and near this river, in this same country, is the best silk. The Infidels [Muslims] call the plain in the Infidel tongue Karawag [Karabagh]. The Infidels possess it all, and yet it stands in Ermenia. There are also Armenians in the villages, but they must pay tribute to the Infidels. I always lived with the Armenians, because they are very friendly to the Germans and because I was a German they treated me very kindly; and they also taught me their Pater Noster...[2]

The above-given example would be the subject of another research and article.

* * *

The reader is reminded of the author's suggestion, backed by Iranian and Armenian specialists that the prefix "kara", which in the Turkish and Azerbaijani languages means "black", should be correctly translated as "great" or "big". These names originate from the Middle Ages, when the language of the local population was a dialect of the old Persian, the Pahlavi language. In this language the word kara or kala was used to denote "large" or "big" size[3].

[2] **Galichian R.** Clash of Histories in the South Caucasus. London: Bennett & Bloom, 2012, p. 103.

[3] See **Ahmad Kasravi,** Collection of 78 papers, Tehran: Ketabhaye Jibi, 2536 (Persian) also **Abdolali Karang**, Tati and Harzani two ancient dialects of Azerbaijan. Tabriz: Vaezpour, 1954 (Persian) and **Bagrat Ulubabian**, The Kingdom of Khachen, Yerevan: NAS 1975. (Armenian)

Accordingly Karabagh, which is translated as “Black-garden” should be “Large garden” and similarly “Karadagh” should be translated to “Large mountain”, which are quite appropriate terms, as the first one is a forested and green country and the second is dominated by a mass of high mountains.

This correction will clarify why there are so many names with the prefix “kara” in Iranian Azerbaijan and Turkey, which have no relevance to the colour black[4]. The matter is further confirmed by the following terms:

– The largest tree in the city of Tabriz was called “Kara-aghaj” (meaning “Large tree”, not “Black tree”);

– One of my Azeri colleague’s tall and well built great grandfather, according to him was addressed as “Kara-agha” (meaning “Big man” not “Black man”).

– The widest river in Iranian Azerbaijan is called “Kara-su” (meaning “Large water” not Black water”);

– The largest monastery in Iranian Azerbaijan is St Thaddeus, which is built in white marble, with one of the domes having couple of rows in black stone. This is called “Kara-Kilisse” (meaning “Large church” not “Black church”).

ՂԱՐԱԲԱՂԸ (ԱՐՑԱԽԸ) ՀԻՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐՈՒՄ

ԳԱԼԻՉՅԱՆ (ԳԱԼՉՅԱՆ) Ռ.

Ամփոփում

Այս հոդվածը «Բանբեր հայագիտության» հանդեսի 2017-ի No 2-ում լույս տեսած նույնանուն հոդվածի շարունակությունն է, և պարունակում է հոդվածի 9–16 քարտեզների բացատրությունները և պատկերները:

Հոդվածի այս կեսում պատկերված բոլոր քարտեզները, ինչպես նաև առաջին 8 քարտեզները, համաշխարհային քարտեզագրական մշակութային ժառանգության մասն են կազմում: Ցուցադրված են քարտեզների այն հատվածները, որոնք վերաբերում են Արցախ-Ղարաբաղին և Հայաստանին: Քարտեզներում կարելի է տեսնել, որ Սյունիքի արևելյան մասում՝ Սևանա լճից մինչև Արաքս և Կուր գետերի միախառնման տարածքն ընդհանրապես ան-

[4] **Galichian R.**, Historic Maps of Armenia. London and New York: I.B.Tauris, 2004, p. 210.

վանված է Ղարաբաղ: Այս անունը երևում է Արևմտյան Եվրոպայում և Պարսկաստանում պատրաստված հին քարտեզներում:

Հոդվածի ավարտին հեղինակը ընթերցողին հիշեցնում է «ղարա» նախածանցի հին պարսկերենի նշանակությունը, որը նշանակում է ոչ թե «սև», այլ «մեծ»:

КАРАБАХ (АРЦАХ) НА СТАРЫХ КАРТАХ

ГАЛИЧЯН (ГАЛЧЯН) Р.

Резюме

Данная статья является продолжением одноименной статьи, опубликованной во втором номере «Вестника арменоведения» за 2017 г. В ней дано описание карт с 9 по 16 общей статьи.

Все представленные в этой части статьи карты, как и предыдущие восемь карт, – часть всемирного культурного картографического наследия. В статье приводятся фрагменты карт, относящихся к Арцах-Карабаху и Армении. Из карт явствует, что территория восточной части Сюника, от озера Севан до слияния Аракса и Куры, называется Карабах. Этот топоним присутствует на всех старых картах, начерченных в Восточной Европе и Персии.

Автор также отмечает, что на древнеперсидском языке префикс «карта» означает не «черный», а «большой».

Fig. 09 – Easternmost part of Kiepert's map of the "Ottoman Empire", 1844.

Fig. 10 – Detail from one of the maps of the first Armenian Atlas, published in 1849.

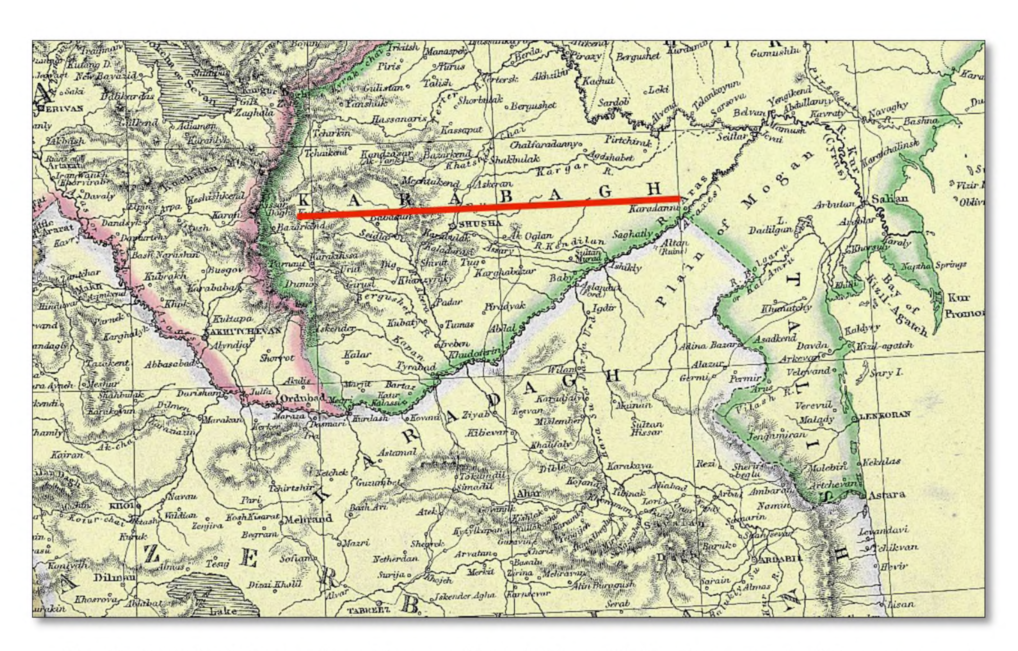

Fig. 11 - Detail of the border of Iran and Russia from Wellers' map of the "Caucasus and Armenia", 1858. London.

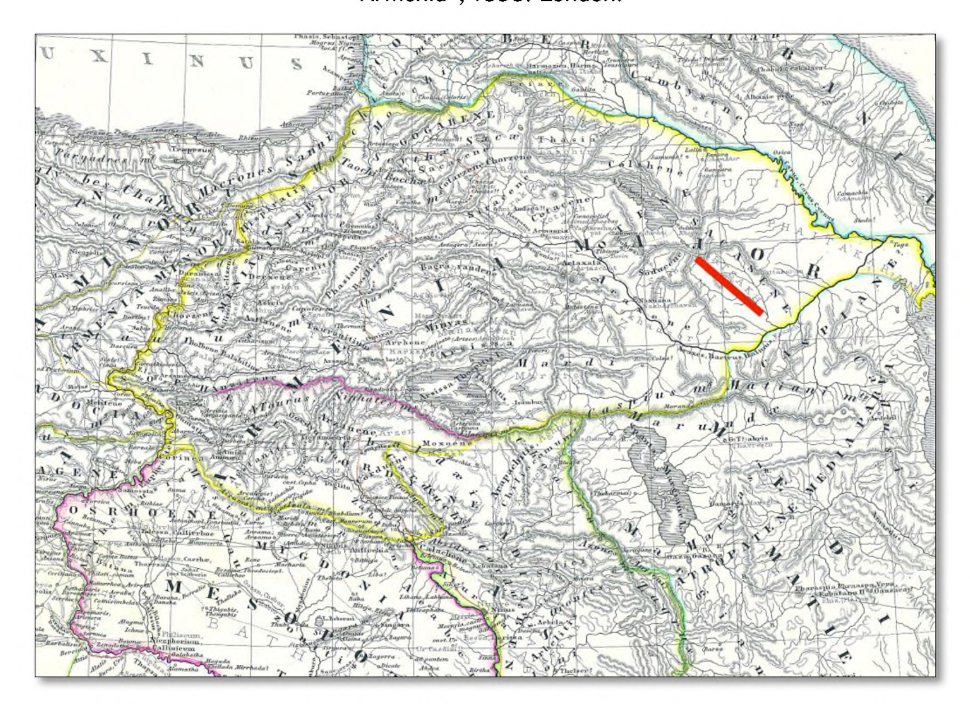

Fig. 12 – Detail from Spruner's map of the ancient lands entitled "Armenia, Mesopotamia, Babylonia and Assyria", a page from the "Atlas antiques" published in 1855.

Fig. 13 – Detail from Adolf Graf's map entitled "Südwest Asien", Weimar, 1866.

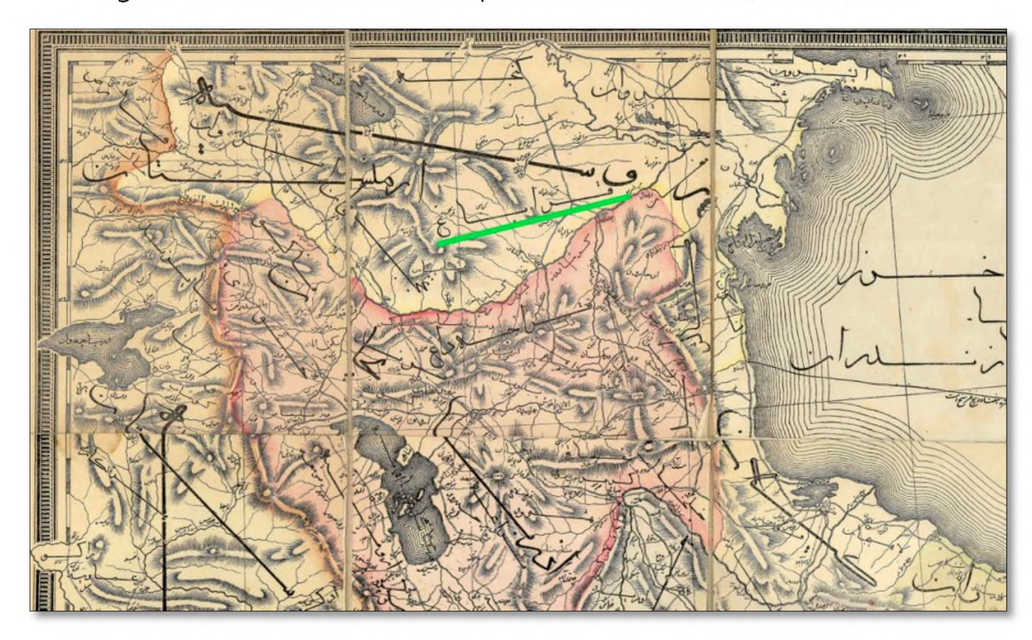

Fig. 14 – North-western part of Qarachedaghi's map of Iran, 1869.

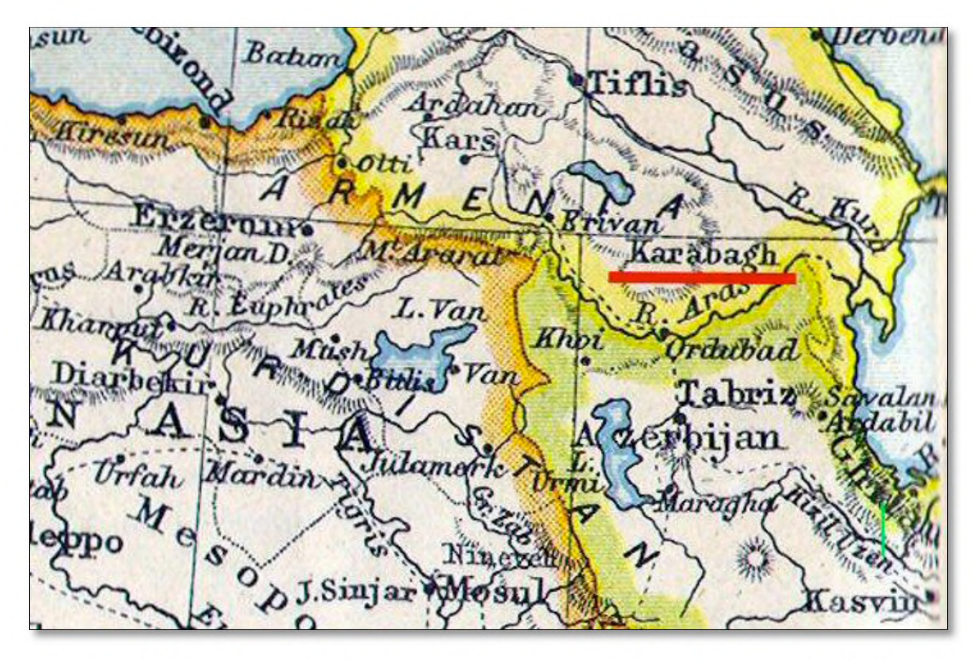

Fig. 15 – British map entitled "Turkey in Asia, Arabia, Persia, Afghanistan & Baluchistan", 1900.

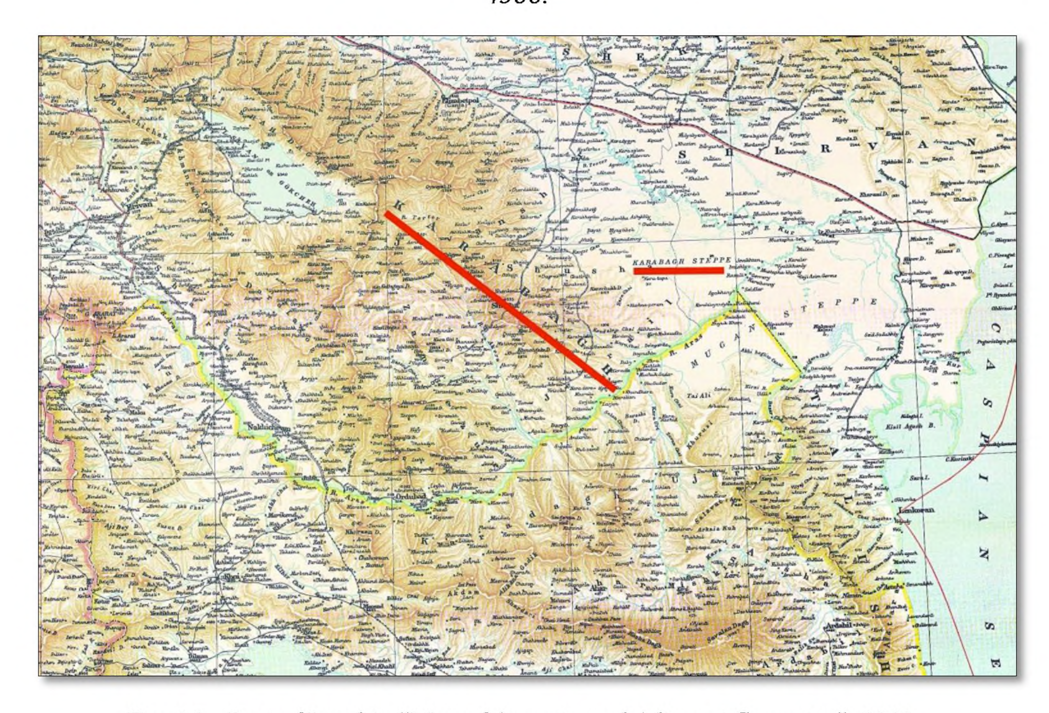

Fig. 16 – Part of Lynch's "Map of Armenia and Adjacent Countries", 1901

THE ARMENIAN SETTLEMENTS OF KHARBERD PLAIN (in 1830–1870ss)

BABLUMYAN A.
arpinebablumyan@rambler.ru

The territory of Western Armenia had undergone tremendous demographic changes throughout centuries and as a result of it the ethnic proportion of the territory had changed. Numerous Kurds had penetrated and settled in the given territory, some part of the originally settled Armenians were Islamized and some migrated into other settlements. As a result many settlements which had previously been purely Armenian lost their native population while Kurds and Turks formed the majority. This policy of depopulation of Armenians from Western Armenia, adopted by the state led to mass massacres, deportations and the Armenian Genocide. That is why it is very important to investigate the ethnic and demographic situation in various provinces, regions (kaza), settlements in the period preceding the genocide. The given article aims at referring to the lifestyle, the number of the Armenian population in the settlements of Kharberd region and the town of Kapan Maden located near Kharberd, as well as studying the demographic changes recorded in the 1830–1870s.

The policy of social oppression and violence in the territory of Western Armenia and in other settlements of the Ottoman Empire continued in XIX century as well. It was both a state policy and actions against the Christian population by Muslims which led to worsening the quality of life of especially Armenians. According to the English missioner G. Badger, the life of the population was full of problems and hardships. As the author had been in Kharberd he described how the new Pasha stepped into the city. According to the author, it was the third appointment during that year and Pasha was accompanied by 300 people including mullahs, sheikhs and gendarmes[1]. The population, particularly Armenians, had to take care of all of them. Besides, in the periods of wars, the

[1] **Badger G.,** The Nestorians and their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842–1844 and of a Last Visit to those Countries in 1850, V. 1, London, 1852, p. 34.

population had to provide food for the army settled in the given territories. The English engineer H. Barkley described the miserable condition of the army. He wrote: "We felt sorry for them, but we felt still more sorry for the villagers on their line of march, for it was self-evident that to exist the soldiers must plunder and rob wherever they went, and as winter had now begun, no fresh stores could be obtained to replace those taken"[2].

Alongside with all these social oppressions the Armenians had to put up with the religious pressure, which was very vividly conducted against religious institutions and cultural monuments. There were numerous episodes when the fanatic Turk population attacked one of the churches and tried to burn it, destroying ancient cross-stones and gravestones. One of examples of religious fanaticism was the episode in the village Yeghegi of Kharberd region. The local authorities gave a permission to Armenian population to build a church in Yeghegi. The Armenians started the construction and when they reached the arches the Muslims attacked and destroyed the church while it was nearly finished and the Armenians had spent three pouches of money. However the Armenians of Yeghegi did not give up and built a new church, this time it was wooden. The Muslims tried to burn the church, but fortunately the villagers managed to stop the fire[3]. Unfortunately these cases were many. The bishop Yeremia of Kharberd region in one of his letters from 1868 wrote about the facts of robbery in the churches and monasteries but the Patriarchate did not react to it. The bishop wrote: "We know from true sources that huge damages had been caused to my nation and many churches, monasteries had been robbed, but he (the patriarch – A.B.) never demanded covering of those damages"[4]. There had been similar cases also in other settlements of Western Armenia. The problem was so exacerbated that it was discussed in the General National Assembly and during one of the sessions on November 27, 1870, a commission had been formed for studying and reporting about painful episodes which had taken place previously. The commission having studied the compiled data and the protocols of the Patriarchate for the late 20 years prepared a bulletin. The main content of the bulletin was introduced to the General National Assembly during the session on

[2] **Barkley H.,** A Ride Through Asia Minor and Armenia, London, 1891, p. 299.

[3] "Noyan Aghavni" (Noah's Dove), in Armenian, Constantinople, N. 48, 1853, p. 4.

[4] Matenadaran, Archive of Catholicos, f. 203, d. 999.

February 18, 1872. The bulletin was addressed to Sublime Port and highlighted the illegal activities of imperial authorities, religious discrimination against Armenians, fanatic disastrous episodes, social oppressions and attempts of Islamizing women and children by force[5]. Unfortunately the Sublime Port did not react to the bulletin and during the session of General National Assembly on September 10, 1876, some of the problems such as Islamizing and oppressions against churches and the Armenian population were discussed again[6].

The following reasons and social instability led to new demographic modifications, changing the national proportion of the population of the given territory. The southwestern settlements of Western Armenia, such as Kharberd, Akn, Arabkir, Malatia and settlements in the neighborhood could not avoid the following changes.

The data sources referring to those territories in the beginning of XIX century are not so many, but already in the middle of XIX century several records and missioners' evidence, describing some settlements of Western Armenia, especially the social activities of Armenians, their number and other issues were published. In this article we have used sources written both by foreign and Armenian authors.

According to different sources, Armenians were original settlers of the given territories and the authors emphasized the great role of Armenians in different life spheres. Getting to Kharberd territory the English writer, traveler H. Tozer wrote: "We were now in the true land of Armenia – for in ancient times the province to the west of the Euphrates was called Lesser Armenia, and at the present day though numerous Armenian families are found in the country that we have traversed, yet, from this time onward we shall meet with them in much greater numbers"[7]. It was mentioned that Kharberd plain was well cultivated and the most fertile territory in the whole Western Armenia. "Nowhere in Asiatic Turkey had we seen any part half so fertile, or a quarter so well cultivated"[8],- noted H. Barkley, adding that there was no uncultivated land in the whole plain,

---

[5] Matenadaran, Archive of Izmirlyan Catholicos, f. 14, d. 616, p. 2.

[6] Ibid, p. 1–9.

[7] **Tozer Rev. H.,** Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London, Longmans, Green and Co., 1881, p. 210.

[8] **Barkley H.,** ibid, p. 299.

there were Armenian farming villages in all directions of the plain. This quotation refers to the 1870s.

First of all the authors wrote about the city of Kharberd. In 1854 the British geologist Smith wrote in his notes that Kharberd was a big and prospering city with twostoreyed stone houses[9]. Nearly all witnesses wrote about the picturesque position, fruitful gardens and valleys of Kharberd. "The view from the top of the Kharpout hill was, without exception, the finest we had seen since leaving Brusa"[10], - wrote H. Barkley.

Doctor B. Ferukhan (Qrtikyan) travelling to Babylon with Raghup Bey, the third quartermaster of Abdul Mejid sultan, wrote about the location of Kharberd city and the number of population in his notes. According to the data stated by Ferukhan, Kharberd was "a city built on a mountain having 6000 houses among which 4200 were Turks, 1140 – Armenians, 360 – Assyrians, Greeks and Protestant Armenians"[11]. It must be mentioned that Ferukhan had been in Kharberd in 1847. According to the author, the houses in Kharberd were "one-storeyed and two-storeyed buildings made of bricks, the roofs were landfill, the roads were narrow, irregular and built with stone, there was a wide road leading to the city from Mezre but it was not covered with stone"[12].

The number of the population mentioned by Gh. Alishan differed from the given sources, and according to him, there were 1750 houses among which 300 were Armenians and 3000 houses in 80 villages of Kharberd plain[13]. Perhaps the data mentioned by Gh. Alishan referred to earlier periods. The American missionary Rev. C. H. Wheeler wrote that some 25000 inhabitants lived in Kharberd in the middle of XIX century[14]. H. Tozer wrote about the 1870s, according to him, Kharberd had 5000 houses among which 70 were Assyrians,

---

[9] Armenians in the Ottoman Empire. An Anthology of Transformation 13th-19th Centuries, edited by V. Ghazarian, Waltham, Mass., ..., p. 382.

[10] **Barkley H.,** ibid, p. 311.

[11] **Ferukhan B.,** Bey, Travel to Babylon and Armenia in 1847 (Chanaparhordutyun I Babylon and Hayastan yamitearn 1847), in Armenian, Armash, 1876, p. 45.

[12] Ibid.

[13] **Alishan Gh.,** Teghagir Hajoc Mecac, in Armenian, Venice, 1855, p. 43.

[14] **Wheeler Rev. C.H.,** Letters from Eden; or Reminiscences of Missionary Life in the East, Boston, 1868, p. 95.

500 were Armenians and the others were Turks[15]. It must be mentioned that by that time the city of Mezre had already been founded. Thus, the number of Armenians living in Kharberd had decreased as many of them had settled in Mezre. Possibly the city of Mezre is the same Ashagh Mezre settlement mentioned by Ferukhan, which was in one hour distance from Kharberd. According to the author, the governor of the province and the head of the army resided there. The village had 600 houses among which 500 houses were Armenians, and 100 houses were Turks[16]. There were also some houses of Catholic Armenians. The settlement had two mosques made of bricks and one made of stone, a hospital, two Armenian churches, one Roman church and a Protestant synagogue. We consider that Mezre was named as Pasha Maghra. According to the publications of the monthly journal "Noyan Aghavni" (Noah's Dove), the military and political pashas resided there, that is why the trade was prospering in this territory[17]. Mezre had been a small village before becoming a central settlement. The notes by the German military-man H. Moltke Senior, who had been serving in the Turkish army as a consultant in the 1838–1839s, proves it and provides additional information about the settlement where the army was located, about the everyday life of the population and their quantity. According to Moltke, Mezre was a village. The commander of the Turkish army Pasha Hafez had organized a reception in the honor of Moltke[18]. Later the latter wrote that Pasha had presented him with fruits, dried fruits, boxes full of honey harvested by the population.

According to the statistical data compiled in 1878, there were 5120 Armenians living in Kharberd city and 2050 Armenians living in Mezre[19]. We think that compared with the data compiled about the preceding years the number of the Armenian population living in the two cities in 1878 had not been so high. But later it had increased due to people who had immigrated from other settlements.

Tozer wrote that the villages of Kharberd plain had been almost totally populated by Armenians. The American missionary K. H. Wheeler mentioned

---

[15] **Tozer Rev. H.,** ibid, p. 223.

[16] **Ferukhan B.,** ibid, p. 46.

[17] "Noyan Aghavni" (Noah's Dove), in Armenian, Constantinople, N. 48, 1853, p. 4.

[18] **Alboyajyan A.,** History of Armenians in Malatia (Patmutyun Malatio Hayoc), in Armenian, Beirut, 1861, p. 388.

[19] Museum of Literature and Art, T. Azadian f., d. 44/ III.

about some settlements of Kharberd plain in his book. Particularly he wrote about the village of Barjanch where 1000 Armenians and 1500 Turks lived in the 1860s[20]. According to the author, there were 2500 Armenians and 12 houses of Turks in the village of Khuylu[21], 800 Armenians and 800 Turks living in the village of Khokh[22]. In the 1870s there were 300 houses of Armenians, living in Khuylu 60 of which were houses of protestant Armenians[23].

The complete and detailed data about the number of the Armenian population in the Armenian villages of Kharberd plain were published in 1853 in two editions of the newspaper "Noyan Aghavni". The list included nearly all villages of Kharberd plain, but there were no data about some settlements such as Tsovq, Veri Khokh, Qesrik and so on. It must be stated that the author mentioned village Tsovq-Kyoljuk, but there are no data about the number of the Armenian population. In our opinion, the information recorded in the monthly newspaper was realistic. At the same time there were some settlements included in the list which had not been mentioned in the statistics compiled in 1878. The latter gave a complete review of the settlements of Kharberd region. According to the data referring to 62 settlements, the number of Armenians was more than 40000. Besides Armenians, there were 740 Assyrians, 35676 Turks, and 32036 Kurds in the settlements of Kharberd region[24]. Based on statistics Armenians had 63 churches.

Here is the table in which the data from two lists are combined.

settlement	number of Armenians, 1852	number of Armenians, 1878	Number of Turks, 1878	Total, 1878
Khoulagyugh	95 houses	1302 souls	0	1302souls
Chorgyugh	20	381	0	381
Hnagrak	98	239	32	271
Arpavout	62	611	152	763
Chotan	15	-	-	-
Arzouruk	9	191	100	291
Saray	10	90	120	210

[20] **Wheeler C.H.,** Ten Years on the Euphrates or, Primitive Missionary Policy Illustrated, Boston, 1868, p. 134.

[21] Ibid, p. 137.

[22] Ibid, p. 249.

[23] "Avetaber" (in Armenian), № 32, Constantinople, 1877.

[24] Museum of Literature and Art, T. Azadian f., d. 44/ III.

Ghshla	3	-	-	-
Bazmashen	200	1721	0	1721
Qeorbe	125	1255	0	1255
Ekopi Mrgha	7	-	-	-
Harsek	20	211	260	471
Tsarouk	20	179	184	363
Hatseli	15	123	152	275
Garnakert	10	301	0	301
Ghourbet Mezre	8	49	50	99
Ynkuztak	5	21	426	447
Arkhli	8	-	-	-
Akhorik	3	-	-	-
Ashvan	100	611	0	611
Sursuri	185	1362	0	1362
Huseynik	300	2460	632	3092
Morenik	62	811	21	832
Harsik	400	-	-	-
Khrkhik	12	65	154	219
Barjanch	105	1319	1006	2325
Vardatil	72	521	126	647
Gaylu	25	201	130	331
Tlancik	21	111	236	347
Eniche	9	101	0	101
Erdmnik	72	516	30	543
Chataloghli	8	151	18	169
Datem	121	1450	46	1496
Khuylu	222	2011	39	2050
Shntil	80	771	68	839
Karmri	100	651	594	1245
Vari Khokh	8	91	392	483
Yeghegi	73	1019	478	1497
Pasha Maghra	72[25]	2050	1642	3692
Hoghe	325[26]	1186	530	1716
Muri	72	301	48	349
Geghvank	150	301	400	701
Gomq	152	1111	0	1111
Aghnsi	67	451	111	562
Shemsi	52	321	0	321
Choteli	25	261	121	382
Asoghik	61	-	-	-
Aghimla	33	-	-	-
Khrach	30	203	44	247

[25] "Noyan Aghavni" (Noah's Dove), № 48, 1853, p. 4.

[26] Ibid, № 49, 1853, p. 2–3. There is information about Hoghe and the adjacent villages in this number.

Elemlig	20	115	0	115
Akhor	132	261	0	261
Munzur oghlu	52	511	0	511
Habusi	172	1221	0	1221
Kenevik	25	133	324	457
Zardarich	52	211	410	621
Ijme	163	1121	422	1543
Shkhachi	150	603	258	861
Sary Gamish	110	535	314	849
Vardenik	22	35	110	145
Gonagalmaz	34	243	78	321
Sarbrcik	20	-	-	-
Tsovq	-	517	0	517
Sinan	-	63	20	83
Ayvos	-	1001	152	1313
Ipil	-	75	16	91
AyuPaghi	-	21	90	111
Mollaqendi	-	8	514	522
Qesrik	-	2511	770	3281
VeriKhokh	-	911	556	1467
Havuk	-	101	36	137

The journal "Noyan Aghavni" wrote about village Harsik where 400 houses of Armenians lived, but in our opinion this data may be incorrect; instead there was no information about village Qesrik which was populated by a great number of Armenians. It must be stated that the journal did not refer to the number of Armenians in the cities of Kharberd and Mezre. However based on the comparative studies of these two sources, we can conclude that they are true and real, besides, the two sources mentioned a lot of settlements, which in the 1870s were populated only by Armenians. Generally there were 60 Armenian villages around Kharberd and Mezre cities where in 1878 the number of the Armenian population had significantly increased compared with 1853.

Besides the city of Kharberd and the villages of Kharberd plain there were also records about the settlements which were later included in the territory of Kharberd province. Among those settlements was Kapan Maden to which we will refer now for it was in the neighborhood of Kharberd kaza. In 1847, having passed through Kapan Maden, Ferukhan wrote that the territory had been rather rich with forests, but they were often cut down irregularly and no new trees were planted, thus the territory was desolated[27]. Probably it was connected with the usage and launch of mines which made the territory interesting for the

[27] **Ferukhan B.,** ibid, p. 41–42.

contemporaries. All the authors wrote that Kapan Maden had been a popular center but the situation had changed when the works in the mines had stopped. Later the territory of Kapan Maden was mentioned as a settlement with ruins. G. Arch. Srvandztyants wrote. “Kapan Maden was very famous some 30 years ago. A great governor resided there who governed Dersim, Kharberd and Tigranakert with their regions (kaza)”[28]. According to Srvandztyants, at the end of the 1870s there were not many people living in the settlement, all the Greeks who had settled and worked in the mines had left and there were only 100 houses of Armenians[29].

There are several other authors who recorded the number of Armenians in the above mentioned settlement. We will refer to them by chronology. According to Ferukhan, there were 750 houses of population in Kapan Maden among which 200 houses were Turks, 380 houses were Armenians and 170 houses were Greeks, the town had in total 7000 population and the majority of them were miners[30]. Already in 1852 entrance to Kapan Maden opened a very gloomy view with hundreds of ruined houses. The churches St. Astvatsatsin and St. Karapet were still standing[31]. The air in Kapan Maden was very dirty, people were pale, “they were walking half-dead as if they had come out of graves but bearing their pain without complaining”. The number of Armenians had been 800–900 houses, while in 1852 there were less than 200 houses. There were 300 houses of Turks[32].The English missionary, orientalist G. Badger, who had been in Kapan Maden in the same period, wrote that there were 400 houses of Armenians who had two churches. Besides Armenians there were also 20 houses of Greeks[33].

The information presented by G. Badger and Ferukhan about the number of Armenians nearly match, while the figures introduced by “Noyan Aghavni” are fewer. We intend to think that in the 1840–50s there were 400 houses of Armenians living in town Kapan Maden and working in foundry.

---

[28] **Srvandztyanc G. Arch.,** Toros Aghbar (Brother Toros), in Armenian, Constantinople, 1884, p. 66.

[29] Ibid, p. 68.

[30] **Ferukhan B.,** ibid, p. 41–42.

[31] “Noyan Aghavni” (Noah's Dove), № 49, 1853, p. 2–3.

[32] Ibid.

[33] **Badger G.,** ibid, p. 32–33.

According to H. Tozer, the exploitation of mines in Kapan Maden had been stopped eight years before his visit and there remained only eight houses of Greeks[34] in the case that there had been many Greeks living in Kapan Maden who had worked as miners, while Armenians had been involved in foundry. Unfortunately the author made no records about the number of Armenians. H. Tozer considered Kapan Maden to be an important center and many tombs with beautiful engravings and the facades of standing or ruined houses were a vivid evidence for that. Once H. Tozer and the people traveling with him had been an Armenian's guests who lived with his old father. Seeing the furniture of the rooms and the number of servants, the author concluded that the family was very rich while they had not seen such a rich house since they had left Svaz[35]. In 1870, the periodical "Punj" published information according to which, Kapan Maden was a half-ruined mountainous town with 300-400 houses among which 100 houses were Armenians[36].

Thus summarizing, we can insist that Kapan Maden had been an important settlement in the 1840-50s due to mines and foundries, and there were hundreds of Armenian and Greek families living there. But when the mining and foundry works stopped, the population started to migrate, and the town lost its importance. In the 1870s, it was already a half-abandoned territory with mainly Turk population and only 100 houses of Armenians.

It must be mentioned that though the information about the activities of the Armenian population in the mentioned region of Western Armenia is not so rich, it is quite realistic. The above-mentioned sources are important and valuable, besides most of the authors are foreigners. At the end we record that in the 1870s the Armenian population formed the majority in most settlements of Kharberd plain and many of the villages were inhabited only by Armenians.

[34] **Tozer Rev. H.,** ibid, p. 212.

[35] Ibid.

[36] "Punj", in Armenian, Constantinople, № 500, 1870.

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԴԱՇՏԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ (1830–1870-ական թթ.)

ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում դարերի ընթացքում ժողովրդագրական տեղաշարժերի հետևանքով, փոխվել էր բնակչության էթնիկ համամասնությունը: Հայ բնակչության նկատմամբ իրականացվող սոցիալական, կրոնական ճնշումների, բռնությունների քաղաքականությունը շարունակվում է և XIX դարի ընթացքում, ինչի հետևանքով մի շարք բնակավայրերում նվազում է հայ բնակչության թվաքանակը. նրանց մի մասն իսլամացվում է, մի մասն էլ հեռանում է այլ բնակավայրեր:

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում Խարբերդի գավառակի բնակավայրերի, ինչպես նաև Խարբերդին մոտ գտնվող Կապան Մադեն գյուղաքաղաքի հայ բնակչության կենսակերպին, թվաքանակին, տարածքում արձանագրված ժողովրդագրական փոփոխություններին 1830–1870-ական թվականների ընթացքում: Արձանագրվում է, որ նշված ժամանակաշրջանում Խարբերդի դաշտի ավելի քան 60 բնակավայրերի մեծ մասում գերակշռում էր հայ բնակչությունը, գյուղերից շատերը զուտ հայաբնակ էին:

АРМЯНСКИЕ НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ ХАРБЕРДСКОЙ ДОЛИНЫ (в 1830–1870 гг.)

БАБЛУМЯН А.

Резюме

В Западной Армении на протяжении многих веков менялось этническое соотношение населения. Политика социального, религиозного притеснения и гонений в отношении армянского населения имела место и в XIX в., что привело к снижению численности армянского населения в ряде населенных пунктов: часть армян была исламизирована, остальные переселились в другие населенные пункты.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся численности армян Харбердского региона и населенного пункта Капан Маден, а также демографических изменений в этом регионе в 1830-1870 гг. В указанный период в более чем 60 населенных пунктах Харбердской долины армянское население составляло большинство. Во многих селах региона жили исключительно армяне.

THE EMIGRATION OF THE ARMENIANS TO THE UNITED STATES OF AMERICA AND THE FORMATION OF THE ARMENIAN COMMUNITY

(Beginning of XVII Century till 1924)

AVAKIAN K.
lira777@yahoo.com

A thorough study of the history of the origin and development of the largest and most organized Armenian community in the United States of America is timely and of primary importance as a link in the whole chain of the studies of the history of the Armenian Diaspora and of the American ethnic groups.

Under various historical circumstances, the Armenians were compelled to leave their native land and to emigrate to different countries of the world, including the USA, for individual, educational, economic, political, cultural, religious and other reasons.

Historical reliable documents reveal that a few Armenians were among the European settlers in North America in the beginning of XVII Century. Thus, in 1618, the first Armenian (from Persia), John Martin (John Martin the Armenian), set foot in the newly-formed American Colony of Virginia and became a tobacco-dealer, and later, in 1653, two Armenians were invited from Izmir (Ottoman Empire) to restore the silkworm-breeding of the Virginia Colony suffering a major setback and to communicate their skill to the native people. One of them is referred to as George Hay (George the Armenian).

Very scanty, often conjectural pieces of information have been kept about the Armenians emigrated during the subsequent years to America. In the period covering XVII–XVIII Centuries, Armenians arrived mainly from certain European countries having rather active relations with Great Britain (particularly from Holland), as well as from India, and were resettled in the various newly-created colonies (Virginia, Massachusetts, South Carolina, Georgia). Thus, the first Armenian who settled in Massachusetts in 1682 was the Hungarian-Armenian scientist Stepan Zadori (possibly a variant of the Armenian surnames Zadourian,

Assadourian or Astvadsatourian); then the clergyman, Reverend Fr. Peter Toostian (possibly Petros Doostrian) and a member of his diocese, Jacob Sadouri (possibly a variant of the Armenian names-surnames Hakob Sadourian or Assatourian or Astvadsatourian), who settled in South Carolina in 1719; subsequently, there is mention of the cultivator Stepan Tarrian (or Teryen, Tarryen, possibly Terian), who settled in Georgia in 1738[1].

Thus, it is obvious from the scrappy pieces of information available about the first few Armenians who emigrated to America during the period of the British colonialism that their majority were the Armenians (or their alienated generations) scattered in the different European countries owing to economic and historical circumstances. These emigrants, being connected with Great Britain in trade and in other spheres, had, for various and mainly individual motives, moved to a newly-formed colony and were drawn into the diverse fields of its economic and spiritual life.

It is difficult to determine the exact number of Armenians emigrated to America during the given period of the British colonialism, since no documents have been preserved about the registration of newcomers, including those of the Armenians, till 1820.

It should be noted that the settlement of these few Armenians in America at that period is not connected with the intentional emigration to USA from the various Armenian-inhabited regions in the subsequent years; they were merely individuals within the main stream of emigrants[2].

Later, the main stream of the Armenian emigrants to the USA started in the first half of 19th Century as a result of the educational-illuminative activity developed by the American Protestant preachers in the Ottoman Empire. The American Board of Commissioners for Foreign Missions, which had the object of "spreading the Bible throughout the world"[3], built, through the Armenian Mission founded in 1831 in the Bebek district of Constantinople evangelical churches, schools and colleges where courses on a European and American educational level

---

[1] **Malcom V.M.,** The Armenians in America. Boston, Chicago, 1919, pp. 52, 56–57. **Tashjian J.H.,** The Armenians of the United States and Canada, Boston, 1947, pp. 3, 7–12. **Wertsman V.,** The Armenians in America. 1618–1976. A Chronology & Fact Book. New York, 1978, p. 1.

[2] **Ավագյան Ք.,** Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.), Ե., 2000, էջ 17:

[3] **Ճիզմէճեան Մ.Գ.,** Խարբերդ եւ իր զաւակները, Ֆրէզնօ, 1955, էջ 103:

were organized. Worthy of remembrance are the Robert College (1862, Constantinople), the American University (1864, Beirut), the Girls' College of Constantinople (1873, Constantinople), the College of Central Turkey (1876, Ayntap), the Euphrates College (1878, Harpoot), the Girls' College of Central Turkey (1882, Marash), the Anatolia College (1836, Marzvan), the St. Paul Institution (1888, Tarson), etc.[4] These institutions, which were "the means of peaceful penetration"[5] of American ideas, have also greatly contributed to the formation of the western outlook of the Armenian students. At the same time, the significance of the enlightening activity promoted by the American Protestant preachers in the national, spiritual and conscious awakening of the Armenian people groping in the centuries-old backwardness and the patriarchal customs prevailing in the Ottoman Empire is undeniable.

The evangelical sermons of the American preachers and the knowledge communicated by them, which had found, on the whole, a positive acceptance among the Armenian population, as well as the inspiring talks about the New World could not leave the philomathic Armenian youths living a spiritual renaissance indifferent and who, attending American schools and colleges, fixed gradually their gaze on the country of freedom and of large opportunities beyond the ocean to study modern professions (mainly theology, medicine, technology and science) in the higher institutions there and to serve their nation on their return home. notaben

Encouraged by the American preachers, the sixteen-year old alumnus of the Missionary School in Constantinople, Khachatur Oskanian, became, in 1834, the initiator of the migratory movement of the Armenian students to USA. Graduating from the New York University, he became later a well-known journalist in the American and Armenian press. Being the first Armenian intellectual in the USA and promoting a nation-supporting activity, he published the book entitled "The Sultan and His People", in English which introduced the American community to the history and culture of the Armenians. He also held a number of posts in various American institutions (clerk at the New York Custom-House, head of the

[4] Ճակատագրական դէպքեր հայ պատմութեան մէջ, ա.տ., ա.թ., էջ 83:

[5] Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Ե., 1990, էջ 55:

Law Library at the Columbia University, member and later president of the New York Press Club, consul of the Ottoman Empire in New York)[6].

During the subsequent year, a group of Armenians left for the USA chiefly for educational purposes. Thus, in 1837, Senekerim Ter-Minassian, an alumnus of the Evangelical School of Constantinople, went to the USA and studied for two years at the Princeton University, first in the branch of theology and then in that of medicine and returned to the fatherland to put into practice the latest achievements of medicine[7].

In the given period, the Armenians emigrated to the USA also as valets of Protestant preachers. One of them, for instance, Tadevossian, emigrated in 1841 as the valet of the preacher H. Dwight, but later, he was engaged in the manufacture of "rahat lokum", which he named "fig halva". In the same year, Harutyun Vehapetian went to the USA and attended the Union Theological Seminary and later he accepted the post of Patriarch in Constantinople and in Jerusalem. The first Armenian who adopted Protestantism under the influence of American preachers in the Ottoman Empire, Hovhannes Ter-Sahakian, attended the same seminary of Theology in 1842 and later studied at the Universities of Yale and Andover and also returned to Constantinople to hold the post of a Protestant preacher[8].

Christapor Ter-Serobian, who emigrated in 1843 and specialized in chemistry, medicine, pharmacy and other fields, became the first Armenian-American inventor and rendered an important service to the American state by inventing the specific black and green dyes used, up to this day, in the manufacture of the currency bill (dollar) of the country and not liable to counterfeit. Ch. Ter-Serobian's invention was estimated by the American government as a "Divine Gift", inasmuch as it put an end to the large-scale counterfeiting, and the author of the invention was awarded a bonus of 6000 dollars. Ch. Ter-Serobian returned subsequently to the Ottoman Empire and officiated at the Sultan's treasury till the end of his days[9].

---

[6] **Ավագյան Ք.,** op. cit., p. 18. **Tashjian J.H.,** op. cit., pp. 13–14. **Մուշեղ Եպիսկոպոս,** Ամերիկահայ տարեցոյցը, Ա տարի, Պոստոն, 1912, էջ 16–18:

[7] **Մուշեղ Եպիսկոպոս,** op. cit., p. 22.

[8] Ibid, p. 23. **Arpee L.**, A History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time, New York, 1946, p. 266.

[9] **Մուշեղ Եպիսկոպոս,** op. cit., pp. 23–24.

One of the first Armenians to emigrate to America was the brother of the Very Reverend Father Ghevond Alishan of the Mkhitarist Congregation of Venice, who, beginning from 1845, lived for some time in Washington and then in Boston. In the years 1848–1850, Sargis Khachaturian from Constantinople arrived in the USA and studied dentistry in Boston. He later returned to his birthplace and founded a dental clinic named "S. Khachaturian and Son" in the district of Pera, Constantinople[10].

Since the initial activity of the American preachers was confined to Constantinople and its environs, consequently the first above-cited Armenian students, a little more than a dozen in number, were from Constantinople and became specialized mainly in theology, medicine and other branches of science. For these people, the USA "had been only a station in their lives and a period of studentship"[11], after which many of them returned to the home country.

In addition to the fact that the American preachers put the education system of the Armenians in the Ottoman Empire on new modern grounds, they also spared no effort to improve and perfect the skill of handicraftsmen having as a fundamental goal to check the gradually increasing emigration from the country by creating favorable labor conditions there. The well-known preacher, the founder of the Robert College, Cyrus Hamlin played a great and invaluable role in that field by opening various workshops adjoining the schools, where modern methods of production were taught. He was of the opinion that "the only way for keeping that laborious people in their country was to teach them handicraft, consequently handicraft should be taught them along with education"[12].

None the less, the stream of Armenians to America did not come to a stop. The prospects of attaining economic prosperity, as well as the hope-giving state of their fellow-countrymen in the new world encouraged not only the Armenian students, but, beginning from the 50s of XIX century, also the handicraftsmen and the merchants. The greater part of the latter soon returned to the native land. Some of them, however, met with propitious economic conditions and settled there and, not breaking their relations with the fatherland, established occasional trade relations, rendered material and moral assistance to their fellow-countrymen and contributed to the organization of ecclesiastical, educational and cultural lives of

[10] Ibid, pp. 24, 26, 31–43.
[11] Ibid, p. 30.
[12] Ibid, p. 27.

their native cradles. Such were the merchant from Khasgyugh, the first Armenian-American benefactor, Sargis Minassian and later, the wealthy Aslan Sahakian from Tigranakert and many others. Hakob Matevossian imported to Constantinople the largest in the Ottoman Empire printing-house supplied with the newest equipment, while Minas Karapetian introduced the contemporary methods of furniture-making[13].

The first few Armenians, who had received their education and had found their security in the New World, participated in the Civil War (1861–1865) waged for the unification of the USA, supplying the Northern Army with 30 volunteers and one enlisted private soldier, while the ambulance surgeons Simon Minassian, Karapet Galoustian and Paronik Matevossian devotedly provided their services in the hospitals of Philadelphia. The lawyer and preacher Thomas Corvin from the State of Ohio, a Hungarian-Armenian in origin and descending from one of the oldest American families, was among the outstanding and influential orators who fought for the unification of the country and for peace and who held various high civil posts (Secretary of the State Treasury of USA, governor of the State of Ohio, representative of that same State in the Congress for a long period, Ambassador of the USA in Mexico in 1861)[14].

At that period, representatives of the female sex also emigrated to America for educational purposes.

In the middle of XIX Century and particularly after the Civil War, the awakening started in the American economic, public and political life favored the increase in the number of Armenians departing to the USA. Thus, if there were about 55 Armenians in the USA in the years 1850–1870, their number attained 70 in the beginning of the 70s.[15]

Following the enthronement of Sultan Abdul Hamid II in 1876 and the Russian-Turkish War of 1877–1878, the persecutions started against the Armenians, and the economic collapse, as well as the expansion of the spiritual, educational and economic activities of the American preachers in the large Armenian-inhabited centers gave an impetus to the subsequent emigration from almost all the regions of the country, embracing not only the students,

[13] Ibid, pp. 26, 28.

[14] **Tashjian J.H.,** op. cit., pp. 12, 15, 55. **Մուշեղ Եպիսկոպոս,** op. cit., pp. 26, 28.

[15] **Malcom V.M.,** op. cit., p. 59. **Tashjian J.H.,** op. cit., p. 15. **Մուշեղ Եպիսկոպոս,** op. cit., p. 33. **Buxton N., Buxton Rev. H.,** Travel and Politics in Armenia, London, 1914, p. 220.

handicraftsmen and merchants, but also peasants burdened by heavy taxes and destitute workmen. Their majority, not having the intention of settling there, endeavored to work temporarily and, after gaining a certain amount of money, to return to the native cradles with a view to improving the financial situation of their families. However, the favorable labor conditions offered to the new immigrants, when they earned in one day what they earned in the Ottoman Empire in one month or in one year, urged many of them to settle there for good.

If, up to that time, the Armenians looked for jobs mainly in Izmir, Constantinople, Adana and the neighboring countries to improve their living conditions, they directed thereafter their gaze to distant shores, where "America promises everything. …Fabulous stories are related here of the rapidity with which wealth is obtained there…"[16] A great number of Armenian youths who had studied in American educational institutions also left for "the country of great opportunities" and were drawn there into business enterprises. Whereas the wealthy Armenian merchants, who had already extended their commercial activities in the European markets, abstained in the given period from emigrating to the USA, the smart "middle-class" dealers started their businesses in the New Land. Hence, that new emigration of the Armenians to the USA was stipulated by the grave economic conditions rather than the political situation.[17]

Beginning from the eighties of 19th century, when the educational-illuminative activity of the American evangelical preachers (foundation of churches, elementary schools, high-schools and colleges and other cultural centers) developed and spread nearly in all large centers of the Ottoman Empire, the emigration of the Armenians (mainly bachelors), almost from all the provinces and particularly from Harpoot, increased, inasmuch as the plain of Harpoot, which was "the richest country and the most inviting and promising missionary field" in the Ottoman Empire, had become, beginning from 1852, the center of activity of the American preachers in Eastern Turkey; at the same time, there was also the well-known Euphrates College founded in 1878, which "became a large institution of

[16] **Աշճեան Ա. Քհնյ.,** Վիճակացոյց եւ պատմութիւն առաջնորդական թեմին Հայոց Ամերիկայի. 1948, Նիւ Եորք, 1949, էջ 17: **Mirak R.,** Torn Between Two Lands. Armenians in America, 1890 to World War I. Cambridge, 1983, pp. 36, 40, 41. **Buxton N., Buxton Rev. H.,** op. cit., p. 220.

[17] **Ավագյան Ք.,** op. cit., pp. 21–22.

enlightment for decades"[18]. Nevertheless, the stream of Harpoot Armenians to the New Land had also economic motives.

The Armenians also departed from other Armenian-inhabited regions subjected to the influence of American preachers, for instance, Moosh and Bitlis, from where a considerable number of Armenians had left for America in 1864, barely three years after the foundation of the evangelical missions[19].

The preachers worried in the 1880s about the increasing number of emigrating Armenians in which the percentage of the educated stratum was not negligible, regretfully noted that the Armenian students and youngsters were leaving to "cash in on the present "Boom" in Southern California; and in the estimation of our poor, down-trodden people here, have amassed fortunes, or are obtaining incredibly large wages. Glowing reports encourage emigration among the young, and teaching the young men English only abets this "unfortunate movement""[20]. Promoting, in this respect, the rise in the educational level of the philomathic Armenian youth in the American higher institutions, many of the Protestant preachers were, at the same time, interested in and anxious about the return to the mother country of the Armenian youths who had received a first-rate education in the American higher educational institutions, regarding them as the followers of their mission in enlightening the new generations in the Armenian-inhabited territories of the Ottoman Empire, consequently, they frequently laid obstacles to avert the emigration of students, by refusing to teach them English or hindering their departure to the United States[21].

Though it was difficult for the youths who had had a higher education and had studied at the universities of New York, Princeton, Yale, Andover, Boston, Troy, Amherst, Clark, Wisconsin and other renowned institutions, who had bright prospects and liberal ideas, to adapt themselves anew and work under the conditions of conservative and reactionary customs, none the less, the greater part of the Armenians who had acquired a specialty, returned home to put their knowledge and skill in the service of the mother country.

---

[18] **Mirak R.,** op. cit., p. 40. **Մարտիրոսեան L.,** Ամերիկահայութիւնը երէկ եւ այսօր, Պէյրութ, 1973, էջ 8: **Deranian H.M.,** Worcester is America. The Story of Worcester Armenians: The Early Years. Worcester, 1998, p. 43.

[19] **Mirak R.,** op. cit., p. 42.

[20] Ibid.

[21] Ibid, p. 37.

Near the end of the 1880s, the United States, where already 1,500 Armenians lived, had also become a political asylum and a field of free activities for the leaders of the Armenian revolutionary parties (Hnchakian, Dashnaktsakan), who, being naturalized there as American citizens, entered the Ottoman Empire without any difficulty and promoted revolutionary activities among the Armenians. That is why, the Turkish state, which had, until then, no definite policy with regard to the Armenians emigrating to the USA, began soon to introduce restrictions and, at times, to completely hamper the emigration of Armenians to America, with a view to avoiding the danger of penetration of revolutionary ideas from abroad[22].

Till 1908, the Ottoman Empire did not officially recognize the right of its subjects to emigrate, hence it created obstacles not only to individual Armenian emigrants, but later, also to their families wishing to leave for the USA. In 1900, the Sultanate of Turkey was obliged, under the pressure of the American government, to acknowledge, in fact only formally, the right of the kinsfolk (wives, children and others) of its former subjects, who had been naturalized American citizens, to emigrate freely to the USA. After being neglected for three years by the Turkish officials, this agreement was implemented starting from 1903, when, by the command of the American higher representatives, a group of needy Armenian families who had the protection of the American consulate in the Ottoman Empire, were transferred to the USA under the guidance of bodyguards. That practically put an end to all the restrictions to the emigration of the families of the Armenian-Americans who had stayed behind in the motherland, though the difficulties persisted[23].

Thus, beginning from the eighties of XIX Century, the emigration of the Armenians from nearly the whole territory of the Ottoman Empire to the USA attained considerable dimensions, embracing numerous tradesmen, artisans, peasants, people looking for employment, as well as students and political refugees; the "American fever" was mainly spread among the unmarried youths (95%[24]), who left their kinsfolk and their properties in the motherland and emigrated to foreign lands with the hope of finding success, wealth and freedom,

---

[22] **Ավագյան Ք.,** op. cit., p. 23. **Mesrobian A.S.,** "Like One Family": The Armenians of Syracuse. Ann Arbor, 2000, pp. 24, 25.

[23] **Mirak R.,** op. cit., pp. 42, 43, 151.

[24] **Մուշեղ Եպիսկոպոս,** op. cit., p. 211.

so that, returning in 1–2 years to their native cradles, they could pay their depts, buy a house, land and animals and be able to lead a decent life.

There were many among those who emigrated to the USA, who, having success in manufacture or other domains, returned to their native dwelling-places bringing with them modern machine tools, factories and other equipment with the object of developing the backward local economy.[25]

Finding economic, political, cultural and religious freedom and prosperity in the USA, many of these emigrants settled in the New World, thereby reducing the number of people returning to the homeland; moreover, these new settlers promoted the emigration of new fellow-countrymen to the USA by sending them encouraging letters and financial aid: "...When the first Armenian sent a *cheque* of fifty pounds home from America, the hearts of those who saw or heard it melted with joy ... and since then every Armenian wished to come to America to restore his wrecked economy. And thus, the emigration from the country to America began. In those days, the talk for every Armenian was:

If there is a priest, why should a *sin* exist?
If there is America, why should a *debt* exist?

And gradually, the enthusiasm in those wishing to go to America was around to such an extent that the Armenian Patriarchate of Constantinople and the Sublime Port got horrified...!"[26]

The immigrant Armenians, who had come toward the end of XIX century "in search of good luck", settled permanently in the US and gradually spread from the north-eastern states of the country to the central and western states. In the first decades of XX Century, the Armenians had already settled nearly in every state of the vast country. The successful, educated and practical Armenians who adapted themselves to the American life prepared all the necessary conditions to give material and moral assistance to the thousands of fellow-countrymen who were compelled to emigrate in the following decades due to the pressing historical circumstances, as well as to rally and to become organized as a community[27].

It is difficult to determine the exact number of emigrated Armenians to the USA until 1899, since all the immigrants entering the USA up to that date (from 1820 to 1898) were registered by the corresponding bureau not according to their

---

[25] **Mirak R.,** op. cit., 1983, p. 13.
[26] Ասպարէզ: Յիսնամեակ. 1908–1958, Ֆրէզնօ, ա.թ., էջ 393:
[27] **Ավագյան Ք.,** op. cit., pp. 24–25.

national origin, but according to their geographical provenance, that is, to their country of emigration. Thus, those who had emigrated from the Ottoman Empire until 1868 had been registered as emigrants from "Turkey in Europe", while those who had emigrated after 1869 had been registered as well as emigrants from "Turkey in Asia" or from "Armenia". Consequently, the number of Armenians entering the USA in the given period is extremely relative. It is only after 1899 that the emigrants were registered according to their national origin, thus making possible to define the exact number of the Armenians emigrating to the USA.[28]

On the whole, if there were around 500 Armenians in the USA in the beginning of the 1880s, then at the end of that same decade their number had attained about 1,500 (971 among them being from "Armenia" and 450 from "Turkey in Asia" and from "Turkey in Europe," which formed a considerable part of the total of 4,242 emigrants arriving from the Empire). Besides, according to the American statistical data, the new-comers were mainly males (92% from "Armenia," 85% from "Turkey in Asia")[29].

The stream of Americans to the USA attained rather large proportions beginning from the 90s of XIX century. As a result of violence and massacres perpetrated against the Armenians in the Ottoman Empire, the former individual departures of the Armenians to the USA turned into a mass emigration. Among the emigrating Armenians, who evaded the danger of physical extermination, were a great number of cultivators, artisans and workers of the towns and boroughs from all the Armenian-inhabited regions of the Empire: Harpoot, Svaz, Erzroom, Trapizon, Bitlis, Cilicia, etc. Compared to the former years, the stream of the denizens of Harpoot had again attained large proportions.[30] "In the years 1884-1895, nearly every family in the Harpoot province had an emigrant in America"[31].

Prompted by the threat of being deprived of the capable, diligent and talented Armenians, the Turkish government threw obstacles, in 1892, in the way of the Armenians, in general, and of the denizens of Harpoot in particular, to stop their emigration to the USA. Thus, for instance, the transport from the Black Sea to

[28] **Մանկունի Ն.Լ.,** Ամերիկահայ գաղութի պատմությունից («Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1, 1962, էջ 95)։ **Mirak R.,** op. cit., p. 288. **Malcom V.M.,** op. cit., p. 66.

[29] **Չագմագճեան Յ.Յ.,** Ընդարձակ պատմութիւն հայոց սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, Պօսթըն, 1917, էջ 665։ **Mirak R.,** op. cit., pp. 44, 290.

[30] **Mirak R.,** op. cit., p. 46. **Մանկունի Ն.Լ.,** op. cit., p. 104.

[31] **Ճիզմէճեան Մ.Գ.,** Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890–1925), Ֆրէզնօ, 1930, էջ 1։

Constantinople was permitted only on Turkish ships, something which reduced the safety of the journey for the Armenians and increased the possibilities of plunder. The Armenians were no longer able "to throw themselves on board of the European ship and embark for America", since those who applied to foreign ships were arrested and persecuted. Despite the obstacles created by the Ottoman state, "people *fled the hell* at the risk of their lives"[32]. Not long after that, in the years 1894–1896, when mass massacres of the Armenians were realized by Sultan Abdul Hamid II, emigration from the country was generally prohibited, though many were able to escape and save themselves. However, the emigration of the Armenians slowed down for a while.

Thus, in the period between 1834–1894, about 4,000 Armenians emigrated to the USA. This constituted approximately half of the total number (9,472 persons) of emigrants entering the United States from the Ottoman Empire during the given period of time. Subtracting from the cited number about 1,000 Armenians who had returned to their native cradles during that period, it becomes obvious that, in 1894, there were about 3,000 Armenians in the USA. In the period between 1891–1895, 5,500 Armenians had emigrated from the Ottoman Empire to the USA, of which 2,909 from "Armenia" and 2,668 from "Turkey in Asia". That constituted 40% of the total number of emigrants, 11,000, departed from that country[33].

According to the statistical data of the US Immigration Commission, if the number of immigrants from "Turkey in Asia" was sharply reduced until 1894, then it abruptly rose in the years 1895–1898, amounting to 15,913 persons. Besides, it is beyond doubt that the majority of the emigrants from the said territory during the given period, more than 10,000 persons, were Armenians saved from the Hamidian massacres. Already in 1900 there were 15,000 to 20,000 Armenians in the USA and, according to other sources, even 25,000 Armenians. If we add to this the tens of thousands Western Armenian refugees saved from the massacres of the 1890s, who were deprived of the possibility to return to their native cradles, had taken refuge in the Balkan counties (Greece, Bulgaria), in Egypt, as well as in the Caucasus, the Crimea and elsewhere and had emigrated to the USA from the

---

[32] **Չագմագճեան Յ.Յ.,** op. cit., p. 666. **Mirak R.,** op. cit., p. 46. Ասպարէզ: Յիսնամեակ, էջ 393:

[33] **Malcom V.M.,** op. cit., pp. 61, 64, 76. **Mirak R.,** op. cit., p. 289.

Black and Mediterranean Seas, then, with rough estimates, about 45,000 Armenians lived in the USA in the autumn of 1902[34].

Although the American, European and Armenian benefactors and the International Red Cross had allocated large allowances to the Armenians left shelterless and helpless in the Armenian-inhabited regions of the Ottoman Empire as a result of the massacres, nevertheless, the emigration of a great number of Armenians from the country continued due to the absence of political and economic freedom, as well as prompted by the threat of new massacres.

The Armenians who had been saved from the Hamidian massacres and had taken refuge in the USA enjoyed the sympathy and the compassion of the American community; the ownerless immigrants were provided through the church and the charitable organizations with food, clothing, dwelling, jobs, etc.[35]

The generosity of the American people and the "miracles" of the New World were described by the Armenians who had improved their living conditions in their letters sent to the native cradles, encouraging further emigration to the country of "gold and honey". Rev. Joseph Gafafian-Thomson has written the following, comparing the Armenian emigrants departing to the USA as a consequence of the massacres accomplished by the Ottoman government to the first American settlers: "In the true sense of my words, the Armenians are not emigrants, but they are like the pilgrims who came, in 1620, to America for religious liberties"[36].

The USA became a permanent place of residence also for numerous Armenians arriving from the Russian Empire, who had been informed about the New World from the Dookhobors and the Molokans (Christian sects in Russia – K. A.) exiled to the Caucasus (and settled mainly in the Shirak plain, Eastern Armenia) from Russia following the religious persecutions in XIX Century. Many of the Molokans who had settled in Winnipeg (Canada) and Los Angeles (USA) encouraged their Caucasian friends and the neighboring Armenians with their reassuring letters to emigrate to the same towns.

In the course of time, a group of Eastern Armenians settled in Canada moved to Los Angeles, starting the emigration of the Armenians from the Russian Empire

---

[34] **Malcom V.M.,** op. cit., pp. 65, 66. **Antreassian J.,** The Armenians in America: A Personal Viewpoint (Richard Hovannisian, ed. The Armenian Image in History and Literature. Malibu, 1981, p. 255). **Մանկունի Ն.Լ.,** Ամերիկահայ մարդահամարը (Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, 20-րդ տարի, Վենետիկ, 1926, էջ 585).

[35] **Mirak R.,** op. cit., p. 49. **Malcom V.M.,** op. cit., p. 77.

[36] **Mirak R.,** op. cit., p. 61. **Malcom V.M.,** op. cit., p. 77.

to the USA, which was very scanty in the beginning: on the whole, only 15 Eastern Armenians had emigrated to the USA until 1898[37].

At the beginning of XX Century, the forerunners of the Eastern Armenian emigration to the USA were the Moosheghians from the Shirak plain who departed in 1904 from the village of Gharaghala (Kars region), having a comparatively wealthy population. In the subsequent years, nearly all the population of the village followed their example. A considerable number of Armenians left also from Alexandrapole and the adjacent villages, Duzkend, Ghazarabad, Sivaniril, Aghzolu and others. The first man who emigrated from the Alexandrapole area to the USA and settled in Los Angeles was a young denizen of the village of Ghazarabad, Bagrat Harutyunian, who was a relative of the Moosheghians. This, in fact, was the start of the stream of the Shirak-plain Armenians to America, which included, in the beginning, young men aged 18–35, and, later, elder Armenians as well. Leaving their families, they went away for 2–3 years in order to earn a certain amount of money and, on their return home, to be in a position to improve their and their kins' economical situation. Along with the hard-working toilers, there were also a certain number of educated people in the row of Caucasian-Armenian emigrants[38].

In the beginning of XX Century, the economic and political crisis prevailing in the Russian Empire and the Caucasus had expanded the emigration of the Eastern Armenians to foreign lands, embracing also emigrants from Igdir, Koghb, Tiflis, Gharabagh, Yerevan and other localities. These emigrants had settled mainly on the Western coast of the USA, in the city of Los Angeles in California. The stream of Eastern Armenians to America attained large dimensions especially after 1908 and decreased at the outbreak of the First World War[39].

Only a small number of people in this stream composed for the most part of poor Eastern Armenians had the necessary sum to pay their fare, which was around 500 rubles, consequently "some sold their farm animals, others sold their furniture and jewels. Some were compelled to borrow money. Few people traveled with their own means". The Eastern Armenian emigrants reached by train the

[37] Ասպարէզ, 20, 27.6., 4.7.1913.

[38] **Գալօեան Ս.,** Շիրակի հայերի գաղթը դէպի Ամերիկա, Լոս Անջելես, 1950, էջ 65, 70, 76, 77: Ասպարէզ, 27.6.1913:

[39] **Mirak R.,** op. cit., p. 58. **Գալօեան Ս.,** op. cit., p. 101. **Bulbulian B.,** The Fresno Armenians: History of a Diaspora Community. Fresno, 2000, pp. 46, 47.

Black Sea port, Batumi, or the ports of Riga and Libau on the Baltic Sea where they were lodged in special inns and waited there for the assistance of their kins and relatives to pay for their journey to the USA[40].

According to the testimony of an eyewitness, "those who had money, did not wait long, they departed in a few days, but there were people who waited for the assistance of their relatives in America. That assistance arrived rather late, and the emigrants met with many difficulties, they even went hungry. In that case we made use of our national love and unity and lent a helping hand to many people through the good offices of those coming from the New World"[41].

The stream of emigrants from Eastern Armenia (Russian Empire) to the USA reached a lower level compared to that from Western Armenia (Ottoman Empire) due to milder national persecutions and comparatively better economic conditions prevailing in the Russian Empire. Thus, in the years 1900–1905, 50 Eastern Armenians had emigrated to the USA, in 1905–1910 – about 300, in 1910–1913 – 1,200 and the total number of Russian-Armenians entering the USA till the First World War did not exceed 2,500. This stream was reduced during the war years and was increased, to a negligible extent, as a consequence of the chaotic political situation prevailing in the Russian state in 1917. Thus, in the years 1920–1924, among the 20,659 Armenian emigrants to the USA only 168 had come from Russia.

On the whole, more than 3,500 Armenians left the Russian empire for the USA during the years 1899–1924 according to the data of the US Immigration Bureau.[42]

Before the reforms realized in 1908 by the Young Turks, the departure from the Ottoman Empire was connected with serious difficulties, since, up to 1896, emigration was possible solely by the Sultan's sanction, and beginning from October 1896, only after renouncing Turkish citizenship, signing a letter of guarantee to maintain peaceful relations with the country and never again to return to the country and witnessing the signature by the Armenian Patriarch. In 1899, Sultan Abdul Hamid II, not objecting to emigration, had even expressed his

---

[40] **Գալօեան Ս.,** op. cit., pp. 78, 79. **Mirak R.,** op. cit., p. 60.

[41] **Գալօեան Ս.,** op. cit., p. 80.

[42] Ասպարէզ, 27.6.1913. **Mirak R.,** Armenians (S. Thernstrom, ed. Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. Cambridge, London, 1981, p. 139). **Minasian Ed.,** The Armenian Immigrant Tide. From the Great War to the Great Depression (Recent Studies in Modern Armenian History. Cambridge, 1972, p. 111). **Մանկունի Ն.Լ.,** op. cit., p. 586.

willingness to pay the fare of needy Armenians, on condition that they would not return to the Empire anymore. Pursuing the policy of depriving historical Armenia of Armenians, the Turks tried, at the same time, to guard against the penetration into the country of Armenian national political men having acquired American citizenship, consequently also, political inviolability[43].

The Armenians frequently obtained the journey-pass by means of bribery, paying instead of the usual 2 dollars ten times or more the price or by forging the documents. The emigrants paid also through their noses for the invitation (visa) and the ship-ticket, the average price of which was 50–60 dollars. This sum, which was equivalent to the artisan's three-year savings, was, on the whole, unaffordable for the majority of the emigrants, therefore many of them, bribing the managers of the European ships, entered there illegally and often found shelter in the funnels. Some of them procured the necessary sum by doing odd jobs, as a result of which their departure was delayed[44].

The Armenians' emigration to the USA diminished, but did not stop in 1908 after the coming to power of the Young Turks and the proclamation of "democratic liberties" in the Ottoman Empire. On the other hand, hundreds of Armenians, responding to the call "Let's go to our Homeland!" of a group of Armenian Revolutionary Federation (Dashnak) Party public men who cherished hopes for the Young Turk Constitution of 1908, sold their property and returned to their native places. Thus, 4,500 Armenians returned to their birth-places in the years 1908–1914. Their majority had no definite trade or were elderly people. As a general rule, the youths felt no enthusiasm for going back[45].

None the less, many, who had no confidence in all this, took the opportunity, when the obstacles for the voyage had been eliminated and the high payments of the journey-passes ("teskeré" – in Turk.) had been reduced, and continued to emigrate to foreign lands with their kith and kin. If, until 1908, mainly peasants and unskilled workers emigrated from the Ottoman Empire, then, at this period, skilled artisans, students and professionals also departed from the country due to economic hardship. Young women also left mostly with the intention of getting married. Few people emigrated to get reunited with their families and some went

---

[43] **Mirak R.,** op. cit., p. 61.
[44] Ibid, p. 62.
[45] Ibid, p. 140.

away because emigration to America, at that time, was "in style" in certain Armenian regions[46].

The dreadful massacres organized by the Young Turks in Adana, in 1909, definitely dashed to the ground the hopes of the Armenians with regard to the authorities declared as "democratic", and prompted them to flee the country for unknown horizons. Although the massacres had taken place in Cilicia, the Armenians departed nearly from all the Armenian-inhabited regions of the Empire, since the fear of the occurrence of an analogous situation at any moment was extremely great in those places.

The comparative study of the statistical data of the Armenian and European emigrations to the USA from the nineties of XIX Century till 1914 has shown that the emigration of the Armenians to America in the 1890s was the largest stream of people to that country on a Pan-European level, while during all the international, economical and political events, these two migratory streams have proceeded commensurate to one another. On the whole, the number of Armenians emigrated to the USA in the years 1899–1914 constituted 51,950 persons, among them 50% were those who had left their families in the motherland, 37% were bachelors and 13% were those who had come with their families.[47]

Up to 1911, the Armenians in the Ottoman state departed to the USA from certain regions. The emigrants from the Western Armenian territories took the ship from Samsun, the principal port on the Black Sea, while those departing from the Cilician territory embarked from the Mediterranean ports of Alexandrette and Beirut. In the subsequent years, these last two ports, where control was comparatively loose, served as a point of departure to the USA for many Armenians escaping from the Turkish policemen. The Armenian emigrants reached these ports either on foot or by coach in caravans.

As a general rule, the Armenians, like the other foreign emigrants, entered America through the New York port-station called Castle Garden, which was replaced in 1892 by an unsightly building constructed on Ellis Island, resembling an ancient battleship. That station was identified in the imagination of thousands of

[46] The Armenians in Massachusetts. Boston, 1937, p. 32. **Malcom V.M.,** op. cit., p. 79.

[47] **Malcom V.M.,** op. cit., p. 65. **Mirak R.,** Outside the Homeland. Writing the History of the Armenian Diaspora (Recent Studies in Modern Armenian History, Cambridge, 1972, p. 120). Արշալոյս պատկերազարդ տարեգիրք, պատրաստեց Ա. Մելիքեան, Գ տարի, Ֆրեզնօ, 1922, էջ 47:

Armenian emigrants, languishing in poverty for decades, with the gate leading to the "Promised Land", through which, however, not everybody had the good fortune to pass. There they were registered, subjected to a medical inspection and a thorough interrogation. According to the requirements of the American government, the emigrant should have at least 25 dollars or the guarantee of a close relation living in America, otherwise they were kept for days on end in dirty and humid halls or else they were separated from their families and sent back. That is why the immigrants often called that island "Island of Tears"[48].

In the years of the Italo-Turkish War (1911–1912) and the Balkan War (1912–1913) and particularly the following First World War (1914–1918), a very small number of Armenians succeeded in emigrating to the USA in consequence of the re-established obstacles with respect to emigration from the Ottoman Empire, as a result of which the number of illegal emigrants and of those emigrating with the assistance of relatives having American citizenship grew. On the whole, if 7,785 Armenians emigrated to the USA in 1914, then, in the subsequent years, their number was sharply reduced, constituting, all in all, 3,620 persons during the years 1915–1919, who were mainly survivors of the Armenian Genocide having lost their kins, decimated families and orphans. At the end of the war there were nearly 78,000 Armenians in the USA[49].

After the war and the armistice of Mudros (1918), the rise of the Kemalist nationalistic movement, started in the Ottoman Empire (1919–1921), which was accompanied by unending massacres organized with the object of ridding Turkey of the Christian nations, including also the Armenians, as well as the fall of the First Republic of Armenia in the Transcaucasus (1918–1920), gave a new impetus to the emigration of Armenians to the USA, constituting 2,762 persons in 1920 and 10,212 persons in 1921. The latter was the highest index recorded compared with all the preceding years[50].

If, until 1919, a considerable part of the Armenian emigrants to the USA, about 76%, were men and only 24% women, then the number of women grew, on the contrary, after 1921. This last contingent was mostly composed of widows as a

---

[48] **Mirak R.,** op. cit., pp. 60, 491. **Մուշեղ Եպիսկոպոս,** op. cit., pp. 155, 156. **Մանճիկեան Ք.,** Տօնական օրերու եւ այլազան նիւթերու պատմականը, Լոս Անճելըս, 1986, էջ 91:

[49] The Armenians in Massachusetts, p. 32. **Malcom V.M.,** op. cit., p. 65. **Մանկունի Ն.Լ.,** op. cit., p. 585. **Bakalian A.,** Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian. New Brunswick, London, 1993, pp. 9–10.

[50] **Մանկունի Ն.Լ.,** op. cit., p. 585.

result of the periodic massacres when the number of males was greatly reduced. The average age of the emigrants was 16–45, and they departed chiefly with the purpose of joining their families. The number of emigrants having an age above 45 was comparatively small, due to difficulties connected with immigration laws. Women constituted 52%, men – 27% and children – 21% of the total number of emigrants. Among them were Armenian survivors collected from Turkish harems, from non-Christian families, from camps and orphanages by Armenian and American relief organizations, as well as by western preachers. In the years 1917–1924, 1,507 Armenian widows (as a consequence of the periodical massacres) emigrated to the USA[51].

By 1920, about 100,000 Armenians were living in the USA.[52]

The qualitatively new political relations, created in the international sphere following the First World War, urged the American authorities to periodically reconsider the US immigration laws, something which sharply limited also the Armenians' emigration. Thus, according to the First Quota Law, about 350,000 persons could emigrate to the USA in 1921, among them only 2,757 Armenians. That constituted a 3% part for each nation living in the USA according to the Census of 1910. Simultaneously, a certain additional part was allocated by the US authorities for the Armenians roaming about the Middle East as an exceptional humanitarian act[53].

The National Origins Law of 1924 marked a new epoch in the American immigration law, which stipulated a new reduction in the number of immigrants entering the USA. It allowed only 150,000 persons to enter annually the USA, that is, a 2% part for each nation living in the USA according to the Census of 1898. Only 124 Armenians could emigrate annually to the USA according to that law. Simultaneously, the Armenians departed to the USA also by the quotas assigned to the countries of their residence. The decision to grant, by way of an exception, to the Armenian orphans and refugees had been abolished. Thenceforth, they had to emigrate with Nansen passports belonging to the League of Nations. In the years

---

[51] Ibid. **Minasian Ed.,** op. cit., pp. 111, 112. **Mirak R.,** Armenians, p. 139.

[52] **Mirak R.,** Torn Between Two Lands, p. XVIII.

[53] **Danilov D.P.,** Immigrating to the USA. Canada, 1983, p. XVIII. **Yeretzian A.S.,** A History of Armenian Immigration to America with Special Reference to Conditions in Los Angeles. A Thesis. California, 1923, p. 18.

1914–1924, 32,064 Armenians emigrated to the USA. By 1924, the total number of Armenians living in the USA amounted to more than 125,000 persons[54].

On the whole, according to the calculations of Nazaret Mankouni and Robert Mirak, 141,229 Armenians had entered the USA, beginning from the first Armenian who set foot on the New Land (1618) till the National Origins Law (1924), that is, in the course of more than 300 years; while 90, 229 Armenians had entered the USA from the moment of the emigration of the Armenians launched as a result of the activity of American Protestant preachers (1834–1924), that is, in the course of 90 years.[55]

Summarizing the results of the present study, we would like to point out that the emigration of the Armenians (mainly bachelors, students, tradesmen, artisans, farmers and workers) to the USA, which, at the beginning bore a temporary character and was impelled by educational and economic reasons, was subsequently transformed into a mass exodus following the periodic massacres and the Genocide perpetrated in the Ottoman Empire against the Armenians (1894–1896, 1909, 1915–1923). This mass emigration involved tens of thousands Armenians of both sexes, of various ages and social groups from the entire territory of their native cradles deprived of the prospects of a safe economic, political, cultural and religious life.

As time went by, the Armenian immigrants in the US spread throughout the whole country and settled in nearly all the states, especially in those regions where larger Armenian communities existed (New York, Massachusetts, Rhode Island, Illinois, California, Michigan, Pennsylvania, New Jersey, Connecticut, Wisconsin and other regions). There was, among the Armenians, a tendency to migrate within the US, especially from the eastern states to the western ones, which took place according to a certain pattern: at first, beginning from 1834, young bachelors and males who had left their families in their Homeland and hoped to return back there, settled in the educational (mainly New York city) and industrial (mainly Worcester city) areas. Subsequently, in particular from the 1880s, as a result of the increase in the number of immigrants in the US and the decrease in job opportunities in the eastern states and the arrival of wives and children, the Armenians gradually moved to the north-eastern, northern, central, central-

[54] **Minasian Ed.,** op. cit., pp. 107–108. **Մանկունի Ն.Լ.,** op. cit., p. 585. **Mirak R.,** Amenians, p. 139.

[55] **Մանկունի Ն.Լ.,** op. cit., p. 589. **Mirak R.,** op. cit., p. 290.

western and western (particularly to the agricultural state of California) regions of the US[69].

Taking advantage of the wide and multifarious opportunities and freedom, the Armenian settlers in the US were engaged in different professions and occupations, corresponding to their possibilities, abilities and preferences, and devotedly contributed, with all their physical, mental and spiritual capacities, in the service of the fields of activity they had chosen and thereby they contributed to the progress of the host country.

Thanks to their painstaking work of many years, to their moderate and frugal mode of life, the Armenian-Americans achieved considerable success, gained a fair amount of property and essentially improved their economic situation and life conditions, gradually adapting themselves to the new life style and customs, not losing, at the same time, their national structure and character.

As the Armenians settled and increased in number in the New Land, their spiritual and cultural life developed and became gradually more organized; factors having an important role and significance for the preservation of the nation were organized, such as the church (the first, Armenian Evangelical prayer-house and the Armenian Apostolic Church of Our Savior were established in Worcester in 1881, by Dr. Minas Kirakossian and Hovhannes Yazijian, and 1891, by the Very Reverend Hovsep Sarajian, respectively), the periodical press (the first Armenian-American newspaper "Aregak" ("Sun") was published in Jersey City in 1888, by the founder-editor Haykak Ekinian) and the school (the first Armenian-American Vardookian School was established in New York in the late 1880s, by Barsegh Vardookian, from Everek), definitively forming the Armenian community of the United States of America[70].

A large number of different unions, organizations, parties, societies and clubs were created and promoted a great nation-favoring activity with the purpose of rallying and organizing the Armenian refugees and the emigrant survivors in the new country, of keeping alive the Armenian spirit and consciousness, the language and the customs in the assimilating American environment, as well as of rendering the ties with the native cradle and the native people more effective and long-lasting

[69] Ibid, pp. 47–49.
[70] Ibid, pp. 124, 127, 139, 160.

(the first Armenian-American organization, the Armenian Union, was established in New York in 1886)[71].

Compared with the other ethnic groups in the US, the level of literacy of the Armenian settlers was much higher, since they always had attached great importance to education; consequently the community became more and more viable thanks to the growing number of qualified scientists, professors and teachers.

The favorable social and moral atmosphere prevailing in the New World greatly fostered also the formation and development of the Armenian-American distinctive cultural life from the beginning of XX Century and enhanced the self-manifestation of skillful and talented people in different fields of art (literature, performing arts, music, painting and photography).

During the years of the First World War and the following years which were disastrous for the Armenian people, the Armenian community of the US, assembling its entire intercommunal intellectual, financial, public and political resources, has assisted the Motherland and its people by all the possible diplomatic, political, military and human means and has taken part in the enterprises aiming at the defense of the Armenian Case in Europe and in the USA.

The unstable and calamitous political situation created in the Ottoman Empire and in Czarist Russia following the First World War, as well as the loss of confidence in the Allied States destroyed the sacred dream of returning to the Homeland cherished in the abysses of the soul of thousands of Armenians, and they definitively established in the New Land of their adoption.

ՀԱՅԵՐԻ ՀՈՍՔԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

(XVII դ. սկիզբ – 1924 թ.)

ԱՎԱԳՅԱՆ Ք.

Ամփոփում

Դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը հարկադրված է եղել հեռանալ իր բնօրրանից և գաղթել աշխարհի տարբեր երկրներ, այդ թվում նաև ԱՄՆ՝ անձնա-

[71] Ibid, p. 90.

կան, կրթական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական և այլ հանգամանքներից ելնելով:

Նոր աշխարհում հայության թվի ստվարացումով և այնտեղ աստիճանաբար հաստատումով ստեղծվել են օտարության մեջ ազգապահպան կարևոր դեր ու նշանակություն ունեցող կառույցներ. 1881 թ. Ուստրում հիմնվել է ամերիկահայ առաջին աղոթատեղին՝ Ավետարանական Մարտիրոսաց հայ ժողովական եկեղեցին, 1891 թ.՝ Առաքելական Սուրբ Փրկիչ եկեղեցին, իսկ 1910 թ. Նյու Յորքում՝ հայ Կաթողիկե առաջին եկեղեցին, դպրոց՝ 1880-ական թթ. վերջին Նյու Յորքում հիմնվել է ամերիկահայ առաջին Վարդուկյան վարժարանը, ինչպես նաև պարբերական մամուլ (1888 թ. Ջերսի Սիթիում լույս է տեսել ամերիկահայ առաջին պարբերականը՝ «Արեգակը»): Հիմնվեցին բազմաթիվ ու բազմաբնույթ միություններ, կազմակերպություններ, կուսակցություններ, ընկերություններ և ակումբներ (1886 թ. Նյու Յորքում հիմնվել է ամերիկահայ առաջին կազմակերպությունը՝ Հայկական միությունը): Այս ամենի արդյունքում վերջնականապես ձևավորվեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութը:

ПРИТОК АРМЯН В СОЕДИНЕННЫЕ ШТАТЫ АМЕРИКИ И ФОРМИРОВАНИЕ АРМЯНСКОЙ КОЛОНИИ
(с начала XVII в. по 1924 г.)

АВАКЯН К.

Резюме

На протяжении веков армяне в силу различных исторических обстоятельств вынуждены были покидать свои исконные земли и эмигрировать в различные страны мира, в том числе и в США. Это было обусловлено рядом причин – экономических, политических, культурных, религиозных и других.

В связи с возрастанием численности армян в США и в целях сохранения армянской национальной идентичности здесь открывались церкви: первые церкви – Евангелическая (1881 г.) и Апостольская (1891 г.)

– были открыты в Вустере, Католическая – в Нью-Йорке (1910 г.)). В конце 1880-х гг. в Нью-Йорке была основана армянская школа Вардукян.

В жизни армянской колонии США важную роль играла периодическая печать, в частности, газета «Арегак» («Солнце»), освещавшая животрепещущие для армян вопросы (издавалась в Нью-Джерси, в 1888 г.).

Было создано также множество союзов, организаций, партий, ассоциаций и клубов (к примеру, организация Армянский Союз, основанная в Нью-Йорке в 1886 г.), которые в целом способствовали формированию армянской колонии Соединенных Штатов Америки.

ON THE ISSUE OF ORIGINATION AND LOCATION OF THE ARMENIAN NATIONAL HOME (in 1920-1922)

MAKHMOURIAN G.
ggmakhm@hotmail.com

By the end of 1920, an essentially new political situation had emerged for the Republic of Armenia and the Armenian Question at large. The Turkish-Armenian War triggered by the Treaty of Sevres had resulted in the heavy defeat of the Republic. "Armenia is finished, - wrote on November 30 the U.S. High Commissioner in Constantinople to the Secretary of State. - The Armenian troops at Kars and Alexandropol were superior in forces; however, they were defeated and in many cases run away. The Turks have captured Igdir and are only a few miles from Karaklis. General Dro [Kanayan] is now in command of the Armenians and appears to be holding his lines. A second armistice is in effect and a treaty of peace is being negotiated. The Americans are reported all safe within the Turkish lines. The Bolsheviks and Nationalist Turks are in accord. There is no foundation in reports that Alexandropol and Kars have been retaken by the Armenians and there is no likelihood of their being retaken."[1]

Although the U.S. President W. Wilson had made an arbitration award regarding the Armenian-Turkish border on November 22, his verdict only complicated the reality on the ground. There was no one available to demarcate the new frontier and to actually allot the arbitrated area to the Republic of Armenia. None of the concerned Powers was interested in such a solution of the problem. The Treaty of Alexandropol, as well as the Armenian-Soviet agreement, both signed on December 2, 1920, had further complicated the situation, since as aftermath, the R.A. changed its social model, ideology and Allies. Besides, the Republic lost a lion's share of its independence, too. As a way out, W. Wilson and the lobbyist Armenia America Society put forward the idea of a National Home.

[1] United States National Archives, Washington D. C., Record Group 59, General Records of the Department of State, class 760J.67/ document 39:Telegram (following: US NA, RG); see: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920, in 3 vols, vol. III. Wash., US GPO, 1936, p. 805 (following: Papers Relating).

They had also raised the issue as to who exactly could represent Western Armenians apart from the new Soviet authorities in Erevan. The official Washington had no wish to do favors to the Soviet regime and was inclined to assist the anti-Bolshevik forces thus offering the National Delegation headed by Boghos Nubar to establish a Government in exile, formed by refugees.

The National Home was conceived to be either independent or an entity under the trusteeship of the League of Nations. Later on, having met with a stubborn Kemalist opposition, an independent National Home proposal was rapidly downgraded to "an autonomy" or even to a mere habitat for populations of the same religious designation, if not of the same ethnicity. The National Home concept called Cilicia or Western provinces on the border of the Republic of Armenia, including some newly occupied by Kemalists parts of Eastern Armenia (lost in the war of 1920) as the most suitable regions for repatriation. In this case the would be territory of the National Home had no longer been attached to the R.A. The Home was rather considered to be either a separate entity or an entity within Turkey.

On November 27, 1920, P. Hymans, President of the Council of the League of Nation, asked the President W. Wilson to mediate in the Armenian-Turkish confrontation. On November 30, he obtained W. Wilson's reply. The host of the White House appeared to be "without authorization to offer or employ military forces of the United States in any project for the relief of Armenia, and any material contributions would require the authorization of the Congress which is not now in session and whose action [he] could not forecast. [He] was willing, however, upon assurances of the moral and diplomatic support of the principal powers, ...to proffer [his] personal mediation through a representative whom [he] may designate."

Concluding his letter, President Wilson expressed a rather derisive hope that the Council of the League of Nations would "suggest to [him] the avenues through which [his] proffer should be conveyed and the parties to whom it should be addressed."[2] The U.S. Administration had diplomatic staff on the ground in Tiflis, Tabriz and Constantinople; they were in touch with the R.A.'s envoys in Washington and with officers of the Near East Relief on both sides of the front line. However and strangely enough, W. Wilson didn't know how to convey his design. On December 2, P. Hymans thanked his partner for the readiness "to participate

[2] US NA, RG 59, 760J.67/39a:Telegram and Papers Relating, 1920, vol. III, p. 805. In detail: **Махмурян Г.Г.** Лига Наций, Армянский вопрос и Республика Армения, Е., 1999, с. 127.

in any action of a moral and diplomatic character… in putting an end to the present situation in Armenia."[3]

On December 5, 1920, Boghos Nubar responded by a wire to W. Wilson. He asked solely for Cilicia to be designated as a Home place and maintained that local autonomy in combination with the protection of the non-Moslem, Christian community by French detachments would suffice. At the same time, reverting to the Ottoman system of millet, Boghos Pasha had cautioned: "Should French troops withdraw, fatal consequences would follow." Nevertheless, the official Washington strictly limited its role to the exertion of influence on Europeans which de facto translated into appealing to London and Paris with requests and/or mediations. To illustrate: according to the Secretary of War N. D. Baker, even refugees' supplication for their fast removal from the Republic of Armenia had demanded lengthy discussions.[4]

Time played against the Armenian Question and once again it did not do Armenians any good. Allocation of additional time had prolonged the mortal combat but failed to improve the situation on the ground. To the extent that the Acting Secretary of State N. H. Davis had enquired with his Ambassador in Paris by an urgent and strictly confidential wire, if the details pertaining to the arbitrated border should be made public at all. It implied that the President could alter its description on the basis of the Article 89, reworded by the Europeans, "in case the Allies decide to revise or to negotiate with Turks a modification of the Sevres Treaty."[5] Had that border solution become applicable, W. Wilson would have immediately designated his intermediary between the extremely fragile Soviet power in Erevan and Kemalists.

On December 15, 1920, the State Department had informed P. Hymans about the appointment of the well-known ex-Ambassador H. Morgenthau, as U.S.

[3] US NA, RG 59, 760J.67/42½:Telegram and Армения в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг., 2-е изд., сост. и пер. с англ. Г.Г. Махмурян, Е., 2012, с. 429.

[4] US NA, RG 59, 860J.4016P81/130/f. 1, T1192 Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Armenia, 1910-1929/ Roll 6, Microfilm publications, Wash., National Archives and Records Service, General Services Administration, 1975; deposited at the National Archives of Armenia, Yerevan (NAA), collection of microfilm rolls № 46 (following: MR); Ibid., 860J.48/63, T1192/Roll 7/MR 36.

[5] US NA, RG 59, 760J.6715/61/f. 2, T1193 Records of the Department of State of Relating to Political Relations Between Armenia and Other States, 1910-1929/Roll 2/MR 35.

President's personal representative. Meanwhile, the head of Administration was still awaiting advices "as to the avenues through which his proffer should be conveyed and the parties with whom his representatives should get in contact, as well as assurances that he may count upon the diplomatic and moral support of the principal powers."[6]

Following the presidential designation, Director of the Armenia America Society (AAS) G. R. Montgomery had addressed Boghos Nubar on December 20, 1920. As it turned out, the Western Diplomacy had been considering the next possibility of a recurrent bargain about and at the expense of the Armenian interests. The long-lasting disparity between Armenian people's social vulnerability and enormous benefits under consideration led to the situation, when politicians began to regard our "no man's" Armenian Question as a convenient property to be used for territorial partition or for mutually beneficial concessions. To all evidence, both the concerned Powers and the Republic of Armenia in the person of A. Khatisian started to reduce the whole solution of the Armenian issue to the land distribution. Moreover, this distribution was perceived as the essence of the international talks.

Reliability-control measures as well as peace keeping, repair of economic and political damage sustained by our people; migrations and livelihoods of minorities; owners' rights and actual possibility to exercise those rights in an adjacent State; trade regulations and preservation of the cultural heritage - all these issues were either not prominent on or totally left out of the diplomatic agenda.

Due to our disastrous defeat in the war, the gist of the Western diplomacy in December, 1920, and in 1921-1922 consisted in offering Turkey something at our expense so that European Powers and the USA could derive an additional benefit from such bargains. By that time, the Paris-based National Delegation of Boghos Nubar (AND) had remained the sole and quite complaisant representative of Western Armenia. Therefore, W. G. Smith as a member of the Organizing Committee, thereupon the President of the AAS sought to consult with Boghos Pasha there. In his turn G. Montgomery (with W. Wilson behind his back) had inquired if H. Morgenthau could at least engage in the evacuation or repatriation of refugees.

The question remained: what exactly would Boghos Pasha agree to cede, to keep the ratification of the Treaty of Sevres afloat? For as the AAS Director pointed

[6] Ibid., 760J.67/47a:Telegram; see also: 760J.6715/66:Telegram; 70:Telegram; 72: Telegram.

out, the Europeans were unable to impose the Treaty's text. Besides, Western Powers didn't restrict themselves to the isolation of Russia. They demanded non-interference of the Soviet Armenia too and rejected its title of national representation.[7] On December 21, 1920, in his next letter to Boghos Nubar Pasha, G. Montgomery added: "It is difficult to believe that Western Europe would be willing to assign territories to augment a Soviet Administration."

He questioned neither legal capacity nor real ability of the AND to administer the arbitral zone. The reporter had instead proposed to set up a provisional national Cabinet in Constantinople or Paris. Later on, the Cabinet administered territory might have been united with a non-Soviet Eastern Armenia. At such an outcome the Society could try to secure a loan in Washington.

This phrase on the AND-administered territory and American funding had a tragicomic sounding indeed. However, the U.S. and Britain had always preferred Western Armenians, their own reliable men, to Erevan. G. Montgomery was doubtful about his idea's success, but saw no harm in it either. He proposed to include in a projected provisional Government not only Turkish Armenians, "but also those Russian Armenian elements who dared to come out against Soviets. It could be a rallying center for patriotism and would facilitate a coup when the time come to oust Bolsheviks from Erevan." That was the matter W. G. Smith wanted to talk about. Besides, G. Montgomery didn't fail to allude that such a Cabinet "would increase the chances of pushing the mediation plan under which President W. Wilson has named Mr. H. Morgenthau."[8]

On December 24, 1920, the Society Director had received Nubar's approval and immediately sent a similar note to the French Ambassador in Washington. According to his report, H. Morgenthau could intervene between the Turkish Nationalists and both the Western Armenians and the League of Nations, while sovietization of the Armenian Republic should not wipe out the arbitrated boundary. Europe, however, had to support the U.S. President now that he did his share.[9] Two days later P. Hymans responded, that "the best course would appear to be the President W. Wilson should telegraph his instructions direct to American High Commissioner at Constantinople," as far as "Armenia was at present... under

[7] NAA, fund 430, registry 1, file 1008, folio 1.
[8] NAA, f. 430, reg. 1, file 1008, f. 2.
[9] NAA, f. 430, reg. 1, file 1008, f. 3-6.

the control of Soviet Russia and the advanced Dashnak Party."[10]

The new year 1921 began with heavy correspondence on the issue of Western Armenian Government. On two occasions (on December 17 and 23), Boghos Nubar had expressed his reservations about the representative capacity of the proposed Cabinet. He did not want to follow the American advice and to abandon Paris or Geneva for the shores of the Bosporus. Consequently, on January 7, 1921, G. Montgomery pushed aside the matter of the loan. He rather urged the other side to seize the lead, so that he could continue his work.

The Armenia America Society anticipated neutralization of the Soviet influence and got involved France. It hold several meetings and prepared a memorandum for the President-elect W. G. Harding.[11] This memorandum of January 7, 1921, offered a standard draft of resolutions, that would be adopted at the mass rallies, sent to the State Department or become the addresses to Congressmen and Senators. The text of the AAO reminded of Armenian military in the Russian Army, who fought both Germany and Austria. However, it withheld the R.A. defense at the Caucasus Front. The Memorandum's author offered the USA a program to adopt (either alone or jointly) a protectorate over " those portions of Armenia that have been parts of the Ottoman Empire."[12] The arbitral zone itself had been called an Armenian Home which might in time become an Armenian Commonwealth.

Then the AAS submitted the British Prime Minister an indignant letter. The Society wondered, why London preferred M. Bristol to H. Morgenthau. The latter represented the U.S. President in person and strove to collaborate with the League of Nations while first one acted as an official of the Government which refrained from the joint actions in the Middle East. The U.S. High Commissioner at Constantinople had been noted for his pro-Turkish views. He was aided by the Brazilian, Spanish and other European assistants. The official Washington reiterated however since the Europe gained most by the Ottoman disintegration, it was up to her to protect the fellow-fighter in the recent war.

Perhaps "the British representatives at Constantinople and Tiflis, who recommended the course" of events, did want to deprive Armenia of Sevres, making profit from "the misfortune which befell [this country] of being conquered by the

[10] US NA, RG 59, 760J.67/56½:Telegram.
[11] NAA, f. 430, reg. 1, file 1008, f. 10.
[12] NAA, f. 430, reg. 1, file 1008, f. 11.

Bolsheviks." Yet, it is the arbitral zone and the Kemalists that were the root problem of Sevres. That stands to reason why W. Wilson offered to establish a protectorate under the League of Nations; it would be formed as an Armenian Home which could later become an Armenian Commonwealth. The U.S. President had always refused multilateral policy in the Orient, so, it was "even less likely to take [such a course] with the approaching change in administration."[13] Let me observe that the USA didn't entangle in multilateral talks because they either wanted to lose nor wanted to be used in the European team play. At the same time, they did participate in the multilateral manoeuvring as a special partner using their bilateral relations with the Great Britain. It was the United States, who had offered on January 7, 1921, the wording of an Armenian Home. The concept of such a protectorate had been authored by the departing President while its concrete wording could have been coined by G. Montgomery or his team-mates.

The letter by G. Montgomery to P. Hymans was a concluding element of this package of documents. That epistle reiterated the plan once designed in Tiflis and on the Bosphorus to encourage anti-Bolshevism (read the pro-Turkish policy) in Erevan and thus to deprive the Soviet R.A. of all rights with regard to the Treaty of Sevres. At the same time, Erevan was being excluded from the forthcoming international talks. Moreover, owing to D. Lloyd George and the wide press coverage, on January 4, 1921, this approach had become a common knowledge for all and sundry including the Ottoman chieftains, the Kemalists and Moscow's Bolsheviks.

While the Director of Armenia America Society described the U.S.'s discord with such interpretations of the arbitration, Great Britain tried to seize the opportunity presented by the sovetization of R.A. in order to push through her own political agenda. In doing so London ignored the key contradiction which consisted in the antagonism between the Kemalists and the Republic of Armenia, regardless of the nature of the regime in power in Erevan. G. Montgomery outlined as an alternative the possibility to set up a would be provisional national Armenian Cabinet, resident in Geneva, and to recognize this body by the League of Nations. He had also told, the official Washington was "astonished" by an invitation to collective security outside the League and placed the main responsibility for this

[13] Ibid, f. 14 & 13.

faux pas on Europe.[14]

On January 13, 1921, this letter had been supported with an appeal to the Chairman of the Senate Committee on Foreign Relations H. C. Lodge alongside with an information note for Boghos Nubar as well as with the declaration to all concerned citizens and organizations. H. C. Lodge familiarized himself with the project of a joint protectorate which could be financed by the USA should its Government prefer not to intervene directly on the ground. The project read that a New Home or Commonwealth, located in the arbitral zone, would exceed the territory of the Republic of Armenia and as such these units could restrain Russia's further expansion. G. Montgomery and his patrons including W. Wilson asked the Senate to, at least, share this idea with London and Paris. At the same time, Boghos Nubar was reading laments over his inertia regarding his "Cabinet" and learned that France, allegedly, "ought to welcome a neutral sate in the Taurus region."[15]

It is noteworthy that the appeal to general public's opinion had remarkably reduced the official anti-Soviet rhetoric. In the Society's mind "the passing of the Armenian Republic into the control of Moscow had not been an unmixed evil. It had put a stop to the advance of the Turks and had protected the Armenians against the Tartars. The misery and starvation continued but… the massacres were interrupted." Though "the passing… into the control of the Bolshevik troops changed the character of the political aid that the United States could render."[16] And if we look to the Secretary of War N. D. Baker, who together with the Secretary of State B. Colby examined the problem of repatriation (which in fact was evacuation of the Western Armenians from the R.A.), the U.S. Army officials presumed that "no further action by this Department were desired."[17]

All of the above prompted feedbacks by two persons based in Paris. In the first case, A. Aharonian, the Chairman of the ex-Republican Delegation, called the situation appalling and begged for help. In the second case, on January 15, 1921, Boghos Nubar had finally succeeded in taking revenge on the Republic of Armenia's diplomats. He asked why the Allies would not continue their work with the National Delegation as a sole representative of the Western Armenians? The

[14] NAA, f. 430, reg. 1, file 1008, f. 15–16.
[15] Ibid, f. 17, 20.
[16] NAA, f. 430, reg. 1, file 1008, f. 18.
[17] US NA, RG 59, 860J.48/73, T1192/Roll 7/MR 36.

Patriarchate at Constantinople, the National Assembly or the Congress of Western Armenians could assign new delegates. It was also possible to postpone the problem till the next meeting of the specified representative institutions was summoned.

Boghos Nubar evaded the term "Government," since he didn't want troubles with its legitimacy and had no wish to become the ultimate puppet of the Western Powers. Obviously delighted, he questioned if A. Aharonian and the R.A. Delegation could negotiate without up-to-date credentials. "We are too weak to be in open conflict with Moscow and in so doing we might even endanger the cause of Turkish Armenia." That's why the eminent reporter preferred to leave the problems of the Republic "to better times and to more favorable circumstances."

Boghos Noubar also wondered, would his Western associates would focus on the National Delegation, "or else, would they keep on their relations with the Delegation of the late Government?" In such an instance the Allies would obtain "powerless [persons] of no practical use." Personally, Boghos Pasha hoped they would choose the first option, so that he could manage any financial assistance on his own. The funds, "that we knew America was willing to grant."[18] He even proposed to cede territories in Smyrna and Thrace to Turks. In this event the Kemalists could accept the arbitral award, coined by W. Wilson. On his own behalf, the writer of the paper could only promise the mass participation of his compatriots in the international volunteer forces of occupation.

Thus, with all the aforementioned at hand, G. Montgomery got a solid ground to address the Secretary of State B. Colby. The Society sough to bring up conversations about Sevres in order to obtain means of pressure on the Kemalists. His associate, the Department of State, "was downgrading the Armenian Question to a useful rhetorical tool for larger issues," too.[19] Then, the AAO didn't wish the final stage of the transaction would be carried out without the United States. Its office for the foreign relations could at least ask France to support a neutral protectorate.

Appealing to B. Colby, the head of the Society observed that only one and a half years ago the Kemalist leaders had personally agreed to modify the border in

[18] "East Oregonian," Daily, Pendleton, Oregon, 22. 02. 1921, p. 8; NAA, f. 430, reg. 1, file 1008, f. 22–23.

[19] L. Marashlian, The Armenian Question From Sèvres to Lausanne. Economics and Morality in American and British Policies 1920–1923. PhD dissertation, Los Angeles, UCLA, 1992, p. 164.

the vicinity of Erzerum. AAO's leader's anxiety was natural: on January 24–30, 1921, the European diplomats convened the II London Conference; still, the American part had not published its arbitral award. Its map permanently remained strictly confidential; and it meant that its border-line was not put into barter yet.

During the time when London sessions went on and preparations for the 3rd conference on the road to Lausanne were in process, G. Montgomery continued to press Boghos Nubar for the provisional Government, even if it were to hold a neutral position in regard of Bolsheviks for a time.[20] On January 27, 1921, he regretted that the Europe took no interest in the Armenian side. The European Prime Ministers had to gather in a month, because they had to revise the suspended Treaty with the Turkish and Greek officials. The Director of AAO wanted to know if it was prudent to propose them any separate French mandate for the Cilicia on the borders of Syria? Say, it could stretch from the vicinity of Adana to Kharberd. And this region did not affect the Wilsonian territories.

On January 31, 1921, G. Montgomery spoke with the Director of the Press Bureau under the American Committee for the Independence of Armenia (ACIA) V. Cardashian. The latter met the R.A. mission as well as with the participants of the influential anti-wilsonian ACIA; then he made a tough statement. Diplomats of the former Armenian Government and the Committee didn't wish to substitute fabulous Homes and trusteeships for independence. They harshly restrained the AAO leader and threatened him with a public statement in the Press, since he "had no right or authority to speak in the name" of the tormented country. The viewpoint of the Society was "mischievous and opposed to the best interests" of the nation. "The Turks would join us in advocating that Russian Armenia were separated from Turkish Armenia, because they knew that would be the end of independence."

Adversaries of the National Home explained that every European protectorate under the Kemalist suzerainty had been discredited long ago and unacceptable. It was preferable "to have the territories which President Wilson delimited remain in the hands of the Turks"[21] as an outcome of aggression. G. Montgomery took into consideration objections of the milieu, led by the ex-envoy of the Republic of

---

[20] NAA, f. 430, reg. 1, file 1008, f. 24–25 and 28; US NA, RG 59, 760J.6715/61/f. 4, T1193/Roll 2/MR 35.

[21] NAA, f. 430, reg. 1, file 1008, f. 30, 33; file 1012, f. 31–32. See also: **Marashlian L.,** op. cit., p. 156–157.

Armenia in Washington G. Pasdermajian. With an intent to disarm this sharp criticism, on February 6, 1921, the lobbyists gathered in New York, at the Cathedral of St. John the Divine.

They delivered orations there; while W. G. Smith demanded a State loan for maintenance of the French troops in Cilicia. Besides, he urged an official pressure upon London, where the AAO would submit his new conception of the Home. G. Montgomery had defined in his next letter to J. Gerard the vote on the resolution, taken at the Cathedral, to be a good cause for their further activity. On February 7, 1921, he had dropped a line for Paris. This time our reporter complained about V. Cardashian, who had no policy to suggest. Nevertheless, the AAO didn't endevour to manipulate the Armenian interests and "was sorry [his adversary] attempted to discredit the sincerity of the American friends."[22]

In fact, Armenians accepted every judgement under consideration, when it envisaged complete separation from Turkey. Were it a unit neighbouring the R.A. or in Cilicia, whether they formed two separate regions or three, independent or protectorates, with an expansion of the Eastern Armenia, either unification of Western areas with it or their separate existence - all of these options did not matter much for the national security; and all were equally eligible for the Armenian Delegations. They did not restrain the West in any way. Separation from Turkey had been the core issue, since remaining there precluded every national, civil, and even religious activity for the ancient indigenous nation, which was wiped out on the basis of militaristic ideology and wars.

As to the AAO, it was not embarrassed by the lack of its representative powers and continued to manage the Armenian Question as a no man's issue. On February 21, 1921, when the III London Conference began,[23] G. Montgomery sent a memorandum to all participant Prime Ministers. His paper reminded of the density of Armenians in Cilicia, where the Europeans urged them to gather. The memorandum supported a separate French mandate in Cilicia, though the revising Treaty of Sevres transferred a part of this area into the Syrian mandate.

On February 22, 1921, H. Hoover, the Director General of the American Relief Administration,[24] backed up the U.S. Consul in Constantinople, when the latter

[22] NAA, f. 430, reg. 1, file 1008, f. 33; **Marashlian L.**, op. cit., p. 157–159.

[23] It was in session till March 14, 1921.

[24] Herbert Clark Hoover had been the Secretary of Commerce from March 5, 1921 till August 21, 1928; as well as the 31st President of the USA in 1929-1933.

made complaints against the sharp deterioration of the relief situation in Turkey. H. Hoover issued an emotional wake-up-call for the next wave of charity. As far as Alexandropol remained under the Turkish occupation until April 22, 1921, the U.S. President-to-be repeated the worst descriptions, similar to the Summer of 1918. "The Armenians presented the most desperate situation in the world." They suffered of starvation and new torments. "Appalling. Pitiful. The horrible conditions of the Armenian children were beyond description and belief… It is up to us who are fortunate enough to claim America as our home to extend a helping hand. Go the limit!"[25]

Meantime, the Paris-based Delegation of the R.A. worked without subordination to the Soviet Armenia. Its members organized an anti-Soviet mutiny as soon as December 18–21, 1920.[26] Their enterprise emanated from Armenia and Tiflis. A. Khatisian, who left for that city, had confessed that local political circles "first of all, tried to establish contacts with their political comrades in Europe, Constan-tinople and Erevan." J. Randolpf, the U.S. Consul at Tiflis, with the British Commissioner in the Transcaucasia Lieutenant-Colonel C. B. Stokes had been busy in this venture, too.

On February 18 A. Khatisian hastened to Constantinople. "An extremely grim situation prevailed" among the Armenians there. The circles close to the Patriar-chate and the National Assembly "bitterly condemned the Government of Armenia and Dashnaks for the defeat of the Armenian Army, the surrender of Kars and conclusion of the Treaty of Alexandropol." A. Khatisian "had been particularly criticized as the head of the Alexandropol peace delegation."[27] On February 21 he had visited the U.S. High Commissioner M. Bristol, who uttered: "You suffered great losses but the Europe and America never budged. Now the Turks listened to nobody and nothing and thought they were the strongest in the world."[28] It was on this note that the ex-Premier had left the shores of Bosporus to arrive to London on February 28, 1921.

G. Pasdermajan, A. Aharonian, H. Bagratuni, M. Varandian, Sebouh, S. Araratian and H. Khan Masseghian gathered there, too. Boghos Nubar personified

---

[25] "East Oregonian," 22. 02. 1921, p. 8.

[26] **Ստեփանյան Գ.,** Համազասպ Սրվանձտյանց, Ե., 2016, էջ 744:

[27] **Խատիսեան Ա.,** Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բ տպագ., Պեյրութ, 1968, էջ 330, 334:

[28] **Խատիսեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 335:

the National Delegation. It seemed, the newcomers had ensured their legitimacy, since the successful military anti-Soviet action had been organized in Armenia on February 16.[29] It certainly couldn't cancel the Russia's recovery in Transcaucasia, but gave Europe, U.S. and the Sultan's Cabinet as well as Bolsheviks and Kemalists a free hand in negotiations. It had been advantageous to all Diplomats, but for the Armenian side. The London talks, as it might be guessed long ago, didn't provide a substantial military or another support to the aggrieved party. The Bolsheviks' dictatorial methods of the ruinous seizures of belongings and mass repressions indicated, that they instigated the society to the civil war.[30] Such domestic conduct helped them to detect entirely all elements liable to purges.

On February 26, 1921, Boghos Nubar and A. Aharonian, accompanied by H. Bagratuni, had spoken to the Conference of London. The leaders of the Delegation "United" two days ago, demanded to preserve the Sevres text without alterations. In the last resort, they consented to cede the Trebizond. In spite of the previous arrangement, Boghos Nubar had immediately specified his leadership and stressed that he was the only one responsible for Western Armenians. The spokesman told that the essence of the Armenian Question consisted in the deliverance of his nation from the Ottoman yoke and it had nothing to do with the Eastern Armenians. The latters stole the scene owing to the breakdown of the Russian Empire and the subsequent declaration of independence in the Caucasus. However, Russia was an Ally of the Entente, wasn't she? Thus, her partners should not engage in her problems or settle the Armenian-Turkish dispute at her account. Boghos Nubar Pasha focused the attention of his audience principally on Cilicia.[31]

Malcontent A. Aharonian had proclaimed an independent and unified State. He recalled the success of the Erevan mutiny that signified the restoration of the bourgeois system in the Republic. The speaker fervently denounced the Treaty of Alexandropol and admitted a direct link between the K. Karabekir's assault in September, 1920, and the Sevres Treaty as such. He threatened to find other assistants, means and ways, if Europeans would disappoint his hopes again. In its turn, the audience cast his mind back to the R.A. border of 1921. They reminded

[29] **Ստեփանյան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 810:

[30] Геноцид армян: ответственность Турции и ответственность мирового сообщества, Документы и комментарии, в 2-х т., ред. и сост. Ю. Г. Барсегов, т. 2, ч. 2, М., 2003, с. 380.

[31] **Ահարոնյան Ա.,** Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Քաղաքական օրագիր 1919–1927, Ե., ԵՊՀ, 2001, էջ 146-147; and NAA, f. 430, reg. 1, file 1007, f. 2.

him that establishment of the arbitral lines was no practicable.

Having heard this judgement, co-chairmen of the “United” Delegation admitted that the restored of petty bourgeois rule in Erevan was precarious. In contrast with present and self confident Bekir Sami Bey, Boghos Nubar and A. Aharonian didn’t know, that on March 15 and 18, the member of the Erevan Committee S. Vratzian would base just on the Treaty of Alexandropol and ask Turkey for military aid. Armenian speakers had also hushed up the fact that on February 5, 1921, the Joint National Assembly of the Western Armenians in Constantinople had formally recognized the National Delegation of G. Noradoungian to be their sole representative, thus having disavowed all Armenian participants in the London diplomatic debate.[32]

The latter actors were frankly informed that the Europeans wouldn’t despatch troops to protect their countrymen, though the Russian Armenia proved to be “under the threat of new aggression.”[33] Besides, as Boghos Pasha and A. Aharonian were told, their compatriots in Cilicia were getting the status of “a minority,” instead of earlier supposed autonomy. When half a month later, on March 12, 1921, the Kemalists were confronted with ten proposals prepared for incoming agreement with their State, the ninth of those referred to an autonomous “National Home on the Eastern frontier of Turkey in Asia.”[34] A commission of the League of Nations would examine the question of the territory to be transferred to it. The author of this concept G. Montgomery had been stationed in London, too.

The fact that concept of independence was actually replaced with autonomy was determined by several new circumstances. First, on February 23 the Turkish side demanded of Europeans to recognize the Treaty of Alexandropol. Second, on February 26 Bekir Sami asserted that the Armenian Revolutionary Federation had returned to power and would affirm the Alexandropol text within the few days. Then, of March 4 he promise D. Lloyd George to cede the Bosporus and Dardanelles in exchange for the Caucasus, the British responded that Turkey

[32] That’s why former Ottoman Foreign Minister G. Noradoungian replaced Boghos Nubar as a head of the National Delegation at the Lausanne Conference. **Վրացյան Ս.,** Կյանքի ուղիներով: Դեպքեր, Դեմքեր, Ապրումներ, 6 հատ., հատ. Ձ, Կաhիրե, 1967, էջ 66, 68; NAA, f. 430, reg. 1, file 1222, f.21. See also: **Махмурян Г.Г.** Лига Наций, с. 130–131; i.e., Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918–1920 гг., Бремя белого человека, Е., 2002, с. 242.

[33] **Խատիսեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 340:

[34] **Marashlian L.,** op. cit., p. 265, 230.

would retain all lands, which remained in its possession after the war. Afterwards, on March 9 Prime Minister A. Briand signed an agreement to withdraw French troops from Cilicia. Finally, on March 1, 1921, the Kemalist forces occupied Ardahan, Ardvin, and entered Batum on March 11. In this context, the politicians of the London Conference offered men of Angora to create an inner administrative unit, the equitable delimitation of which would provide the League of Nations. That was how the III London Conference had discarded the notion of the Armenian inde-pendence and abandoned the Treaty of Sevres. The latter one prescribed unity of the arbitral zone with the Republic of Armenia.

Since the Conference failed to obtain a consent of the Greeks, the Sultan delegate and especially of the Kemalists, who proclaimed they had to report on all about to Angora, the London negotiations had been ceased. They would be resumed later on, in Paris and Lausanne. As to Americans, they put aside the idea of a National Home on the frontier of the Republic of Armenia and focused their attention on Cilicia instead. It explains why the AAO's telegram sent to their new head of the State Department C. E. Hughes on March 28, 1921, was in tune with Bogos Nubar's demand to separate the Armenian Question from the Erevan Republic. The referred wire suggested the creation of an autonomy in either Erze-rum region or, preferably, in Cilicia. At the same time a letter addressed by the Executive Committee of the Society to the recently inaugurated W. Harding, asked him to insert the issue into the Presidential Message to Congress and solicited for a loan that would serve as an inception for the new independent formation.[35]

As to Cilicia, on April 1, 1921, Boghos Nubar had been compelled to attest: the agreement signed by the French Premier A. Briand with the Kemalists impelled the withdrawal of the French troops from Chork Marzban (Dortyol), Aintab, Urfa and sanjak of Jebel-Bereket. For this appeacement, i.e. "à nos dépens,"[36] they have traded a promise of concessions. No doubt, Angora would become unyielding during the future talks. It was on May 5, 1921, when Boghos Pasha affirmed his consent to the National Home in writing. It met with the sharp rebuff from the Chairman of the ACIA Executive Committee J. Gerard. The latter drew a picture of absolutely fictitious readiness at Washington D. C. to join "with nine other Powers, for the immediate occupation by an international force of Turkish Armenia, and the inauguration of a provisional administration there." In contrast to these gigantic

[35] NAA, f. 430, reg. 1, file 1012, f. 3, 7.

[36] At our expense. Ibid., f. 10 reverse.

plans, the ACIA didn't cherish any hope "for [its] Government to lend material or other aid to an Armenian district, such as a "Home."[37]

In general terms, J. Gerard described the whole business, as if the U.S. longed to establish and protect the new State. And it was solely the "closed minds" of persons in their care that the realization of the wonderful American schemes slowed down. Mr. J. Gerard ignored the fact that the socialist Republic of Armenia was unable to liberate the occupied territory, more so - to unite with the arbitral zone. And Armenians had no other Army at their disposal, but these defeated and discouraged troops.

As a follow up, on May 28, 1921, W. H. King had submitted to the Senate the resolution № 81. It closely tied the Treaty of Sevres with the Republic of Armenia, thus disregarding the political right of the entire nation. Senator W. King had reminded of the Genocidal acts in the Western Provinces and especially in Cilicia, perpetrated since August 10, 1920. He insisted on the recognition of the R.A. as a single legal authority in the arbitral zone. In the views of W. H. King, of the Armenian National Union of America and W. Wilson, this measure should "protect the frontier established between Turkey and Armenia pursuant to said Treaty [of Sevres] and to secure the evacuation by the Turks of any and all parts of Armenia, occupied by them."[38] It is evident that W. King's resolution had actually contested the decision of the National Assembly on the role of its Delegation taken in Constantinople, on February 5, 1921. In fact, it imposed on Erevan a constant threat of war, i. e. the resolution deprived the Armenians of the possibility to maneuver.

Against this gloomy background, the II Assembly of the League of Nations, summoned on September 21, 1921, turned to be the only "bright spot" when on September 22 its member States unanimously voted a resolution where the Assembly "demanded that the Armenian territory be independent of Turkish domination as a "National Home."[39] However, as soon as October 20, 1921, the French had reinforced A. Briand's initiative and signed the Angora Accord. Their published document informed about concessions, tangible investments in banking, Turkish ports and railways, which compensated France's abdication of Cilicia.

In spite of so explicit deal, on November 26 the President of the USA calmed

---

[37] Ibid., file 1003, f. 4.

[38] NAA, f. 430, reg. 1, file 1012, f. 50-53, 52.

[39] **Martin L.,** The Treaties of Peace, 1919–1923, in 2 vols., vol. I, NY, Carnegie Endowment for International Peace, 1924, p. XXXIIII.

down the leader of the ACIA J. Gerard: "I am very happy to reply that the Cilician situation has been given attention, and we have had assurances from the proper authority that those stricken will not be left without military protection. I had the matter taken up through Secretary [C.E.]Hughes and he assured me only yesterday that everything has been done that seems necessary to do. And he has the most gratifying assurances from spokesmen for our former allies abroad Very truly yours, Warren G. Harding."[40]

During the same timeframe, the ACIA reduced its maximalist policy to the habitual sphere of philanthropy. From the 5th of October till the 22nd of December, 1921, the managers of the Committee wrote to the Secretary of Commerce H. Hoover about famine in the Republic of Erevan, which could be compared with starvation in the Volga Basin. At first, the Secretary replied on October 12, saying he would be glad "to render aid to Russian Armenia, if at any time the situation should be developed as to make it possible for him to do so." On December 31, the President-to-be had added: he "sent a cable to Colonel W. Haskell, a copy of which [he] was enclosing herewith, whereby he was requested that a competent observer be sent immediately into Russian Armenia to determine the relative needs of the population in that district as compared with those of the people in the Volga Basin. ...

We are begging the shipment of foodstuffs purchased by the Congressional Appropriation to-day, the first ship sailing for Novorossiysk. Further cargoes will be going forward during January, at a rate, probably, of over one day; at the moment we receive word from investigator we will be able to divert to Russian Armenia such a proportion of supplies as can care for the situation in the same measure as the Volga situation will be cared for. I am sure that this will be satisfactory to you."[41]

When on January 31, 1922, the ICIA had abandoned its political activities and appealed to H. Hoover again, on February 1 activists received his reply. The Secretary of Commerce responded: "In fact, taking an outside estimate of the Armenian situation it amounts to less than one and one-half per cent of that in Russia. Even if I accepted statements made with regard to Armenia, I could not justifiably set aside more than one and one-half per cent of food supplies on such information as we have now. In fact, if I approach it wholly mathematically it would

[40] NAA, f. 430, reg. 1, file 1003, f. 15.
[41] NAA, f. 430, reg. 1, file 1003, f. 16, 18.

come out less than one per cent."[42]

On February 23, 1922, H. Hoover added: "We have just received a wire to the effect that [L.] Hutchinson, accompanied by Prof. F. A. Golder has passed through Tiflis in making their inspection in the Caucasus. I presume that this means that we will be receiving a report from them very shortly. We will, of course, keep you advised, immediately on receiving of any such report." Just a month later the National Delegation was informed that inspectors estimated 6.000 tons of foodstuff were appropriate for Armenia.[43]

Actually, wheat had replaced political assistance, and this reality corroborated during the hearings of March 7, 1922, in the Committee on Foreign Affairs of the House of Representatives. Its members discussed and stalled the House Resolution № 244 "In Behalf of the Armenians;" the document, which enabled W. Harding to impart to M. Kemal "the moral protest of the United States against the persecution of Armenians and other Christian peoples." W. Harding should also raise this point in common with the Europeans at the International conference; so, that they could take it up "for the purpose of considering methods by which the Armenians may be given an opportunity to establish themselves a nation."[44]

On March 15 H. C. Lodge enquired of the State Department if the Senate should join to the protest of the Congressmen. He wrote to C. E. Hughes: "I know you feel that… the Armenians have been badly treated… They have as good a right to independence as the other subject races of the former Turkish Empire. …A somewhat perfunctory resolution might be suggested which would simply state that the Government of the United States hopes that in the approaching Near Eastern settlement the Armenian nation will not be ignored."[45]

On March 21 and 23 the Senator had a negative response. Every such initiative would be countered with Europeans' invitation to direct and unacceptable for the U.S. interference. As to the borders, on the eve of the Lausanne Conference convened on November 20, 1922, the Armenian United Delegation had transferred to the Allied Secretariat at Paris their memorandum. The makers

[42] Ibid, f. 27.

[43] NAA, f. 430, reg. 1, file 1003, f. 33, 39.

[44] U.S. Congress Hearing Before the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, on H. Res. 244 In Behalf of the Armenians. March 7, 1922, Wash, GPO, 1922 p. 1-2, 16, 18-19. In detail: America and the Armenian Genocide of 1915, ed. by J. Winter, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, p. 292-293.

[45] US NA, RG 59, 860J.01/516.

of the document offered the western borders of the R.A. with an outlet to the Black Sea, or suggested an area in Cilicia. They would not refuse the expansion of the existing Republic up to the Black Sea littoral either. However, as the first sort of retribution, the writers insisted on the Home outside Soviet Armenia's frontiers, because "it was impossible to settle the Armenian Question outside of Turkey."[46]

On December 12, 1922, Chairman of the 1st Commission on Territorial and Military Questions of the Lausanne Conference G. Curzon and the American observer R. Child had confirmed the "two areas approach," the one being in the south-eastern Cilicia, around Alexandretta, while the other laid on the borders of the R.A.[47] On December 26 G. Noradoungian and A. Aharonian had specified in the Sub-commission on Minorities of the 1st Commission the frontier lines and possible location of the Home. The first speaker read out a memorandum that assented to any location with a status, similar to a British colony. He had also required a special territorial regime as a compulsory condition for the repatriation of 700,000 Western Armenians.

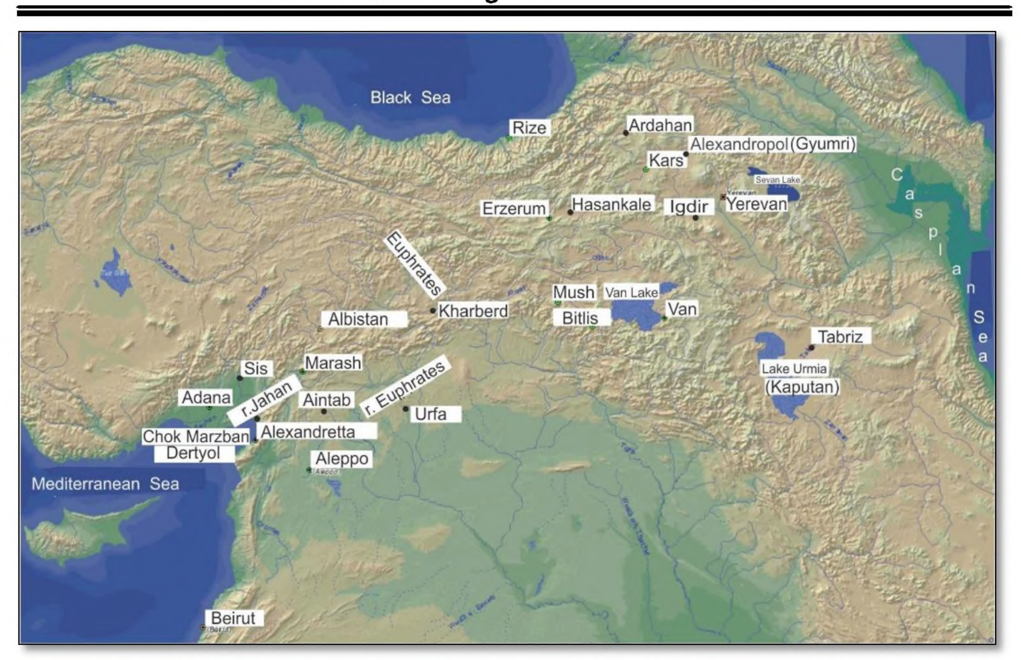
Then A. Aharonian took the floor demanding an independent region in Cilicia with an outlet to the Mediterranean Sea. When he was returned to the borders of the R.A., he drew a line from Rize to Hasankale with the Erzerum City left westward. To continue, the line had been trailed to Mush, then it skirted the lake of Van and reached the Persian border.[48] Nevertheless, G. Noradoungian and A. Aharonian always brought the audience back to Cilicia. On the Chairman's demand, G. Noradoungian marked the basin of the Jahan river (Piramos) between Syria and Euphrates. Sis was defined as the south-western foothold of the region, with Marash as the north-eastern one. This area of 20,000 square km. easily provided essential needs and well-being of 500-600,000 toilers.

---

[46] Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 367–370, 373:

[47] Great Britain, Parliament, Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922–1923: Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, Turkey, № 1 (1923), Command Paper 1814, Lnd., HMSO, 1923, p. 178–179.

[48] Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 384:

Places of concentration of the survivals and key points in two regions envisaged for allocation of the Armenian National Home

The AAO and leaders of the charitable Near East Relief backed such an approach. Thus, the memorandum by the AAO, examined in the sub-commission on December 29-30, 1922, included Sis and Albistan in the Mediterranean Home. Its territory reached the very source of Jahan and covered 46,000 sq. km., being twice as big as the region proposed by G. Noradoungian.[49]

It is generally known, that Kemalists who were confident of their military, made no concessions. So the concept of the Home didn't bring the Armenians any good. It had merely facilitated the Turkish rapprochement with Europe and the USA. Owing to American public initiative and right after the hearings of the Armenians in the sub-commission, the U.S. High Commissioner on Bosporus had been invited on December 28, 1922, to conclude a separate peace. Though the officials at Washington intended to examine this issue only after the Conference of Lausanne.

As to the Armenian Question by itself, its weakest point had been the existing disparity between the available Armenian capabilities to control or protect, and vast expanse of territories or the enormity of problems that confronted them.

[49] Ibid, p. 397.

Armenians, being the main party concerned, didn't carry on negotiations. They had no appropriate means of defense either and were easily turned into a plaything for all interested actors. As a result, every participant country profited from the situation, except our people, who remained in the state of a victim and an object of international manipulations.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՕՋԱԽԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՈՒ ՏԵՂԱԿԱՅՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ (1920–1922 թթ.)

ՄԱԽՄՈՒՐՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

1920 թ. օգոստոսի 10-ին կնքված Սևրի պայմանագիրը խթան հանդիսացավ քեմալական Թուրքիայի՝ Հայաստանի Հանրապետության դեմ պատերազմ սկսելու համար: Դրա արդյունքում անհնարին դարձավ ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի իրավարար վճռի իրականացումը: 1920 թ. վերջին – 1922 թ. իրավարար տարածք հասկացությունը փոխարինվեց անկախ, այնուհետև՝ ինքնավար «Հայկական ազգային օջախ» ձևակերպումով: 1921 թ. հունվարի 7-ին հաստատվեց այդ եզրույթը, որը սատարվեց քարոզչական ու բարեգործական կազմակերպությունների, Ջ. Մոնտգոմերիի քաղաքականապես ազդեցիկ Հայաստան-Ամերիկա ընկերության և Վ. Վիլսոնի կողմից: Թեմայի շուրջ ծավալված բանակցությունները էապես ազդեցին Երևանում սկիզբ առած զարգացումների վրա: Եվրոպացիներն Ազգային օջախը տեղադրում էին ՀՀ սահմանամերձ գոտում, ԱՄՆ-ն ու Հայ ազգային պատվիրակությունը մատնանշում էին Կիլիկիան: Նրանք աշխատում էին եթե ոչ ազգային, ապա գոնե կրոնական՝ քրիստոնեական հատկանիշով գաղթականներին թեկուզ մեկ շրջան հատկացնել: Թուրքերի անզիջում կեցվածքը՝ եվրոպացիների և ԱՄՆ-ի համակերպման պայմաններում, տապալեցին այդ ջանքերը:

К ВОПРОСУ О ВОЗНИКНОВЕНИИ И РАЗМЕЩЕНИИ АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ОЧАГА (в 1920–1922 гг.)

МАХМУРЯН Г.

Резюме

Севрский договор от 10 августа 1920 г. подтолкнул кемалистскую Турцию к войне с Республикой Армения, а ее результаты сорвали реализацию арбитражного решения президента США В. Вильсона. В конце 1920–1922 гг. арбитражную зону заменили меньшим по территории независимым, а затем автономным «Армянским национальным очагом». Этот термин получил официальный статус 7 января 1921 г. Его поддержали миссионерские и благотворительные организации, лоббистское Общество Армения-Америка, Дж. Монтгомери и В. Вильсон. Переговоры по этому вопросу существенно повлияли на внутреннюю обстановку в Ереване. Европейцы размещали Национальный очаг на границах РА. США и Армянская национальная делегация указывали на Киликию. Они старались создать хотя бы район для беженцев-христиан – если не по национальной, то как минимум – по их религиозной принадлежности. Непримиримая позиция турок, поддержанная соглашательской политикой Европы и США, сорвали планы, связанные с созданием Армянского национального очага.

ACTIVITIES OF THE COMMITTEE FOR CULTURAL RELATIONS WITH THE DIASPORA ARMENIANS IN THE EDUCATIONAL SECTOR

PETROSYAN K.
k_narik@mail.ru

In Soviet Armenia, the activities in the sphere of Homeland-Diaspora relations were coordinated by the Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians – an NGO established in 1964 (hereinafter also referred to as "the Committee for the Diaspora"). The existence of state care also contributed to the vigorous activities of the Committee for the Diaspora. In the Diaspora, besides propagandizing the achievements of the USSR and Soviet Armenia, the Committee also set the objective to foster preservation of the national identity of Diaspora Armenians through the implementation of programs aimed at preserving the Armenian identity, to establish ties and cooperate with the Armenian organizations and compatriotic unions of the Diaspora, to organize the education of Diaspora Armenian children and young people at the secondary and higher educational institutions of the Armenian SSR and their vacation at camps, the visits of delegations, creative groups and ensembles and cultural, scientific, literary figures and artists to Armenian-populated communities for the purpose of carrying out patriotic acts, as well as activities devoted to culture and enlightenment, etc.

Thanks to systematic and consistent efforts, in a short period of time, the Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians became popular in the Diaspora and established active ties with a number of organizations; compatriotic, charitable and cultural unions and associations; schools and clubs; editorial offices of newspapers and magazines and many individual figures. Great attention was especially paid to the programs that were being carried out with the young generation in order to help young Armenians preserve the Armenian identity, become familiar with their Motherland, instill patriotism and form the national mindset. For that purpose, the Committee would send various materials devoted to the life, study, work and lifestyles of young Soviet Armenian boys and girls to youth organizations in the Diaspora. It would also work appropriately with Diaspora

Armenian students studying at the educational institutions of the Republic. They would participate in tours to industrial enterprises, construction sites, collective farms, state farms and cultural centers and would have meetings with scientific and literary figures and artists, as well as with the leaders in manufacturing.

Besides, every year, the Committee would send thousands of copies of fiction books, armenological literature, children's and other types of books, school laboratory equipment, Armenian musical instruments, sports equipment, films, typography letters, recordings, mementos, recorded tapes, the "Hayreniqi Dzayn" (Voice of the Homeland) and "Sovetakan Hayastan" (Soviet Armenia) periodicals of the Committee, as well as journals and newspapers of Armenia and photo albums to numerous cultural and athletic organizations, compatriotic unions, schools, clubs, libraries and public figures based in the Diaspora. Armenian schools in the Diaspora would be provided with the assistance first.

In 1965, there were 365 schools operating in the Diaspora, of which 50 were Sunday schools with 65 thousand learners[1]. In the late 1970s, there were already up to 600 Armenian educational institutions operating in the Diaspora (around 350 were daily schools), and there were more than 200,000 pupils[2]. As of 1997, more than 160 daily colleges and Sunday schools were operating in the Diaspora[3]. Upon graduation, the Armenian children attending those schools would continue their studies at foreign universities. As a result, their bonds with the Armenian community would grow weaker and most of them would become detached from the Armenian community. They would gradually become alienated and assimilated. In addition, the number of mixed marriages was on the rise.

Armenian schools in the Diaspora would operate in difficult conditions. They faced numerous problems, and, as a result many schools would be closed down, and construction of new schools would be suspended. In the 1990s, the plot of Samuel Muradyan College was sold in the French-Armenian community. The school was closed down and sold, and the already launched construction of the school in Issy-les-Moulineaux was terminated[4].

---

[1] National Archives of Armenia, fund 875, list 1, case 25, newspapers 13–14 (hereinafter referred to as NAA, f., l., c., n. or nn.).

[2] Ibid, l. 4, c. 5, n. 2, of the same: c. 6, pages 1–12. **Meliksetyan H.U.,** Homeland-Diaspora Relations and Repatriation (1920–1980), Yerevan, YSU Publishing House, 1985, p. 390.

[3] Azg, Yerevan, 7.VI.1997.

[4] NAA, f. 875, l. 16, c. 46, nn 9–12, Ibid, c. 45, nn. 95–98, 115–118.

In an attempt to promote the preservation of Armenian schools in the Diaspora through implementation of relevant programs, the Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians would send specialists from Armenia to Armenian schools in the Diaspora to teach, would organize training courses for Diaspora Armenian teachers in the homeland and the education of Diaspora Armenian students at higher educational institutions of the Republic, would print textbooks and ABC books in Western Armenian orthography and deliver them free of charge. It would also allocate laboratories for physics, chemistry and natural sciences. In order to instill in Diaspora Armenian children the feeling of patriotism and familiarize them with the Motherland. Every year during summer months the Committee would organize the vacations for Diaspora Armenian schoolchildren at camps in the Republic.

Back in 1962, the Bureau of the Central Committee of the Communist Party of Armenia took a decision to publish textbooks for Armenian schools in the Diaspora. Based on that decision, every year, the Committee would consistently deliver Armenian language, literature and geography textbooks to Armenian schools in the Diaspora. The textbooks were designed for 1st–10th graders.

In the very first year of its establishment, the Committee sent 24 newspapers, journals and magazines, 32,000 books, 17,000 textbooks (all in Western Armenian) for schools, equipment designed for physical and chemical laboratories within schools, 32 copies of Soviet Armenian movies, etc[5]. Ten thousand fiction and children's books by 200 authors, musical notes, photo collections, as well as newspapers, journals and magazines were sent from Armenia to the Armenian schools in the Diaspora between 1964 and 1965 alone[6]. In 1966, the Committee sent 26,745 books, including 7,000 textbooks and 18,745 fiction books, as well as 3,000 CDs [7].

Between 1964 and 1969, the Committee for the Diaspora sent 18 laboratories, thousands of textbooks, cameras, 100,000 historical, children's fiction books and various other books, films, pianos and other musical instruments, newspapers,

[5] NAA, f. 1, l. 45, c. 7, nn 19–23.

[6] **Meliksetyan H.U.,** op. cit., p. 394.

[7] NAA, f. 875, l. 4, c. 5, nn. 1–13, Ibid, c. 6, nn. 1–12: **Harutyunyan A.,** 50th Anniversary of the Armenian Genocide and the Second Republic, Yerevan, "Noravank" Scientific-Educational Foundation, 2015, p. 85–86.

journals and magazines to the Armenian seminaries in the Diaspora for the purpose of organizing education[8].

Between 1962 and 1980, the Committee developed and published more than 300,000 textbooks by 12 authors and delivered them to Armenian schools in the Diaspora free of charge[9].

In the years that followed, the Committee for the Diaspora continued its systematic efforts aimed at providing Armenian schools in the Diaspora with textbooks of Armenia and other necessary supplies. In 1989, the Committee for the Diaspora sent 32 newspapers, journals and magazines to 7,600 addresses of Armenian communities abroad in 35,000 copies a month, as well as fiction books, articles and other literature, of which 5,000 copies of Armenian language and literature textbooks and ABC books have been allocated to Armenian schools in the USA and Europe alone[10].

As of 1989, the Department for the Americas of the Committee was maintaining relations with 3,916 locations, including 96 Armenian schools (46 daily and 50 one-day), 34 editorial offices of newspapers, journals and magazines, 18 Armenian radio and television channels and 350 unions and organizations[11].

The Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians was also consistently working on enriching the funds in the libraries of Armenian schools and educational institutions in the Diaspora. Ten thousand copies of fiction books were sent to the library of the American Armenian International College, University of La Verne (USA) in 1989 alone[12].

In 1990–1991, the Delivery Department of the Committee for the Diaspora delivered about 12,000 copies of 30 newspapers and magazines in total print run to more than 650 organizations and 4500 individuals throughout the year[13]. The Committee has sent a total of 10,000 copies of 48 fiction books, 12,000 textbooks to Armenian schools in the Diaspora, materials prepared by the Media Department of the Committee, recordings, calendars, etc[14].

---

[8] **Meliksetyan H.U.,** op. cit., p. 392. NAA, f. 875, l. 2, c. 43, nn. 25–26.
[9] **Meliksetyan H.U.,** op. cit., p. 391.
[10] NAA, f. 875, l. 16, c. 29, nn. 1–6, Ibid, c. 41, nn. 1–6.
[11] Ibid. Also: NAA, f. 875, l. 16, c. 41, nn. 10–18.
[12] Ibid.
[13] NAA, f. 875, l. 16, c. 48, n. 8, Ibid, c. 137, n. 1, Ibid, c. 151, n. 23. **Petrosyan K.,** Homeland-Diaspora Relations in 1988–2001, Yerevan, 2011, p. 127.
[14] NAA, f. 875, l. 16, c. 137, nn. 1–2, Ibid, c. 151, nn. 23–24: **Petrosyan K.,** op. cit., p. 127.

However, the biggest problem facing Armenian schools in the Diaspora remained the issue of texbooks since the textbooks that were being delivered to the Diaspora from Armenia mainly did not comply with the local requirements, the corresponding environment was not taken into consideration, the textbooks were mainly written in Eastern Armenian and then adapted in Western Armenian, as a result of which there were many linguistic errors. As a result, Diaspora Armenian children had the trouble of understanding what was written in those textbooks. Besides, the Diaspora was in need of Armenian history textbooks, as well as teachers who had command of Western Armenian.

Among the first initiatives of the Committee for the Diaspora were the annual training courses for Diaspora Armenian teachers that were jointly held with the Ministry of Enlightenment of the ASSR. The training courses were a tremendous help for the Diaspora Armenian teachers in terms of methodology, and they also fostered communication between the pedagogues of Armenia and the Diaspora, the exchange of experience and effective cooperation.

Diaspora Armenian teachers had been taking training courses in the homeland since 1962. The courses were mainly devoted to the methods of teaching Armenological courses, pedagogy, psychology, Armenian culture, etc. Besides receiving professional assistance, the teachers would visit the local schools, go sightseeing in Armenia and get acquainted with the spiritual and cultural values of the homeland.

For the purpose of supporting Armenian schools in the Diaspora, providing Diaspora Armenian children with an Armenian education and bringing them up with the spirit of patriotism, experienced pedagogues from the homeland were sent to various communities.

In 1964, instead of the intended 30, the Committee for the Diaspora invited 20 teachers from Lebanon, Syria, the USA, Cyprus and Ethiopia[15]. Among the teachers were specialists representing the Armenian Revolutionary Federation – Dashnaktsutyun (ARF-D) and the Armenian Democratic Liberal Party – Ramgavar (ADLP) political parties and the Armenian General Benevolent Union. The invited teachers enriched their methodological and professional knowledge thanks to the lectures delivered by renowned scholars and pedagogues of the homeland.

[15] NAA, f. 875, l. 1, c. 3, nn. 32–39.

In the years that followed, training courses were held for more teachers. Upon the decision of the chairmanship of the Central Committee of the Communist Party of Armenia of 26 January 1965 "for the purpose of reinforcing propaganda about the achievements of Soviet Armenia in Diaspora Armenian communities and first and foremost among the growing generation" it was envisaged to invite 30 Diaspora Armenian teachers to participate in courses for training and improvement for 45 days in the summer of 1965[16]. In the same year, the Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians and the Ministry of Enlightenment found it appropriate to invite not the intended 30, but 35 Diaspora Armenian teachers from 13 countries (10 from Lebanon, 7 from Syria, 6 from Cyprus, 2 from the USA and France, 1 from Egypt, Greece, Jordan, Kuwait, Iran, Iraq, Ethiopia and India) to Armenia for training courses[17]. The Committee took into consideration the experience of the past 3 years when every year, for various reasons, 20–22 people instead of 30 would come to Armenia. Therefore, the Committee found it appropriate to have 5 more persons in the reserve.

The teacher training courses continued with certain intervals in the years that followed. Every year (until 1990), around 50 Diaspora Armenian teachers underwent one-month qualification courses in Yerevan. In 1990, after a two-year break, 50 Diaspora Armenian teachers were invited from 17 countries (USA, Lebanon, England, Australia, Bulgaria, Greece, Egypt, UAE, Israel, Italy, Cyprus, Jordan, Romania, Kuwait, Canada, Syria, France) to the homeland to participate in one-month training courses[18]. The Public Education Ministry also showed participation in the initiative. The courses were held with the participation of 37 teachers[19].

Since 1990, due to the dire economic conditions in the country, the teacher training program was interrupted for exactly a decade and resumed only in the summer of 2000[20], the impetus for which was the First Armenia-Diaspora Pan-Armenian Forum held in September 1999 in Armenia.

The regular visits of children of Armenian schools in the Diaspora to the homeland also played an important role in the educational programs of the

---

16 NAA, f. 1, l. 45, c. 15, n. 47, Ibid, f. 113, l. 97, c. 255, n. 12.
17 NAA, f. 875, l. 1, c. 25, n. 22.
18 Ibid, l. 16, c. 46, n. 30.
19 Hayreniki Dzayn, Yerevan, 29.VIII.1990.
20 Hayastani Hanrapetutyun, 8.IX,2000. **Petrosyan K.,** op. cit., p. 135.

Committee for the Diaspora. Every year, the Committee would organize the summer vacations for more than 200 schoolchildren at camps in Armenia[21].

The visits of children of Armenian schools in the Diaspora to the Motherland began in the early 1960s and continued until 1990. During their stay, groups of Diasporan Armenian schoolchildren would go sightseeing and visit museums and historic and architectural monuments, cultural centers and have meetings with the artists and writers of Armenia.

In 1964, 30 Diasporan Armenian schoolchildren between the ages of 10 and 14 traveled from Lebanon, Syria and France to the homeland where they visited historic sites and went sightseeing in the Republic, spent their vacation at Pioneer Camps in Tsaghkadzor, Hankavan and Vanadzor for two months[22]. This process led to the launch of a new movement at Armenian schools in the Diaspora (every year, many schoolchildren would express the desire to visit Armenia in summer).

In 1965, the Ministry of Enlightenment, the Committee for the Diaspora and the Central Committee of the Lenin Communist Youth Union of Armenia deemed it necessary to increase the number of children who were being invited to Armenia and invite 100 children[23]. However, on March 9, 1965, the chairmanship of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, taking into account the experience in 1964, decided to invite 60 Diaspora Armenian schoolchildren from 11 countries to spend their summer vacation at the Pioneer Camps of the ASSR in the summer of 1965. Out of those 60 children, 28 were from Lebanon and Syria[24]. Upon a decision, the Ministries of Enlightenment and Foreign Affairs of the ASSR and the Committee for the Diaspora were assigned to work appropriately on the reception and placement of children and make efforts, as well as plan events in order to organize their summer vacation at Pioneer Camps.

In the years that followed, the number of schoolchildren visiting the homeland was increasing on a regular basis. In 1966, 82 Diaspora Armenian children spent their vacaation at camps in the Republic[25].

Between 1962 and 1980, more than 2000 Diaspora Armenian children spent their summer vacation at Pioneer Camps and resorts for children in Armenia[26].

---

[21] Hay spyurk Encyclopedia, Yerevan, 2003, p. 729.
[22] NAA, f. 875, l. 1, c. 3, nn. 32–39, Ibid, c. 25, nn. 13–14.
[23] Ibid, c. 25, nn. 13–14.
[24] NAA, f. 1, l. 45, c. 18, n. 30.
[25] NAA, f. 875, l. 4, c. 5, nn. 1–13, Ibid, c. 6, nn. 1–12.

The graduates of Armenian schools in the Diaspora would also visit Armenia. Between 1990 and 1991, the graduates of Melkonian Educational Institute in Cyprus, the Srbots Targmanchats School in Israel, the Armenian Humanitarian Lyceum of Calcutta, the Mourad-Rafaelian College in Venice and the Mary Manoogian School in Buenos Aires visited the homeland. The Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians would deal with all the issues concerning their reception and placement.

The visits of Diaspora Armenian children to the Motherland contributed to the establishment and expansion of new friendly relations of Armenian children in the Republic and the Diaspora, to the instilment of patriotism among the new generation and the provision of an Armenian education to young Armenians.

The Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians would pay special attention to the Armenian community of Lebanon, which had found itself in a difficult situation in consequence of the Lebanese Civil War[27]. As a result of military operations, Armenian cultural and educational institutions had been greatly affected, a number of Armenian schools had been temporarily turned into hospitals, and the Levon Nazarian College, the Armenian Evangelical College and the Library of Haigazian University had been destroyed. To alleviate the situation that had been created within the Lebanese-Armenian community, as well as to reduce emigration of the members of the community to other countries, in January 1976, the Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians addressed a letter to the Central Committee of the Communist Party of Armenia describing the situation that had been created within the community and asked to mediate amongst the superior bodies to organize the provision of necessary assistance to the devastated people in Lebanon through the Red Cross[28].

The Committee expressed willingness to provide, at the expense of its funds and the wills at its disposal, assistance to the Lebanese-Armenians on behalf of the homeland, especially to educational institutions, hospitals and progressive cultural institutions to obtain goods, stationery and other accessories and medicine. In the

---

[26] **Meliksetyan H.U.,** op. cit., p. 392.

[27] The Civil War of Lebanon took place in 1975–1990. The Armenian community, counting around 200,000, came out of the war with minimum casualties thanks to the "positive neutrality" that it displayed.

[28] NAA, f. 875, l. 6, c. 23, nn. 1–2. As of 1976, the Armenian community of Lebanon consisted of 250,000 members (NAA, f. 875, l. 6, c. 23, nn. 1–2).

years that followed, the Committee would consistently show support to the Armenian community of Lebanon by sending necessary assistance (foodstuff, clothes, shoes, medicine, bedding, beds, school laboratory equipment, sports equipment, pianos and other musical instruments, stationery, etc.). Many Lebanese Armenians, who were in need of rest and treatment, were sent to health resorts, rest houses and hospitals in the homeland.

In the summer of 1979, 120 additional spots were allocated to Lebenese Armenian schoolchildren to spend their summer vacation at Pioneer Camps in the homeland[29].

The process of assisting the community continued in the years that followed as well. Events aimed at organizing the provision of assistance to the Lebanese-Armenian community were planned during the special meeting of the chairmanship of the Committee held in June 1990. Teachers of Armenian schools were invited from the community to the homeland. The Committee also invited 15 schoolchildren from Beirut to spend their summer vacation in the homeland and Lebanese-Armenians in need of treatment[30]. The Committee also delivered fiction books and textbooks, as well as necessary articles and materials to the editorial offices of Armenian newspapers and magazines of the community.

The Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians would also participate in selecting and admitting Diaspora Armenians applying to universities, would simultaneously deal with the issues of Diaspora Armenian students related to rest, living and other issues. Young Diaspora Armenians have been studying at the educational institutions of Armenia since 1958[31], and organizing their education became more systematic and was of large-scale in 1961 when a preparatory department for foreign citizens was set up adjunct to Yerevan State University where Diaspora Armenian foreign nationals were also enrolled[32].

The Committee for the Diaspora would admit Diaspora Armenian applicants together with the Public Education Ministry. The Committee would try to be attentive and objective in selecting applicants in order to rule out cases when

[29] NAA, f. 875, l. 8, c. 108, n. 49.

[30] NAA, f. 875, l. 16, c. 137, nn. 11–15.

[31] In 1958, for the first time, 15 young Diaspora Armenians were invited to study at higher educational institutions in Armenia, and out of those 15, 8 were selected through a competition (**Meliksetyan H.U.,** op. cit., p. 427).

[32] **Meliksetyan H.U.,** op. cit., p. 427.

persons lacking sufficient knowledge and skills would come to the homeland to study. For that purpose, in 1990, the Committee decided to send two representatives of the Committee and the Ministry to Lebanon and Syria, create an inter-university council of Diaspora Armenian students that would be part of its working plan and would have its statute, and the Committee would go on to use that experience to have a council of Diaspora Armenian graduates in the future[33].

Every year, about 120 young Diaspora Armenians would study at the higher educational institutions and technical schools in Armenia, and more gifted students would have the opportunity to continue their studies and receive a post-graduate education. Between 1958 and 1963, 20 spots were allocated to Diaspora Armenian students studying at higher educational institutions in Yerevan every year (since 1963, 70 spots, of which 50 to universities, 20 – to technical schools, starting from 1968, 50 of the 70 spots were allocated to universities, 10 – to technical schools and 10 to post-graduate education[34]. In general, between 1961 and 1971, 529 young Diaspora Armenians were admitted to higher educational institutions in Yerevan, and 50 to technical schools. In 1965, higher educational institutions had 180 Diaspora Armenian graduates, of which 62 were from Syria, 60 from Lebanon and 15 from Iraq[35]. In 1966 280 Diasporan Armenian students[36], and in 1969 more than 360 were studying at higher educational institutions in the Republic[37].

Between 1958 and the 1980s, 846 Diaspora Armenians from 30 countries graduated from higher and secondary vocational educational institutions of Armenia[38].

As of 1990, 933 Diaspora Armenian trainees, post-graduates and students were studying at educational institutions in the Republic of Armenia[39]. As of 1994, 590 Diaspora Armenians from Iran, Iraq, Syria, Lebanon, Jordan, Turkey, Greece, France, USA, Canada, Egypt and other countries were studying in the Republic of

[33] NAA, f. 875, l. 16, c. 41, nn. 40–41, Ibid, c. 136, nn. 1–2, Ibid, c. 151, nn. 6–8, Ibid, c. 215, nn. 13–15.

[34] Ibid, l. 3, c. 10, Ibid, l. 6, c. 1, nn. 1–5: **Harutyunyan A.,** op. cit., p. 80. **Meliksetyan H.U.,** op. cit., p. 427.

[35] NAA, f. 875, l. 3, c. 10, Ibid, l. 6, c. 1, nn. 1–5.

[36] NAA, f. 875, l. 4, c. 5, nn. 1–13, Ibid, c. 6, nn. 1–12: **Harutyunyan A.,** op. cit., p. 86.

[37] NAA, f. 875, l. 2, c. 42, nn. 1–3.

[38] **Meliksetyan H.U.,** op. cit., p. 428.

[39] NAA, f. 1173, l. 2, c. 202, n. 9.

Armenia[40]. In general, 1,600 Diaspora Armenians have graduated in Armenia through the Committee for the Diaspora[41].

Starting in 1970, every year, the Committee for Cultural Relations with Diaspora Armenians would invite groups of young people to Armenia for about a one-month period for the purpose of consolidating young Armenians of the Diaspora around the Motherland where they would study Armenian history, Armenian language and literature, learn Armenian songs and dances, meet with scientific and cultural figures during the courses organized by the Committee[42]. Thanks to the impressions received from the homeland, more and more groups of young people would visit the homeland.

The Committee for the Diaspora would always keep the Diaspora Armenian learners' study of professional subjects, native studies, as well as other subjects in the center of attention and would simultaneously organize, together with the student council of the republic, lectures devoted to international relations by the top specialists and renowned historians.

The Diasporan Armenian graduates of higher educational institutions of Armenia would mainly become teachers of the Armenian language, literature and history at Armenian schools in the Diaspora, playing an important role in preserving the Armenian identity, providing Diaspora Armenian children with an Armenian upbringing and reinforcing the spirit of patriotism in the Diaspora.

For the purpose of strengthening relations with the Diaspora Armenian graduates, the Committee for the Diaspora would continue to send newspapers, magazines, professional books and informational materials to the Diaspora on a regular basis, would actively participate in the events organized by compatriotic unions of Diaspora Armenian students and selective meetings, engaging the leaders of the unions in the major initiatives of the Committee. The Committee would also attach special importance to the work carried out with Armenians speaking foreign languages. It would also pay a lot of attention to the work carried out with Diasporan Armenian youth and athletic organizations. This sphere was regulated by the Youth Departmenet of the Committee, which would regularly deliver books, photos from photo exhibitions and videorecorded tapes to the Diasporan Armenian youth organizations. The Department would also invite

[40] Ibid, n. 4.

[41] Azg, Yerevan, 22.I.1991.

[42] Sovetakan Hayastan, Yerevan, N 9, 1977, p. 35. **Meliksetyan H.U.,** op. cit., p. 388, 432.

cultural groups of various communities to the homeland and solve the problems with preparations for the activities of volunteer brigades of young Diaspora Armenians.

The programs implemented by the Committee for the Diaspora continued during the period of the Third Republic of Armenia as well. True, in the 1990s, the Armenian Diaspora was focused on restoration of the newly independent homeland and on improvement of the social-economic state by showing vigorous support for restoration of the infrustructures destroyed by the earthquake, as well as for the provision of extensive humanitarian assistance in the condition of the blockade. It was during this period that the majority of the programs being implemented for the Diaspora were interrupted for a certain period, but they resumed with new and modern approaches in the years that followed.

Today, it is already obvious that, through the adoption of a clear-cut state approach, a number of programs for preservation of the Armenian identity are being implemented, and the programs which stood the test of the time due to their purposefulness, underlie some of the current programs.

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Ք.

Ամփոփում

Հիմնադրվելով 1964 թ.՝ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն համակարգված և հետևողական աշխատանքի շնորհիվ կարճ ժամանակամիջոցում հայտնի դարձավ Սփյուռքում և ակտիվ կապեր հաստատեց մի շարք կազմակերպությունների, հայրենակցական, բարեգործական, մշակութային միությունների, դպրոցների, ակումբների, թերթերի, հանդեսների խմբագրությունների և բազմաթիվ անհատ գործիչների հետ: Հատկապես մեծ ուշադրություն էր դարձվում երիտասարդ սերնդի հետ իրականացվող ծրագրերին, որոնք միտված էին երիտասարդության շրջանում հայ ինքնության պահպանմանը, մերձեցմանը Մայր հայրենիքին, հայրենասիրություն սերմանելուն, ազգային հոգեկերտվածքի ձևավորմանը:

Կոմիտեն փորձում էր նաև համապատասխան ծրագրերի միջոցով նպաստել Սփյուռքում հայկական դպրոցների պահպանմանը:

1990-ական թթ. Սփյուռքն իր ուշադրությունը սևեռեց նորանկախ հայրենիքի վերականգնման, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավման և շրջափակման պայմաններում գտնվող հանրապետությունը մարդասիրական օգնություն հասցնելու խնդիրների վրա:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОМИТЕТА ПО КУЛЬТУРНЫМ СВЯЗЯМ С АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРОЙ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

ПЕТРОСЯН К.

Резюме

Основанный в 1964 г. Комитет по культурным связям с Армянской диаспорой благодаря своей плодотворной деятельности вскоре приобрел известность в Диаспоре и установил активные связи с рядом патриотических организаций, благотворительных, культурных ассоциаций, школ, клубов, газет, с редакторами журналов, а также с теми или иными отдельно взятыми деятелями. Особенно большое внимание уделялось программам, способствующим сохранению армянской идентичности среди молодежи.

Комитет работал в направлении реализации ряда программ, призванных содействовать сохранению армянских школ в диаспоре.

В 1990-х годах, после провозглашения независимости, в эпицентре внимания Армянской диаспоры оказались вопросы, связанные с улучшением социально-экономического положения страны и реализацией программы гуманитарной помощи в условиях блокады, переживаемой республикой.

ԼԵՈՅԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1880–1890-ական թթ.)

ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ Ն.

Յուրաքանչյուր սերունդ իր ազգային հիշողությունից վերցնում, ժամանակի քննական հայացքով գնահատում, վերագնահատում և ապագային է հանձնում անուններն այն արժանահիշատակների, ովքեր անդադրում տքնությամբ վաստակում են ժողովրդի հարգանքն ու սերը: Հայ ժողովրդի համար այդպիսի անուն էր Լեոն: Բավական է թերթել XIX դարավերջի և XX դարասկզբի առաջին քսանամյակի կովկասահայ թերթերն ու ամսագրերը, թռուցիկ հայացք նետել հայագիտական գրականությանը՝ համոզվելու, որ տակավին 18 տարեկանում, ռուսական նարոդնիկական միջավայրում մեծ ժողովրդականություն վայելող գերմանացի գրող Ֆ. Շպիլհագենի նշանավոր վեպի «Մեկը դաշտում զինվոր չէ» հերոս Լեոյի անունը վերցրած Առաքել Բաբախանյանը, որպես գրող, գրական քննադատ, գրահրապարակախոս, ժամանակի ճանաչված դեմքերից էր:

Լեոն (Առաքել Գրիգորի Բաբախանյան) ծնվել է 1860 թվականին, Շուշի քաղաքում և մահացել 1932 թվականին, Երևանում: 1878 թվականին նա ավարտում է Շուշվա քաղաքային վերակազմյալ դպրոցը: Այնուհետև Շուշիում և Բաքվում աշխատում է որպես նոտարական գրագիր, հեռագրիչ, «Արոր» տպարանի կառավարիչ: Լեոն 1895–1906 թթ. «Մշակ» թերթի մշտական աշխատակիցն էր: 1906–1907 թթ. նա դասավանդել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, այնուհետև տեղափոխվել Թիֆլիս և ամբողջովին նվիրվել գիտական աշխատանքի: 1924 թ. Լեոն հրավիրվել է Երևան և պետական համալսարանում հայագիտական տարբեր առարկաներ դասավանդել մինչև կյանքի վերջը:

Լեոն գրել սկսել է 1877 թվականից: Նրա առաջին թղթակցությունը տպագրվել է «Кавказ» թերթում, այնուհետև մի քանի տասնամյակ թղթակցել է հայ պարբերական մամուլին («Մշակ», «Արձագանք», «Արմենիա», «Մուրճ», «Հանդես ամսօրյա», «Տարազ», «Հորիզոն», «Համբավաբեր» և այլն): Նա տպագրել է հարյուրավոր քննադատական հոդվածներ, վիպակներ, պատմա-գրականագիտական ուսումնասիրություններ: Կղերապահպանողական պատմահայեցո-

դությունը հաղթահարելով՝ Լեոն կանգնում է ժամանակի առաջադեմ հայագիտության դիրքերում և հայ ժողովրդի պատմության ու մշակույթի շատ հարցեր լուսաբանում նորովի: Այս տեսակետից ուշագրավ են նրա «Հայկական տպագրություն», «Հովսեփ կաթողիկոս Արղության», «Ստեփանոս Նազարյանց», «Գրիգոր Արծրունի», «Ս. Մեսրոպ», «Հայոց հարցը», «Հայ գրքի տոնը», «Վանի թագավորությունը», «Հայոց հարցի վավերագրերը», «Անի» աշխատությունները: Լեոյի մասին մշտամնա արժեք ունեն մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի խոսքերը. «Որպես գեղարվեստական գրող, Լեոյին անշուշտ չի կարելի դասել ռուսահայ գրականության արձակագիր կլասիկների շարքին՝ Րաֆֆիի, Պ. Պռոշյանի, Մուրացանի, Շիրվանզադեի, Նար-Դոսի. սակայն իր պատվավոր տեղն ունի: Նրա վիպակներում, օրինակի համար, «Կորածները», «Պանդուխտը», «Այծարած Եղոն», «Թաթախման գիշերը» գեղեցիկ իրականացումներ են: Մանավանդ «Պանդուխտն» ու «Այծարածը» իրապաշտ ճշգրտությամբ գրված, միշտ հաճույքով կկարդացվեն: Այստեղ նրա ոճը կտրուկ է, աշխույժ և պատկերավոր, և ժողովրդական դարձվածքներով հարուստ»[1]:

Նահապետական գյուղի առօրյայից քաղված պատմվածքներում («Մնոտիապաշտության քուրմ» (1884), «Արնագին» (1890), «Այծարածը» (1904), «Մի բուռ մոխիր» (1904)) Լեոն ներկայացրել է հայ շինականի դառը ճակատագիրը և նրա ընդվզման փորձերը: «Պանդուխտ» գրվածքը, որի տակ առաջին անգամ ստորագրել է «Լ.» անունը, «Կորածներ» (1889), «Ոսկու ժխորի մեջ» և այլ երկերի նյութը հողալքումն է, արտագաղթը Ղարաբաղից ու Զանգեզուրից դեպի նավթագործների և թուրք ու պարսիկ համշարիների քաղաք Բաքու: Օտար բռնակալների դեմ հայ ժողովրդի պայքարի դրվագներ են պատկերված «Վահան Մամիկոնյան», «Սպանված հայրը», «Վերջին վերքեր», «Թաթախման գիշերը», «Լեռնեցիները» զրույցներում, «Մելիքի աղջիկը» պատմավեպում և «Վարդանանք» դրամայում: Սրանց գաղափարական առանցքը քրիստոնեական վարդապետության քննադատությունն է, համաժողովրդական պայքարի միջոցով երկրի անկախության ապահովումը: Նույն գաղափարներն են արծարծում «Ուխտավորի հիշատակարանը» (1885) և «Իմ հիշատակարանը» (1890):

Հայ դեմոկրատական մտքի մի ամբողջ շրջանի ձգտումներն են խտացված Լեոյի գրաքննադատական երկերում: Հայ գրականության հայտնի դեմքերին նվիրված դիմանկարներում (Մ. Մամուրյան, Մ. Նալբանդյան, Ս. Տյու-

[1] **Իսահակյան Ավ.,** Երկեր, հ. 4, Ե., 1959, էջ 107:

սաք, Ղ. Աղայան, Րաֆֆի, Սայաթ-Նովա), հայ, ռուս և համաշխարհային գեղարվեստական գրականության երևույթների տեսություններում, «Ռուսահայոց գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը» և այլ աշխատություններում Լեոն մեկնաբանել է հայրենի գրականության հարստությունները՝ հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարասկիզբը: Ըստ Լեոյի, գեղարվեստական գրականությունն ու գրաքննադատությունը գաղափարական զենքեր են ավատատիրական հետամնացության և բուրժուական բարքերի դեմ կռվում, ազգային-ազատագրական գաղափարների և մարդկային իրավունքների իրացման գործում:

1893 թ. պատասխանելով Յու. Վեսելովսկու հարցերին, տակավին ոչ հանրահայտ Լեոն իր կոչումն էր համարում «ժողովրդական կյանքի ցավոտ կողմերի լուսաբանությունը և իրականության այն առողջ սերմերի պարզաբանությունը, որոնց տնօրինում է առաջադիմության և մշակույթի ճանապարհը ոտք դրած ժողովրդական մասսան, և որոնք նշանավորում են ժողովրդի պատմական կյանքի լուսավոր պահերը»[2]:

Սեփական գեղագիտական հավատամքի այս համառոտ և դիպուկ գնահատականի պրակտիկ արդարացումներն են ռեալիստ գրողի մի քանի տասնյակների հասնող գեղարվեստական երկերը՝ պատմվածքներ, վիպակներ, վեպեր, դրամաներ և այլն, որոնք հրապարակ իջան XIX դարի 80-ական թվականներից մինչև XX դարի 20-ական թվականները: «Ժողովրդական կյանքի ցավոտ կողմերի» ցնցող պատկերները Լեոյի ստեղծագործության մեջ գրեթե միշտ պարուրված էին ազնիվ տառապանքի, լավատեսության, ըմբոստացման և հոգեկան գեղեցկությունների լուսավոր ճառագայթներով, որոնք էլ հենց գոյացնում էին նրա գրողական դավանանքի կենսահաստատ տարրերը: Այսօր վստահ կարելի է ասել, որ Լեոն իր հետքը թողեց հայ գրական խոսքի անդաստանում: «Ընդհանրապես Լեոյի կյանքը, - գրում է նրա գրական ժառանգությունն ուսումնասիրող Աշոտ Օհանյանը, - ժողովրդի շահերին ծառայելու վառ օրինակ է, աշխատավորական զանգվածների զարգացումը խոչընդոտող քաղաքական, սոցիալական և հոգեբանական արգելքների դեմ խիզախ պայքարի օրինակ»[3]: Եվ դա հաստատում է ինքը՝ Լեոն:

«Ինձ ղեկավարող, ինձ դրդող, ինձ հրամայողաբար առաջ մղողը, - գրել է նա, - եղել է հայ ժողովուրդը… Լինելով ժողովրդի զավակ, սնված ու մեծացած նրա տառապանքների, նրա անհուն ցավերի մեջ, ես իմ գործունեության յու-

[2] Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան, Յուրի Վեսելովսկու արխիվ:

[3] **Լեո,** Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հ. 7, Ե., 1983, էջ 573:

րաքանչյուր քայլում, ամեն ժամ, ամեն րոպե նրան՝ այդ մեծ ու տարաբախտ մոր ձայնին էի ականջ դնում, նրա վեհ սրտին էի դիմում և այնտեղից ներշնչումներ ստանում»[4]:

Նման ներշնչումների արդյունք են նաև Լեոյի գեղարվեստական երկերը, որոնցում գրողն անվերապահորեն անցնում է խեղճերի, արհամարհվածների կողմը, սրանց հետ կապում «հիվանդ աշխարհի» բժշկությունը:

Իրողությունն այն է, որ XIX դարի վերջերին հայ իրականությունը սուր հակասությունների մի բարդ աշխարհ էր: Հայաստանի առավելապես արևելյան մասում ծայր էին առել սուր տեղաշարժեր, որոնք սպառնում էին գլխիվայր շուռ տալ շինականի սոցիալ-հոգեբանական դարավոր կացությունը: Նահապետական կյանքի հիմքերն էին թափանցում շուկայական հարաբերությունները, անցումային շրջանին բնորոշ նյութական և հոգևոր ճգնաժամերը ստեղծել էին խուճապի յուրահատուկ մթնոլորտ, հողալքումի և արտագաղթի ավերող վտանգներ: Դեմոկրատական մտավորականության մի զգալի մասը, որևէ լուսավոր կետ չտեսնելով դրամատիկական քաղաքում, իբրև փրկության միակ խարսխի, երեսը դարձնում էր դեպի ռամկական աշխարհի տակավին անաղարտ մնացած ակունքները: Ինչ գնով էլ լինի՝ փրկել այդ աշխարհը քայքայման և աղավաղման վտանգից, բուժել նրա կուտակված և կուտակվող վերքերը, այնուհետև այդ հիմքի վրա ձեռնամուխ լինել ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական իդեալների իրագործմանը: Այսպիսին էին տակավին առաջին լուսավորիչներից ավանդված նոր մտավորականության ծրագրերը: Իր գեղարվեստական գործերի մի մասը Լեոն նվիրել է այդ խնդիրներին[5]:

Լեոյի հրատարակած առաջին ծավալուն գեղարվեստական գործը «Կոռածներ» գրվածքն է, որն առաջին անգամ տպագրվել է «Մուրճ» ամսագրի 1889 թ. 9–10-րդ համարներում: Նույն թվականին այն լույս է տեսնում առանձին գրքով: Վիպակի մասին գրախոսություններ տպագրեցին «Մշակ», «Արձագանք», «Նոր դար» և այլ թերթեր ու ամսագրեր: «Մուրճի» խմբագիր Ավ. Արասխանյանը Լեոյի երկը որակեց որպես «մի նոր երևույթ մեր վիպագրության մեջ»[6]:

Լեոյի գեղարվեստական ստեղծագործությունների մեջ շատ ավելի երևելի տեղ է գրավում «Մելիքի աղջիկը» վեպը, որը հրատարակվել է «Մշակ» թերթի 1897–1898 թթ. տասնյակ համարներում (առանձին գրքով լույս է տեսել 1898 և

[4] Վտակ, Թիֆլիս, 1907, N 11, էջ 163:

[5] **Լեո,** նշվ. աշխ., էջ 573:

[6] Նույն տեղում:

1905 թթ.)։ Հետաքրքրական է «Մելիքի աղջիկը» վեպի ստեղծագործական պատմությունը։ Վեպի գլխավոր հերոսուհու՝ Գայանեի մասին Ղարաբաղի ժողովուրդը հյուսել էր գեղեցիկ մի ավանդություն, ըստ որի, հայրենասեր այդ օրիորդը 1733 թ. սրախողխող է արել Ղարաբաղը նվաճած թուրք բեկերից մեկին։ Գայանեի սխրագործությունը որպես իրական փաստ է ներկայացրել Րաֆֆին[7]։

Ղարաբաղի ժողովրդի մեջ լայնորեն տարածված այս ավանդությունը ոմանք փորձել են գրի առնել, որպեսզի սերունդների հիշողության մեջ պահպանվի խիզախ հերոսուհու հայրենասիրությունը։ Գրառումներից մեկը 1880-ական թվականների երկրորդ կեսին ընկնում է Լեոյի ձեռքը, որի հիման վրա նա գրում և Մարսելի «Արմենիա» լրագրում (1887, N 79–86) տպագրում է «Հայի վրեժ» պատմվածքը։ Մեկ տասնամյակ անց, Սասունի դեպքերի տպավորության ներքո, գրողն ընդարձակում է պատմվածքի սյուժեն և ստեղծում «Մելիքի աղջիկը» խոհագեղարվեստական վեպը։ Ժամանակակիցներն ու հետևորդները բարձր գնահատական են տվել այս երկին։ Գր. Արծրունին «Մշակ» թերթում «Մելիքի աղջիկը» վեպին նվիրում է հատուկ առաջնորդող։ Կ. Պոլսի «Մասիս» թերթում գրախոսությամբ հանդես է գալիս Ա. Արփիարյանը։ Նա այդ գրվածքում տեսնում է քննադատական ռեալիզմի հիմնավորման և գործնական հեռանկարի ապացույցներից մեկը հայ գրականության մեջ։ «Պ. Առաքել Բաբախանեանը կամ Լէոն, - գրում է նա, - կոչուած է մեր գրականութեան մէջ նշանաւոր դիրք մը գրաւելու եւ ըլլալու մեր է՛ն ժողովրդական վիպասաններէն մին։ Բնութիւնն զնա օժտած է այն հատկութիւններով, որը անհրաժեշտ են վիպասան մը յառաջ բերելու համար, ունի սիրտ մը, որ խորապէս կ'զգա այն ցաւերը, որով կտառապին թշուառները»[8]։

«Գավառական հերոսներ» խորագրի տակ Լեոն «Մշակ» և «Տարազ» թերթերում տպագրել է պատմվածքների մի շարք, որտեղ երգիծահումորիստական գույներով պատկերել է գյուղաշխարհի սոցիալական և հոգեբանական դրամաները։

Լեոյի «Ազգի պահպանումը» գրվածքը առաջին անգամ տպագրվել է «Армянские беллетристы» ժողովածուի երկրորդ հատորում (М., 1894, с. 238–262)։ Հայտնի է, որ հատորի ամբողջ տպաքանակը, մի քանի օրինակներից բացի, ոչնչացվել է ցարական գրաքննության կողմից, քանզի մտավախություն էր

[7] **Րաֆֆի,** Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հ. 10, Ե., 1959, էջ 191–192։
[8] **Լեո,** նշվ. աշխ., էջ 583։

ծնվել, որ գիրքը կարող է «սնունդ տալ համահայկական երազանքին»: Ոչնչացված հատորում տեղ էին գտել Լեոյի երեք՝ «Թաթախման գիշեր», «Տեր Մարկոս» և «Ազգի պահապանը» գործերը: Վերջինիս առիթով խմբագիրները (Յու. Վեսելովսկի, Մ. Բերբերյան) տողատակ ծանուցել էին, որ երկը մինչ այդ «ոչ մի տեղ չի տպագրվել»: Պատմվածքը հայերեն լեզվով տպագրվել է «Մշակ» թերթի 1896 թ. N 17–21 և 23 համարներում: Կան որոշ ոչ էական տարբերություններ ռուսերեն և հայերեն տարբերակների միջև:

Լեոյի գրական ստեղծագործություններում ցույց է տրված, որ Հայաստանի արևելյան հատվածը XIX դարի վերջերին սուր հակասությունների մի բարդ աշխարհ էր, ուր նահապետական խավարի ամոթխած խորքերն էին թափանցում կապիտալիստական հարաբերությունները, և անցումային շրջանին բնորոշ նյութական ու հոգևոր ճգնաժամերը ստեղծել էին յուրահատուկ խուճապի մի գործընթաց՝ հողալքումի և ազգային հատկանիշների համահարթեցման լուրջ վտանգներով: Իր գեղարվեստական գործերի գրեթե մեծ մասը Լեոն նվիրեց այդ հարցերին: Եվ դա զարմանալի չէ: Աղետալի չափերի հասած «խաղաղ» պանդխտության, դատարկվող հայ գյուղաշխարհի թեման տագնապներ և բուռն վեճեր էր հարուցում ամենուրեք, այդ թվում՝ մամուլում և հասարակական հավաքույթներում: Կար ծայրահեղ միամիտ մի տեսակետ, ըստ որի, գյուղացին քաղաք է մեկնում՝ մղված «շուտով փող վաստակելու անհագ ցանկությունից»[9]: Նման կարծիքը լիովին հնարավոր էր համարում աղետի առաջն առնելը և համոզումի ողջ զինանոցը գործի էր դնում, որպեսզի ապահովվի «մոլորվածների» դարձը ամենափրկիչ հողի գիրկը: Առաջին պատմվածքներում Լեոն թեև հրաժարվում է ունեզուրկ գյուղացիների զանգվածային չվերթը դեպի քաղաք դիտել որպես գրգռված ախորժակների հետևանք, սակայն դրանց մեջ դժվար չէ նկատել մոլորանքի պարագան և գրողական նախատինքն ու կշտամբանքը մոլորվածների հասցեին: Գրող արձակագրի վարպետությամբ «Պանդուխտ» պատմվածքում Լեոն ցույց տվեց Շուշի քաղաքի և ամբողջ Ղարաբաղի բնակչության ընչազրկության և դրա հետևանք հանդիսացող զանգվածային արտագաղթի այն գործընթացը, որ մեծ ծավալ ընդունեց հատկապես XX դարասկզբին: Միագիծ սյուժետային կառույցների զարգացումը հուշում է անհնարին կացություն, իսկ ավարտի մեջ երևան է գալիս բարոյական ծանր կորուստներ կրած և իր ակնկալությունները քամուն տված պանդուխտի անամոք վիշտը, զղջումն ու ինքնածաղկումը: Ինչ էլ որ լինի, տո-

[9] Մշակ, Թիֆլիս, 1887, N 121:

ղերի արանքից անընդհատ լսվում է գրող Լեոյի խրատական ձայնը՝ նստիր քո տանը, քո հողի վրա, էլի լավը դա է, քանզի արհեստավորների և այլևայլ զբաղմունքի տեր բանվորների մեծ պահանջ ունեցող երբեմնի քաղաքն այժմ դարձել է կատաղի բնազդների, ավելորդ մարդկանց, գործ որոնողների մի օջախ, անտեր-անտիրական մարդկանց համար բազում փորձանքներ թաքցրած մի դժոխք, մինչդեռ գյուղաշխարհը դեռ պահպանում է վաղ ժամանակների փոխօգնության բեկորները, միմյանց ճակատագրի հանդեպ շինականների սրտառուչ հոգածության մղումները: Արիստակեսը, Սարգիսը, Ծեր Մարկոսը բուրժուական քաղաքի դժնդակ հարվածների տակ հոգեկան անբուժելի վերքեր են ստանում, անիծում գյուղից հեռանալու սև օրը: Պանդուխտ Սարգիսը վերադառնում է ծննդավայր՝ Շուշի և տեսնում, որ կինը մուրացկան է դարձել: Ահա ինչ է պատմում նա. «Շուշի մտա կիրակի օրը, կեսօրից հետո: Ամառն էր, եղանակը հով, սիրուն: Մարդ, կնիկ, տղա, աղջիկ դուրս թափած գնում էին ման գալու: Կարծես բանտից էի ազատվել: Այնքա՜ն ուրախացա, սկսեցի համարյա վազել: Հայոց հրապարակից բարձրացա, փոստի փողոցովն անցնում էի, տունը մոտիկացել էր: Այդ փողոցում սալ քարի վրա նստած էր սպիտակ չադրայի մեջ փաթաթված մի կին: Ողորմություն էր խնդրում: Գլուխը գցել էր գոգը, որ մարդ չտեսնե. ձեռքի կեսը դուրս էր բերել, բաց արել. ամեն մի ոտի ձայն լսելիս ցածր ձայն էր հանում: Շատերը չէին նայում, անցնում էին: Ես ձեռքս գրպանս տարա, որ ողորմություն տամ, մանր փող չկար: Լավ, ասացի, հետո կտամ: Եվ էլի վազեցի: Հենց ինչպես հիվանդությանս ժամանակ տեսել էի, այնպես էլ եղավ: Երեխաները կպան ինձնից: Նրանց համար նոր էի աշխարհ եկել: Մարմինս փշաքաղվեց, երբ տեսա նրանց այնպես տկլոր: Կինս տանը չէր: Հարցնում եմ, թե ու՞ր է, լաց են լինում: Ես էլ լաց եղա. աստվա՜ծ, անբախտություն չլինի պատահած: Բայց Սիմոնն ինձ հանգստացրեց, ասելով.

– Միշտ մթնած ժամանակ է գալիս:

Վերջապես մթնեց: Կնիկս սպիտակ չադրան շուռ կալած եկավ: Ասեցինք, խոսեցինք: Ի՜նչ իմացա… փողոցում նստած մուրացկանը իմ կնիկն է եղել…»[10]:

Ժամանակի հեղինակավոր քննադատներից ոմանք 1889 թ. հրատարակված «Կորածներ» վիպակը բնութագրեցին որպես նատուրալիզմի առաջին լուրջ փորձը հայ գրականության մեջ՝ կառուցված բարոյական մեղանչումների հենքի վրա: Սեփական մարմինները վաճառքի հանած Աննան, Մաշան, Հերիքնազը, կաղ մուրացկան Բարսեղը, Աննայի անչափահաս դուստր Սառան,

[10] **Լեո,** նշվ. աշխ., էջ 449:

ջադու պառավ Բաբուշկան և մյուսները քաղաքային կյանքի արտաքին անդորրը մթագնող հերոսներ են, որոնց ակամա ջանքերով գրվում են իրականության գրքի մռայլ էջերը: Այդ մարդիկ սակայն այլ ընտրություն չունեին: Իր հերոսների հոգեկան աշխարհները բացելով՝ Լեոն այնտեղ հայտնաբերում է արդար մղումների հարուստ պաշարներ՝ նվիրվածություն օջախի սրբազան գաղափարին, աշխատասիրություն, չարիքին դիմակայելու կամք և այլն: Մինչդեռ ողբերգական հանգամանքների շղթայական հետևանքները և նրա անխուսափելի ուղեկից դաժան աղքատությունը ամենաhետին պլան են մղում բարոյական հնավանդ սկզբունքները, մարդու կամքը զրկում հենարանից, հերոսներին նետում անկման խորխորատը: «Անմեղ մեղավորների» թեման հիմնավորվում է գեղարվեստական թարմ իրավիճակների մեջ, գրական գործընթացը հարստանում է «կորած մարդկանց» ճակատագրերի նոր մեկնաբանությամբ, մերժում մեղանչումների ժառանգորդական կենսաբանական հիմունքները և կարևորում դրանց բացառապես սոցիալական ազդակները: «Գյուղի մարդիկ» շարքի «Հողից կտրվածներ» («Ոսկու ժխորի մեջ») վիպակը՝ լավագույնը սոցիալական խնդիրներ արծարծող Լեոյի երկերից և քննադատական ռեալիզմի ամենազորեղ դրսևորումներից մեկը հայ գրականության մեջ, ծանոթ թեմայի վրա նետված մի նոր, առավել սթափ հայացքի առհավատչյան էր: Հեռավոր ակնարկ անգամ այստեղ չկա «հողից կտրվածների» ո՛չ խոտորման, ո՛չ էլ առավել ևս զղջման մասին: Գրողն իր հերոսների համար ստեղծում է այնպիսի վիճակներ, որոնք նրանց հոգեբանորեն օտարում են և՛ քաղաքից, և՛ գյուղից: «Հողից կտրվածներ» խորագիրն ընդլայնում է նախկին իմաստը և հուշում ոչ միայն մայր հողից նրա որդիների անջատման փաստը: Լեոյի հերոսների համար ըստ էության փակ են փրկության հույսի բոլոր բարեպատեհ դռները: Գյուղական հարազատ երկրի կարոտը ևս բզկտում է վիպակի գլխավոր հերոս դռնապան Հակոբի ներաշխարհը. այնտեղ են անցել նրա մանկությունն ու պատանեկությունը, այնտեղ են անջատման քաղցած օրերը հաշվում նրա կինը, որդին, դուստրերը: Սակայն այդ կարոտն անբաժան է տագնապներից, և ամեն անգամ նրա խռովահույզ հոգին փախուստի ելք է որոնում արդյունաբերական Բաքվի հոշոտող ճիրաններից: Այն միջավայրը, որ տարիներ առաջ կարիքը նետեց նախկին ժրաջան հողագործին, խտացնում է կապիտալիստական քաղաքի գրեթե բոլոր զարհուրանքները: Դա մեծ քաղաքի աղքատանոցն է՝ դրամական այլասիրության հոգեզավակը, որտեղ իրար դեմ մրցության են ելել խաբեությունն ու արկածախնդրությունը, մահվան դուռը հասած խնամյալների քողարկված նողկանքն ու ցուցադրաբար

նրանց նետված գոյության միջոցների թաքուն կողոպուտը: Այդ բոլորը, դրանց հետ նաև այլ բազմաթիվ քստմնելի արարքներ, կատարվում են Հակոբի աչքի առաջ, և երբեմնի շինականի հոգին խռովվում է աշխարհի բաների շուրջ մտորելիս: Նախապես լսելով հարուստների կյանքի մասին հեքիաթային պատմություններ, Հակոբի մտապատկերում անհասանելի այդ աշխարհը նույնանում է դրախտի առասպելի հետ, և այն փաստից, որ ինքը հաղորդակցվում է նորաթուխ «մարդ-աստվածներին», խոսում նրանց հետ,ականատես լինում նրանց միջոցներով որոշակի մարդկանց ազատագրմանը մահվան մագիլներից, միամիտ պանդուխտի սիրտը լցվում է երախտագիտությամբ, և նրա զգացմունքային հոգին ինքնաբերաբար արտաբերում է քրիստոնյա աշխարհի հնօրյա վսեմ պատգամներից մեկը՝ «Ադամի որդիներ ենք…»: Սակայն աստիճանաբար նրա ուղեղին է հասնում ուրիշ ճշմարտություն՝ արյան թշնամություն կա Ադամի որդիների միջև, որովհետև միլիոնատեր Սամվել Նուրյանի դասակարգը կռում-կոփում է իր նմանների դժբախտությունը: Հետադարձ հայացք նետելով հայ գրականության ստեղծած կերպարների վրա, Լեոն շեշտում էր, որ Գ. Սունդուկյանից առաջ «հասարակ ժողովուրդ շատ քիչ էր երևում մեր գրականության մեջ. հայ ասելով հասկացվում էր գլխավորապես վաճառականը, աղան, ազդեցիկ պաշտոնյան: Բայց դրանք ոչ միայն ժողովուրդ չէին, այլ այդ ժողովրդի թշնամին էին»[11]:

Ժամանակի իրականության նկատմամբ Լեոյի միանգամայն որոշակի վերաբերմունքն արտահայտվել է նույնիսկ քաղաքի համայնապատկերն ուրվագծելիս: Ապականության և կեղտի տիրապետություն, բնության կանաչ պարգևից զուրկ, դիվական ուժով բղավող շչակների տագնապազդու հրավեր և զգուշացում, բանականության ձայնը խլացնող երկաթի որոտմունք և այդ բոլորի հենքի վրա՝ մահվան տրոփյուն աղքատանոցի պատերից ներս, փողոցներում վխտացող գործազուրկների, մուրացկանների, հետնամուտքերի մարդկանց տվայտանքներ: Բարոյական այդ հավատաքննության գնահատությունը Լեոն իրականացնում է գեղարվեստական այլևայլ միջոցներով, այդ թվում աշխատող մարդու նախնականորեն անաղարտ, միամիտ պատկերացումների հյուսվածքներից հորդացող անկողմնակալության և արդարամտության չափանիշներով: Անողորմ քաղաքի դիմապատկերի իր նկարագրությամբ Լեոն իր ներդրումն արեց ազգային գեղարվեստական խոսքի անդաստանում: Հայ ընթերցողը սեփական գրականության միջոցով քաջատեղյակ էր ոսկու տենդով

[11] **Լեո,** Ռուսահայ գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Վենետիկ, 1904, էջ 337:

բռնկված արդյունաբերական աշխարհի գիշատչական բնազդներին, կեղեքումներին, բարոյական բազմազան կորուստներին, դեմոկրատական շերտերի թշվառությանն ու բարձր առաքինությանը: Ընդարձակելով այդ համայնապատկերի սահմանները, հարստացնելով այն այլևայլ տիպական հատկանիշներով, Լեոն երևան է հանում դարաշրջանի թերևս ամենասարսափելի կերպարը՝ խեղանդամ բանվորին: Մերժված անհատի և «մնացյալ աշխարհի» հակամարտությունը ի դեմս այդ կերպարի, գտնում է իր նոր, առավել ցնցող արտահայտություններից մեկը: Գրող Լեոյի գրիչն ընդհանրապես առանձին թափ է ստանում հատակի մարդկանց կյանքը նկարագրելիս: Նա, որ մանկապատանեկան տարիներին մինչև մրուրը խմել էր մարդկային արժանապատվությունը ստորացնող աղքատության դառը բաժակը, ականատես եղել ամենուրեք ալիք տվող ընչազրկության սարսափներին, և նրա զգայուն ոգին ընդվզել էր այդ անարդարությունների դեմ: Կենսափորձի չուրախացնող պատկերները հետագայում դարձան գրողի համար հրապարակախոսական փաստարկներ և գեղարվեստական կենդանի կերպարներ, որոնց միջոցով նա իր զայրույթի և դատապարտության խոսքերն էր ձևակերպում «զզվելի հրեշի»՝ ժամանակի մարդատյաց հասարակարգի դեմ:

Լեոյի գեղարվեստական հետաքրքրությունը պատմության նկատմամբ արթնանում է 1880-ական թվականների կեսերից: Նրա ուշադրությունն առանձնապես սևեռվում է պատմության փաստերի բանահյուսական արձագանքների վրա: Հայոց նախնիների ժամանակներին վերաբերող նրա ավելի քան երկու տասնյակ երկերից թերևս միայն «Վարդանանք» դրաման է բարձրանում ստույգ պատմական իրադարձությունների հենքի վրա, եթե, հարկավ, նկատի չունենանք կիսագեղարվեստական-կիսապատմական այն գործերը, որտեղ հանրամատչելի, պատկերավոր լեզվով, դեպքերի «բելետրիստական» ջերմ շարադրանքով, դիմելով նաև երկխոսությունների և մենախոսությունների, պատմաբան գրողը քարոզում էր ազգային պատմության արժանահիշատակ դարձերն ու ականավոր անհատների սխրագործությունները: Մյուս ստեղծագործությունների, այդ թվում և «Մելիքի աղջիկը» վեպի համար ատաղձ են ծառայել ժողովրդական ավանդույթները: Լեոն, ըստ որում, մի կողմ է դնում վերջիններիս երևակայական շերտերն ու պայմանական արտահայտչաձևերը և օգտագործում դրանց իրապատում միջուկը: Իսկ դա որոշակի նկատառումների արդյունք էր. երբ խոսքը վերաբերում էր «մաքուր» պատմագեղարվեստական երկերին, Լեոն պարտադիր էր համարում հավատարմությունն ականավոր անհատների կյանքի և գործի գլխավոր ուղղությանը, հա-

վաստի վավերագրերի ոգուն, քանզի խորապես համոզված էր, թե քննադատական ռեալիզմի գրական երկը գաղափարական խնդիրներ կարող է արծարծել ճանաչողական հիմքի վրա, ուստի դրա արդիական հնչեղության առաջին նախապայմանը պատմական ճշմարտացիությունն է: Դիմելով առավել դյուրաթեք և ստուգության տեսակետից նվազ պահանջկոտ պատմաավանդական ժանրին, Լեոն ճշմարտացիության է հասնում պատմության ոգու և տրամաբանության հավաստի արտացոլմամբ, բայց և միաժամանակ ավելի անմիջական ու շոշափելի դարձնում ժամանակների կապերը, անցյալի բարոյախիմաստասիրական դասերը: Ի վերջո, ավանդույթների մեջ խոսում էր բացառապես ժողովրդական առողջ աշխարհայեցողությունը, իսկ դա Լեոյի համար թանկ էր բոլոր արժեքներից: Պատմաավանդական «Մելիքի աղջիկը» վեպում արտացոլված է 1730-ական թվականների Հայաստանի քաղաքական կացությունը: Իրադարձությունները, ճիշտ է, ծավալվում են Հայաստանի մի գավառում միայն՝ Ղարաբաղում, սակայն պատմական կյանքի վիպական տեսությունների միջոցով հեղինակը վերակենդանացնում է նախորդ երեսնամյակի քաղաքական կացությունը և ապա, ըստ պատշաճի, «լուրեր տալիս» երկրի ուրիշ շրջանների վերաբերյալ, ստեղծում համանման վիճակների տպավորություն: Բնականաբար, մոռացության չեն տրված նաև հարևան խոշոր պետությունների փոխհարաբերություններն ու պետական կյանքի ներքին տեղաշարժերը, որոնց ընթացքը որոշակի կշիռ ուներ Հայաստանի պատմական բախտի հեռանկարը կանխորոշող նախադրյալների համակարգում: Որոշակի, բայց ոչ վճռական, որովհետև Լեոն իրեն հաշիվ էր տալիս, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ ամենից առաջ ինքն է ստեղծում իր պատմությունը և չի կարող ամբողջապես տրվել արտաքին հանգամանքների ու օտար կամքի քմահաճ խաղերին:

Ընդհանուր այս պատմահայեցողությունը տոն է տալիս նախնիների կյանքը պատկերող նրա երկի գեղարվեստական տրամադրությանը: Ընտրված ժամանակաշրջանը, որտեղ հատկապես ողբերգականորեն են հնչում վավերագրերի օրհասական ճիչերը, գեղագիտական իմաստով պարարտ հող է, որտեղ գրողը հետևողականորեն ու խնամքով աճեցնում է իր պատմական լավատեսության սերմերը:

«Մելիքի աղջիկը» վեպի մեջ բացակայում է հայ պատմագեղարվեստական երկերում մեծ տեղ գրավող դավաճանի կերպարը, եթե նկատի չունենանք անչափահաս Շահնազարի մանր-մունր մատնությունները, որ հեղինակի գրչի տակ են հայտնվել թշնամու ստորությունները մի նոր կողմից ընդգծելու,

այլ ոչ թե դեպքերի ուղղության վրա դրանց ճակատագրական անդրադարձը շեշտելու համար: Բռնությունը ներթափանցել է հայոց աշխարհը, և նրա բազուկը ոլորելու, հայրենիքի ազատ ապագան երաշխավորելու իրական զորություն գրողը որոնում ու գտնում է հենց ժողովրդի ընդերքում: Լեոյի համար դա էլ դառնում է երկրի ներքին ուժերի գնահատության չափանիշը:

Նույնիսկ ազատագրական կռվի մարտիկը, ինչ դասի էլ որ նա պատկանի, եթե չունի նման գիտակցություն, ի սկզբանե կրում է պատմական դատապարտվածության խարանը: Նվաճողների և նվաճվածների միջև ծավալվող հակամարտությունը վիպական կոնֆլիկտի, այսպես ասած, բնական հոսքն է: Ելակետայինը Լեոյի պատմագեղարվեստական բոլոր գործերում, որը և ցուցադրում է նրա պատմաիմաստասիրական առավելությունները, ժողովրդաազատագրական պայքարի սկզբունքն է: Դա պատմության մեջ ժողովրդի դերի ըմբռնման շարունակությունն է, ըմբռնում, որ Լեոն սփռել է ընդհանրապես իր հոգևոր ժառանգության բոլոր գործերում՝ քննարկելով ժողովրդական ներդրումի բոլոր հնարավոր արտահայտությունները: Այստեղից էլ հատկապես «Մելիքի աղջիկը» վեպի մեջ, և հեղինակի բոլոր պատմագեղարվեստական երկերում մշտապես բաբախող սոցիալ-դասային երակը:

Ըստ Լեոյի «արյուն՝ արյան դիմաց» կարգախոսն ունի իր համոզված հակառակորդները, և դրանք առաջին հերթին եկեղեցական-հոգևորականներ են: Ինչու՞ էր Լեոն իր ստեղծագործություններում այդքան հաճախակի օգտագործում սույն չարաբաստիկ խնդիրը՝ չերկնչելով կրկնություններից, ստանդարտ իրավիճակներից, հրապարակախոսական կրքից, միտումնավոր չափազանցումներից: Հոգևորականության քննադատությունն ակնբախ էր տակավին XVII–XVIII դարերում, սակայն իրավացի էր Լեոն, երբ ընդգծում էր, թե հայ ժողովուրդը մանավանդ «թուրքահայերի արյունոտ դատի վրա է սովորել, որ հոգևորականությունը թշնամի է ազատության, առաջադիմության»[12]:

«Մելիքի աղջիկը» վեպի հակակղերական գիծը նրա հավասարազոր հյուսվածքներից մեկն է և նպատակ ունի զանգվածների աչքին հեղինակազրկել և վնասազերծել ազատագրական պայքարի այդ վտանգավոր ներքին հակառակորդին: «Մելիքի աղջիկը» վեպի մեջ քույր Հեղինեն խտացնում է իր մեջ եկեղեցական դոգմաների ամբողջ խոցելի հատկանիշները, ըստ որում, Լեոն հավասար հարթության վրա է դնում հոգևորականության քաղաքական և սոցիալական վարքագիծը: «Ինչո՞վ են լավ այս տանու առյուծները դրսի վայրենի

[12] Մշակ, 1905, N 243:

իսկական առյուծներից, - դառնորեն մտորում է Գայանեն, - ... միևնույն են դրսիները և ներսիները, ամենքը մի անուն ունեն՝ բռնակալ»[13]:

«Մելիքի աղջիկը» վեպում Լեոն կերտել է վառ կերպարների մի ամբողջ շարք, որոնց միջոցով արտացոլել է հասարակական տրամադրությունների բարդ համայնապատկերը: Ի դեմս փաշա Սարը Մուստաֆայի, Սուլեյման բեկի, Քյոսա Մուխտարի և այլոց՝ պատկերելով օտարերկրյա լծի ճնշումները Հայաստանում, Լեո գրողը հմտորեն տարբերակում է հայրենի երկրի դասային կառուցվածքի շերտերը, ընտրում բնորոշ կերպարներ, նրանց օժտում համապատասխան հոգեբանությամբ և վարքագծով: Երեսանց հավատարմություն ցուցաբերելով թուրք նվաճողներին, Ղարաբաղի փառապանծ մելիքների շառավիղ Ավանը վանդակի մեջ նետված վագրի նման պատեպատ է խփվում, ելք որոնում հոգեվարք ապրող հայրենիքի համար, գաղտնապես ի մի հավաքում ոգու կորովը պահպանած մարտիկներին և իջեցնում վճռական հարվածը: Ավանի քույրը՝ Աննա-Խաթունը, ստանձնելով հանգուցյալ ամուսնու իշխանությունը, կանգնում է անձնական և հասարակական ողբերգության փաստի առաջ, և կանացի նրա խառնվածքը երբեմն խանգարում է պահպանել հոգու հավասարակշռությունը արհավիրքների տակնուվրայություններում: Ի վերջո Վարանդայի իշխանուհու մեջ հաղթում են ամուսնու ազատասիրական պատգամները, և նա էլ սուրը ձեռքին ելնում է թշնամիների դեմ: Հասարակ ժողովրդի ներկայացուցիչներ են Փերին, Նազլուն, Մեհրին, որոնց անագորույն ճակատագիրը սնում է նաև նրանց դասային ատելությունը: Լեոն ավելի հանգամանալից է հայրենի անտառապատ լեռները քաշված և այնտեղից նվաճողներին պարբերաբար խոցոտող ժողովրդական վրիժառու Մանասի և նրա ընկերների կերպարները կերտելիս: Գրողը մի ամբողջ բանավեճ է բացում Մանասի և նրանց միջև, ովքեր անհեռանկար և վտանգավոր են համարում այսպես կոչված «մանր» կռիվները: «Ծմակի մարդը», որի մեջ Լեոն մարմնավորել է ժողովրդի իմաստասիրությունը, արժանի պատասխան է տալիս ընդդիմախոսներին: Մանասի քաջերը կռվում են ինչպես օտար նվաճողների, այնպես էլ ստեղծված կացության հետ հաշտվելու կործանարար հաշիշի դեմ:

Լեո գրողի ստեղծած լավագույն հերոսուհիներից մեկն է Գայանեն: Հեղինակը համոզիչ ուրվածերով պատկերել է կերպարի հոգեբանական հասունացումը: Ռոմանտիկ սիրո ոգևորությունը, ծածուկ հաղորդակցումները դրսի աշխարհի հետ, որոնցից ցնցվում է կուսական նրա հոգին, դառը հիասթափութ-

[13] **Լեո,** նշվ. աշխ., էջ 578:

յունը սիրած տղայից, սանձարձակ թուրք բեկի նկրտումներն իր նկատմամբ այն զսպանակներն են, որոնք նախապատրաստում են Գայանեին հայրենասիրական խիզախության:

Լեոն V դարի հոչակավոր իրադարձություններին մի նոր իմաստավորում է թելադրում «Վարդանանք» դրամայում: Վարդան Մամիկոնյան – Վասակ Սյունի հակամարտության մեջ գրողը նկատում է մեկ այլ շարժառիթ: Հայ գրի և գրականության ռահվիրաները, որպես ազգային փրկության միակ միջոց, Հայաստանում ստեղծել են դպրոցների ցանց, որտեղ սովորում էին նաև շինականների զավակները: Վարդանանց կողմը ապավինում է հողագործ հային, սուր տալիս նրա ձեռքը: Վասակը սարսափում է այդ բոլորից, նրա դասակարգային բնազդը կռահում է վերահաս վտանգը: Վարդանն իր կողմնակիցներով վեր են բարձրանում դասապաշտական անձուկ շահերից, քանի որ նժարի վրա դրված է հայրենիքի բախտը, և նրանք հոչակում են անողորմ կռիվ դավաճանների, դասալիքների դեմ: XIX դարավերջի և XX դարասկզբի համար միանգամայն արդիական էր հնչում դրամայի հերոսի փառաբանությունը արդարության սրի հասցեին, որ «նվաճողական գործիք չէ, ուրիշներին ստրկացնելու համար չէ: Թող ամենքն ապրեն, ինչպես ուզում են, մենք մեզ համար մի անկյուն ապահովենք՝ ապրելու և աշխատելու համար»[14]: Նկատենք, որ այս տողերի մեջ ինքն իրեն հավատարիմ Լեոն է՝ զանգվածների արարչագործ ներուժը պաշտամունքի աստիճանի բարձրացրած դեմոկրատը:

Մարդկության ստեղծած հոգևոր արժեքների կենսունակության քննությունը հարատև գործընթաց է փոփոխվող ժամանակների մեջ: Լեոյի գեղարվեստական ստեղծագործության լավագույն մասը դիմանում է այդ քննությանը:

LEO'S LITERARY HERITAGE (1880–1890 ss.)

SARUKHANYAN N.

Summary

The famous Armenian historian Leo, among other things, was also the author of quite a number of literary and literary critical works. His stories and novels

[14] **Լեո,** նշվ. աշխ., էջ 579:

about the patriarchal life of the Armenian village show the terrible conditions of peasants' life. The main subjects of Leo's literary works were the degradation of the Armenian village and its result – "voluntary" migration.

Leo's literature and reviews are an indivisible part of the Armenian Democratic thought.

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЛЕО (1880–1890-х гг.)

САРУХАНЯН Н.

Резюме

Известный армянский историк Лео является автором многих литературных произведений и литературоведческих исследований. В рассказах о патриархальном укладе жизни деревни Лео описал тяжелое положение армянского крестьянства. Основной темой литературных произведений Лео стала проблема деградации сельской жизни, породившая «добровольную» эмиграцию.

Литературно-критические труды Лео отражают чаяния и устремления армянской демократической мысли.

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1881-1909 թթ.)

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ Վ.
vardan.hambardzumyan@gmail.com

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի 2015 թ. հունվարի 29-ին ընդունած Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագրի 4-րդ կետով ողջ հայության անունից երախտագիտություն է հայտնվում այն ազգերին, կառույցներին և անհատներին, ովքեր հաճախ իրենց վտանգելով՝ մարդասիրական տարաբնույթ օգնություն ցուցաբերեցին աղետի ենթարկված հայ բեկորներին: Նրանք փրկեցին լիակատար ոչնչացման վտանգի առջև կանգնած բազմաթիվ մարդկանց, ապահով և խաղաղ պայմաններ ստեղծեցին նրանց համար՝ մեծ թափ հաղորդելով որբախնամ գործունեությանը և միջազգային հայասիրական շարժմանը[1]: Դրանց թվում էին XIX դարի վերջին ու XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում գործող եվրոպական և ամերիկյան միսիոներներն ու նրանց հաստատությունները, որոնցից մեկը Երիտասարդաց Քրիստոնեական Ընկերակցությունն (ԵՔԸ)[2] էր:

Միսիոներների գործունեության նկատմամբ ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների վերաբերմունքը հաճախ քննադատական է եղել: Հատկանշական են միսիոներական կառույցներում երկար ժամանակ առանցքային պաշտոններ զբաղեցրած Վարազդատ Տերոյանի գնահատականները՝ «համաշխարհային իմպերիալիզմի ծիծեռնակներից» մինչև «արևմուտքի ազդեցության գործակալներ» բնութագրերով[3]: Արդարացիորեն դրական չի եղել նաև Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու վերաբերմունքը

[1] http://armeniangenocide100.org
[2] Young Men's Christian Association (YMCA).
[3] **Տերոյան Վ.,** Միսիոներաբարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքը Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում, առաջաբանը և ծանոթությունները Ռուբեն Սահակյանի, Ե., 2005, էջ 25:

և այդ՝ միսիոներների իրականացրած հոգեորսության պատճառով: Միսիոներները, անկասկած, հանդես էին գալիս իրենց պետությունների քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային շահերի պաշտպանության դիրքերից:

Պետք չէ մոռանալ, որ բազմաթիվ եվրոպացիների և ամերիկացիների համար Հայաստանն իրենից ուրույն քաղաքակրթական արժեք էր ներկայացնում, իսկ հայ ժողովրդի գոյապայքարը՝ քրիստոնեական համերաշխության, մարդկային բարոյականության ու կարեկցանքի մարտահրավեր: Քիչ չեն փաստերը, որ հենց բարոյական, այլ ոչ թե նյութական շահերով առաջնորդվելով, մարդիկ իրենց կյանքն էին վտանգում, իսկ երբեմն զոհաբերում, հայերին նախ համիդյան, իսկ հետո երիտթուրքական ու քեմալական հոշոտումից փրկելու համար: Այդ նահատակներից էին Օտարերկյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի[4] միսիոներներ Դեյվիդ Ռոջերզը և Հենրի Մորերը, որոնք 1909 թ. ապրիլի 15-ին սպանվեցին Ադանայի ջարդերի ժամանակ[5], ամերիկյան ԵՔԸ աշխատակիցներ Ջեյմս Փերրին ու Ֆրանք Ջոնսոնը, որոնք 1920 թ. փետրվարի 1-ին սպանվեցին քեմալականների կողմից Այնթապի մոտ[6]:

1897 թ. մայիսի 17-ին միսիոներների որբախնամ նախաձեռնություններից անհանգստացած՝ Կ.Պոլսի պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանին ուղղված նամակում կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը գրում է. *«Շատ բնական է որ այդպէս լինի, զի փողոցնէրու մեջ անտէրունչ մնացած որբէրը, իրաւունք ունին ժողուել այդ մարդասէրնէր երբ մէր մարդասէրնէր պակասում և կամ կարող չէն այդչափ ահագին զոհողութիւն անէլ: Վերցուցէք այժմ կրօնի խնդիրնէր, զի այժմ ոգեպահիկ հացի խնդիրն է յաղթանակող, ես խիստ դատապարտ կը փէնէմ քննադատ մարդոց տրտունջնէր»*[7]: Համիդյան ջարդերի օրերին միայն Կ.Պոլսում շուրջ 40 հազար որբացած հայ մանուկներ կային[8]:

---

[4] American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM).

[5] **Սիմոնյան Հ.,** Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Ե., 2009, էջ 372–376: Տես նաև՝ **Համբարձումյան Վ.,** Բրիտանական կայսրության փոխհյուպատոսի ժամանակավոր պաշտոնակատար Լոուսն Չեմբրսը 1909 թ. Ադանայի ջարդերի մասին (ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, թիվ 1(643), 2015, էջ 157, 162):

[6] **Detroit Young Men,** Volume XVII, no. 28 (Detroit, February 19, 1920).

[7] Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Մ. Խրիմյան ֆոնդ, գործ 26, I-բ: Տես նաև՝ **Կոստանդյան Է.,** Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2008, էջ 385–386:

[8] **Կոստանդյան Է.,** նշվ. աշխ., էջ 385:

ԵՔԸ-ն «Եվրոպայի հիվանդի» մարմնին սերտաճած միսիոներական շարժման մասը և տարատեսակն էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ԵՔԸ-ն այլևս աշխարհի ամենամեծ հասարակական նախաձեռնություններից մեկն էր, որն ըստ ԱՄՆ նախագահի Ուիլյամ Հ. Թաֆթի բնութագրման. *«...Պատերազմների համամարդկային պատմության ընթացքում աննախադեպ արդյունքների հասավ իր խաղաղասիրական գործունեությամբ»[9]:*

Ուշագրավ է, որ ԵՔԸ-ն Օսմանյան կայսրություն ներթափանցեց շատ ավելի վաղ, քան կաթոլիկ կամ ուղղափառ երկրներ: Արդեն 1881 թ. Լոնդոնում կայացած ԵՔԸ համաշխարհային համագումարում Օսմանյան կայսրությունը ներկայացված էր պատվիրակությամբ[10]: Սկզբնական շրջանում այն գործում էր կայսրությունում արդեն հաստատված եվրոպացի և ամերիկացի միսիոներների կողմից հիմնած քոլեջների[11] և այլ ուսումնական հաստատությունների միջոցով, որտեղ սովորելու մեծ ձգտում ունեին հատկապես հայ երիտասարդները: XIX դարի վերջին Օսմանյան կայսրությունում հայկական ազգային-կրթական հաստատությունները սակավաթիվ էին՝ հիմնականում ֆինանսական միջոցներից զուրկ ու կրթության ցածր որակով: Հակառակը՝ օտարերկրյա կրթական հաստատություններն ունեին կայուն ֆինանսավորման աղբյուրներ, ավելի որակյալ կրթական ծրագրեր: Ավելին՝ ամերիկյան կամ եվրոպական կրթարաններում ուսում ստացած որոշ հայ երիտասարդներ իրենց կապերն ու գիտելիքներն օգտագործում էին Արևմուտքում հաստատվելու համար: Միայն ամերիկյան բարեգործական կազմակերպությունների կողմից Օսմանյան կայսրությունում հիմնվել էին 551 տարրական և միջնակարգ դպրոց և ութ քոլեջ[12]: Հենց այս քոլեջների ուսանողների շրջանակներում էլ ձևավորվեցին ԵՔԸ

---

[9] **Taft W.H.** (Chairman of Editorial Board), Service with Fighting Men: an Account of the Work of the American Young Men's Christian Association in the World War, New York, 1922, p. VII.

[10] **Shedd C.P.,** History of the World's Alliance of Young Men's Christian Associations, London, 1955, p. 243.

[11] Արդեն XIX դարի վերջին Օսմանյան կայսրության տարածքում գործող միսիոներական շարժումները, հատկապես Օտարերկյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհուրդը, ունեին մի շարք բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ: Դրանցից էին Արմենիա քոլեջը Խարբերդում (հիմնադրված 1854 թ.), Սիրիական բողոքական քոլեջը Բեյրութում (1862 թ.), Ռոբերտ քոլեջը Կ.Պոլսում (1863 թ.), Բութանիա քոլեջը Պարտիզակում (1874 թ.), Անատոլիա քոլեջը Մարզվանում (1886 թ.), Սբ. Պողոսի քոլեջը Տարսոնում (1888 թ.), Միջազգային քոլեջը Զմյուռնիայում (1891 թ.):

[12] **Սահակյան Ռ.,** Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին, Ե., 2005, էջ 76:

ուսանողական խմբերն ու միությունները (ասոցիացիաները): Իսկ հետագայում այդ քոլեջների շրջանավարտների միջոցով ԵՔԸ շարժումը սկսեց տարածվել դեպի Փոքր Ասիա, Կիլիկիա և Արևմտյան Հայաստան՝ ձևավորելով ԵՔԸ քաղաքային խմբեր ու միություններ: ԵՔԸ գործունեությունը հիմնականում ծավալվեց այն բնակավայրերում, որտեղ 1819–1871 թթ. միսիոներական կայաններ էին ստեղծվել և ավետարանական համայնքներ ձևավորվել: Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ, Օսմանյան կայսրությունում շուրջ 40 տեղական ԵՔԸ-ներ կային, որոնցից 30-ը հիմնականում հայերի անդամությամբ: ԵՔԸ–ներ են գործել՝

- Արևմտյան Հայաստանում՝ Բիթլիսում (Բաղեշ), Էրզրումում (Կարին), Խարբերդում, Մարդինում (Մարտին), Վանում:
- Կիլիկիայում՝ Ադանայում, Այնթապում, Հաճնում, Մարաշում, Տարսոնում:
- Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերում՝ Ադաբազարում, Զմյուռնիայում, Կ.Պոլսում, Մարզվանում, Պարտիզակում:

Կրթությունը ԵՔԸ ասոցիացիաների գործունեության առանցքն էր: Ընդ որում, փորձ էր արվում հավասարապես ուշադրություն դարձնել կրթության հոգևոր, մտավոր և ֆիզիկական բաղադրիչներին: Այդ իսկ նպատակով կազմակերպում էին Աստվածաշնչյան ընթերցանություններ, տարրական ուսուցում, հիգիենայի դասընթացներ, մարմնակրթական խմբակներ: Դրա համար հիմնում էին գրադարաններ, իգական դպրոցներ, մարզասրահներ, ճամբարներ:

Կ. Պոլսում տեղակայված ամերիկյան ԵՔԸ աշխատակից Էռնսթ Օտտո Ջեյքըբն 1922 թ. իր հաշվետվության մեջ Օսմանյան կայսրությունում ԵՔԸ ստեղծումը հետևյալ կերպ է նկարագրում. *«Մեր շարժման ակունքներում իսկական մի պատմական նախադեպ էր: Տարիներ առաջ, որոշ դեպքերում ութսունականներին [XIX դ. – Վ.Հ.], քաղաքներում երիտասարդների, միսիոներական դպրոցներում ու քոլեջներում տղաների փոքրիկ խմբակներ համախմբվեցին՝ միմյանց օգնելու ու ծառայելու և իրենց կոչեցին Երիտասարդաց Քրիստոնեական Ընկերակցություններ: Ոչ մի վճարովի աշխատող չկար: Միայն հազվադեպ այցելուները, ինչպիսիք էին Ուիշարդը, Մոթթը (և կարճեմ Ֆերմոդը) քաջալերում էին նրանց համաշխարհային եղբայրության մասը կազմելու գաղափարով»*[13]:

[13] Kautz Family YMCA Archives, University of Minnesota Libraries, Minneapolis, MN: Box - International Division: Folder – Armenia/Turkey 1884–1929. "1914 vs 1922: A Review of

Միսիոներական և մասնավորապես ԵՔԸ շարժման տարածման գործում ուսանողության էական դերակատարմամբ ոգևորված՝ 1886 թ. ամերիկյան ԵՔԸ-ն նախաձեռնում է «Օտարերկրյա առաքելությունների ուսանողական կամավորական շարժումը»: Առաջ քաշելով «ավետարանականացնել աշխարհը մեկ սերնդի միջոցով» հավակնոտ տեսլականը, այն Չինաստանի, Ճապոնիայի ու Հնդկաստանի հետ միասին իր հիմնական թիրախ է ընտրում Օսմանյան կայսրությունը: Այս շարժմամբ է սկսվում Ջոն Ռ. Մոթի[14] ակտիվ միջազգային գործունեությունը: Ջոն Ռ. Մոթը հավատում էր, որ վերոհիշյալ պետություններում ամերիկյան քոլեջների ուսանողներն այդ պետությունների ապագա առաջնորդներն են դառնալու, և նրանց ԵՔԸ շրջանակներ ներգրավելն աննախադեպ մի հնարավորություն կընձեռի այդ պետություններում ԵՔԸ և ընդհանրապես քրիստոնեության տարածման համար: 1895 թ. Մոթի անմիջական նախաձեռնությամբ հիմնադրվում է Աշխարհի ուսանողների քրիստոնեական դաշնությունը: Հենց նույն 1895 թ. խոսքից գործի անցնելու նպատակով Մոթն այցելում է Կ.Պոլիս և ականատես է լինում հայերի կոտորածներին: Նա գրում է. *«Քանի դեռ այս բարբարոս Օսմանյան վարչակազմը չի վերացել երկրի երեսից, Փոքր Ասիայում ու Բոսֆորի շուրջ սփռված քրիստոնյա ժողովուրդների համար իրական խաղաղություն չի լինելու»[15]:*

Սրանով, կարելի է ասել, վերջ է դրվում այն լավատեսությանը, որ միջազգային ԵՔԸ-ն հեշտությամբ կարող էր ներթափանցել Օսմանյան կայսրություն և համակարգել այնտեղ գործող ԵՔԸ խմբերի աշխատանքը: Աբդուլ Համիդ II-ի վարչակազմը հետագա տարիներին ջանք չէր խնայում եվրոպական և

Association Work in Turkey”.

[14] 1946 թ. Խաղաղության Նոբելյան մրցանակի արժանացած Ջոն Ռ. Մոթը (1865–1955 թթ.) Ադանայի ջարդերի ժամանակ եղել է Ամերիկյան ԵՔԸ քարտուղար, այդ կազմակերպության Օտարերկրյա առաքելությունների ուսանողական կամավորական շարժման հիմնադիրը և համակարգողը: Կարևորագույն դերակատարություն է ունեցել Օսմանյան կայսրությունում ԵՔԸ և քրիստոնեական ուսանողական շարժման տարածման գործում, եղել է 1894–1896 թթ. Աբդուլ Համիդ II-ի կազմակերպած Հայկական կոտորածների ականատեսը: 1915–1928 թթ. եղել է Ամերիկյան ԵՔԸ միջազգային կոմիտեի գլխավոր քարտուղար, իսկ հետագայում Համաշխարհային ԵՔԸ նախագահ: Ջոն Ռ. Մոթը Համաշխարհային Ուսանողական Քրիստոնեական Համադաշնության հիմնադիր գլխավոր քարտուղարն էր (1885–1920 թթ.), 1948 թ. եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդ կազմակերպության հիմնադրման նախաձեռնողներից մեկը: 1915 թ. միացել է Դոջի կոմիտեին, որը հետագայում վերափոխվել է Մերձավորարևելյան նպաստամատույցի և որի խորհրդի անդամ է մնացել մինչև փակվելը՝ 1931 թ.:

[15] **Hopkins C.H., Matt J.R.,** Grand Rapids, 1979, p. 133.

ամերիկյան ԵՔԸ-ների համակարգող գործունեության առջև փակ պահելու կայսրությունը: Արդյունքում՝ մինչև 1908 թ. ԵՔԸ-ն մեկուսացած էր միսիոներական քոլեջներում կամ ավետարանական համայնքներում: Մի կողմից, Բ. Դուռը դեմ չէր միսիոներական քոլեջների կամ ավետարանական համայնքների գոյությանը: Սրանք, կարծես թե կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների ուծացման, ազգային արմատներից կտրելու, ազգային միասնությունը խաթարելու միջոց էին: Մյուս կողմից, այդ նույն վարչակազմը վտանգավոր էր համարում այն հայ երիտասարդներին, որոնք ուսանում էին Օսմանյան կայսրությունում գործող արտասահմանյան ուսումնական հաստատություններում՝ վտանգ ներշնչելով դառնալու արևմուտքի ազդեցության գործակալներ:

Այս առումով հետաքրքրական է Րաֆֆու տեսակետը. *«Թուրքիայի անհեռատես կառավարությունը, որ հայերի մեջ երկպառակություն գցելու միջոցով և նրանց միությունը քանդելու համար թույլ էր տալիս, որ կրոնափոխությունը տարածվի հայերի մեջ, բայց նա մի սխալանքից մի ուրիշ ավելի վատի մեջ ընկավ, որ հայերից կաթոլիկներ և բողոքականներ պատրաստելով, թեև մի կողմից քանդեց նրանց միության կապերը, բայց մյուս կողմից՝ իրեն վնասեց, դրանով մի ճանապարհ բացելով կաթոլիկ և բողոքական պետությունների (Անգլիայի և Ֆրանսիայի) դիպլոմատիայի առջև միջամտություն գործելու իրենց հավատակիցների առիթով Թուրքիայի ներքին գործերում»*[16]:

Ավելին, 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում կրած ջախջախիչ պարտությունից թուլացած Օսմանյան կայսրությունը ստիպված էր առճակատվելու Հայկական խնդրին, որպես այլևս միջազգայնացված հարցի: Կայսրությունում գործող ու հայերի հետ համագործակցող ցանկացած արևմտյան կազմակերպություն օսմանյան վարչակազմի կողմից դիտարկվում էր որպես հայերի ձայնը տեղ հասցնելու և նրանց հանդեպ համակրանք առաջացնելու լրացուցիչ մի լծակ:

1908 թ. Աբդուլ Համիդի II-ի տապալումը և սահմանադրական կարգերի հռչակումը արևմտյան տերություններում «հիվանդ մարդու» ապաքինման պատրանքներ ծնեցին: Աշխուժացավ Օսմանյան կայսրությունում թվացյալ քաղաքակրթական համընդհանուր ծարավին հագուրդ առաջարկողների գործունեությունը: Եվ ահա, «հյուրիեթով»[17] քաջալերված, Ամերիկյան ԵՔԸ-ն որոշում է համակարգել այդ բացառապես տեղական և բացառապես քրիստոնյա-

[16] **Րաֆֆի,** Ինչ կապ կա մեր և Տաճկաստանի հայերի մեջ (Երկերի ժողովածու, հ. 11, Ե., 1991, էջ 295):

[17] Նկատի ունի երիտթուրքերի ազատության կարգախոսը:

ներից (մեծ մասամբ հայերից) կազմված ԵՔԸ-ները և համաօսմանյան մի կազմակերպություն ձևավորել՝ հույս ունենալով ներգրավել նաև մահմեդականների: Կիզակետում կրկին Ջ. Ռ. Մոթն էր: 1908 թ. ամերիկյան ԵՔԸ միջազգային կոմիտեն Լ. Չեմբրսին նշանակում է Օսմանյան կայսրությունում ԵՔԸ համակարգող քարտուղար, որը 1909 թ. մարտին կայսրությունում իր հետախուզական-ճանաչողական շրջայցի ընթացքում այցելում է Կիլիկիա և ջարդերի ժամանակ հայտնվում Ադանայում: Այդ ողբերգական օրերին Լ. Չեմբրսն աչքի է ընկնում բացառիկ խիզախ ու հայանպաստ գործունեությամբ, երբ հատկապես Բրիտանական կայսրության փոխհյուպատոս Դաութի-Ուայլիի վիրավորվելու պատճառով նրա վրա են դրվում վերջինիս պարտականությունները: Մի կողմ թողնելով Օսմանյան կայսրությունը քաղաքակրթելու սին տեսլականը՝ նա լծվում է հայերին ջարդերից փրկելու, վիրավոր ու անօթևան մնացածների համար մարդասիրական գործին[18]: Ջ.Ռ. Մոթին ուղարկած նամակում նա գրում է. *«…Ավաղ, նոր վարչակազմի խուսփացած պայծառ ժամանակները ամբողջովին ի դերև ելան, ու հիմա կերակրելուց ու կերակրվելուց զատ, մարդկանց էլ ոչինչ չի մնացել, և ոչ սիրտ ունեն, ոչ էլ ժամանակ մտավոր կամ ֆիզիկական վեհ գաղափարների համար»*[19]:

Մեր կարծիքով Կիլիկիայի աղետը մեկընդմիշտ հաստատեց, որ օսմանյան քաղաքական մտքի որևէ դրսևորման համար բազմազգ կայսրության փլատակներից նոր թուրքական պետության կայանալը ենթադրում էր այդ կայսրության մյուս ազգերի (և հատկապես հայերի) էթնիկ զտում ու հայրենազրկում, բնաջնջում և ուծացում: Թուրքական քաղաքական ու տնտեսական վերնախավը հատկապես չէր հանդուրժում այն, որ կայսրության քրիստոնյաները անհամեմատ ավելի կրթված էին, գործարարության մեջ՝ առավել փորձված ու հաջողակ: Դրա վկայությունն է 1914–1923 թթ. հայերի, ասորիների և պոնտական հույների ցեղասպանությունը: Այն նաև ազդակ հանդիսացավ ԵՔԸ միջազգային կառույցների համար՝ վերանայելու կայսրությունում գործելու իրենց մարտավարությունը: Մարդասիրական օգնությունն առաջնահերթություն դարձնելն այդ նոր մարտավարության միայն մի մասն էր: Բոլոր դեպքերում Ադանայի ծրագիրը համաշխարհային ԵՔԸ առաջին մարդասիրական

---

[18] **Balakian P.,** The Burning Tigris – the Armenian Genocide and America's Response, New York, 2004, pp. 148–155.

[19] Kautz Family YMCA Archives, University of Minnesota Libraries, Minneapolis, MN: Box - International Division: Folder – Armenia / Turkey 1884–1929. Տես նաև՝ **Համբարձումյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 159:

նախաձեռնությունը դարձավ՝ միջոցներ կենտրոնացնելով ոչ միայն ԱՄՆ-ից, այլև Շվեյցարիայից, Ֆրանսիայից, Ֆինլանդիայից[20]: Սրանով սկսվեց Օսման-յան կայսրությունում ԵՔԸ գործունեության մի նոր փուլ:

Ամփոփելով ԵՔԸ 1881–1909 թթ. Օսմանյան կայսրությունում ծավալած գործունեության առաջին փուլը, կարող ենք եզրակացնել.

- Մտահոգված Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների, հատկապես հայերի ծանր վիճակից, ԵՔԸ-ը վերջիններիս դարձրեց կայսրություն ներթափանցելու միջոց և իր գործունեության առանցք:
- Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաներին, հատկապես հայերին սատարելով, ամերիկյան ԵՔԸ-ն ի վերջո կարողացավ ապահովել իր ներկայությունն այնտեղ՝ որպես հզորացող Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների շահերի և «փափուկ դիվանագիտության» գործիքակազմի կարևոր բաղադրիչ:
- Նշված ժամանակահատվածում ԵՔԸ կազմակերպությունները իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրեցին Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացվող ոճրագործությունների դեմ:

THE OPERATION OF THE YOUNG MEN'S CHRISTIAN ASSOCIATION IN THE OTTOMAN EMPIRE (1881–1909)

HAMBARDZUMYAN V.

Summary

The Young Men's Christian Association (YMCA) was founded in 1844. Already after a decade it was widely spread in Western European countries and North America, becoming the largest youth movement in the world.

The YMCA idea penetrated into the Ottoman Empire through the Christian colleges established by especially American missionaries, assisting the enhancement of the YMCA structures and services there, meanwhile assuming a key role in the soft diplomacy of Western governments. In October 1895 John R. Mott traveled to Constantinople as a first pioneer representing the American

[20] **Shedd C.P.**, History of the World's Alliance of Young Men's Christian Associations, London, 1955, pp. 457, 663.

YMCA. Yet instead he had to face the peak of the massacres organized by Sultan Abdul Hamid, when 300,000 Armenians were killed. This forced him to conclude: "There would be no real peace for the Christian peoples scattered throughout Asia Minor and along the Bosporus until this barbarous Ottoman Government is swept from the face of the earth". In 1908 the "Bloody Sultan" was arraigned and the so-called constitutional rule was proclaimed. This opened up the gates of the Ottoman Empire for YMCA international structures. However there was no peace for the Christians of the Empire. Soon their massacres, especially against Armenians, were resumed resulting in an unprecedented genocide, to which the YMCA remains a witness.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХРИСТИАНСКОЙ АССОЦИАЦИИ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (1881-1909 гг.)

АМБАРЦУМЯН В.

Резюме

Христианская Ассоциация молодых людей (YMCA) была основана в 1844 году. Спустя десять лет она была широко известна в Западной Европе и Северной Америке, став одной из самых крупных молодёжных организаций в мире.

Идеи YMCA распространялись в Османской империи через христианские колледжи, основанные в основном американскими миссионерами. Контингент их учащихся состоял из представителей христианских меньшинств в империи: армян, греков, ассирийцев, болгар и т.д. Став основателями первых студенческих ассоциаций YMCA, они позднее распространили идеи YMCA по всей стране и создали городские ассоциации YMCA. Уже в 1881 году на Всемирной конференции YMCA в Лондоне Османская империя была представлена отдельной делегацией.

Международные структуры YMCA всячески старались проникнуть в Османскую империю, чтобы способствовать укреплению и развитию YMCA, одновременно играя ключевую роль в поддержке мягкой диплома-

тии западных стран. В октябре 1895 года именно с этой целью Джон Р. Мотт прибыл в Константинополь. Однако он оказался там в период резни, организованной султаном Абдул Гамидом, в результате которой было истреблено 300 000 армян. Став свидетелем этих кровавых событий, Джон Р. Мотт пришел к заключению, что «для христиан, расселенных по всей Малой Азии и вдоль Босфора, никогда не наступит настоящий мир, пока варварское османское правительство не исчезнет с лица земли». В 1908 году «Кровавый султан» был низвергнут, и был восстановлен так называемый конституционный порядок, после чего ворота Османской империи открылись для международных структур YMCA. Но это не принесло мира христианам империи. Вскоре поднялась новая волна резни армян, свидетелем апогея которого – беспрецедентного геноцида – стал YMCA.

ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼԻՆ ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ա.
avharutunyan@mail.ru

1908 թ. աբդուլ-համիդյան բռնապետության տապալումը և սահմանադրական կարգերի հաստատումն Օսմանյան Թուրքիայում բավարար հնարավորություններ ընձեռեցին արևելագետ-հայագետներին պատմահնագիտական, ազգագրական և բանասիրական հետազոտություններ կատարելու Վանի նահանգի տարածքում:

Դեռևս 1906 թ. օգոստոսի 8-ին Աղթամար էր այցելել շվեյցարացի հնագետ և լեզվաբան Լեոպոլդ Ֆավրը[1]: Իսկ 1910–1911 թթ. Թիֆլիսի Հայոց Ազգագրական ընկերության կողմից Վան-Վասպուրական էր գործուղվել հայ նշանավոր ազգագրագետ, բանագետ, հնագետ, հայ գիտական ազգագրության հիմնադիր Երվանդ Լալայանը, որը մանրամասն տեղեկություններ էր հավաքել տվյալ շրջանի պատմա-աշխարհագրական միջավայրի, տնտեսական կյանքի, ամուսնական, հարսանյաց, ծննդյան, թաղման և այլ սովորույթների, ծեսերի, ինչպես նաև հավատալիքների, ժողովրդական բժշկության և այլնի վերաբերյալ:

Ե. Լալայանից հետո Վան է մեկնում նշանավոր արևելագետ, հնագետ, հասարակական գործիչ և գիտության կազմակերպիչ Հովսեփ Օրբելին:

Հ.Ա. Օրբելին Պետերբուրգի համալսարանի վերջին կուրսի ուսանող էր, երբ 1910 թ. սեպտեմբերի 22-ին Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի պատմա-բանասիրական բաժանմունքի նիստում մեծանուն արևելագետ-հայագետ Ն. Յ. Մառը առաջարկում է Վանի շրջան գործուղել մի մասնագետի, որը կկարողանար զբաղվել այնտեղի հնություններով և ձեռնամուխ լինել բարբառագիտական նյութերի հավաքմանը:

Ն. Մառի կարծիքով այդպիսին կարող էր լինել միայն Հ. Օրբելին, որն ունակ էր կատարել «նախատեսված աշխատանքի մի մասը՝ բարբառագիտականը, պատմա-բանասիրականը՝ ըստ Սուրբ գրքի տեքստերի, հնագիտականը՝ ըստ քրիստոնեական հնությունների և հաշվետվություն տալ մնացած մա-

[1] Մատենադարան, ֆ. 2, Կյուրեղ Սրապյանի արխիվ, ց. 43, թղթ. 82, վավ. 1018, թ. 1:

սերի նյութերի վերաբերյալ…»[2]:

Ն. Մառի առաջարկությունն ընդունվում է: «1911 թ. ամռանը, - ինչպես Կ. Յուզբաշյանն է նշում, - նա (Հ. Օրբելին – Ա.Հ.) մի ճանապարհորդություն ձեռնարկեց, որն ամբողջ կյանքում տպավորվեց նրա հիշողության մեջ և ազդեց նրա գիտական հայացքների վրա»[3]:

Հ. Օրբելին առանձնահատուկ պատասխանատվություն է ցուցաբերում այդ ուղևորությանը: Ծնողներին գրած իր 1910 թ. դեկտեմբերի 12-ի նամակում որը (պահվում է Սանկտ-Պետերբուրգում՝ Հ.Ա. Օրբելու անձնական արխիվում), նա նշում է. «Իհարկե, ստիպված եմ շատ պարապել և պատրաստվել այդ ուղևորությանը, որովհետև ինչպես իր պայմաններով, այնպես էլ ըստ իր էության դա շատ պատասխանատու աշխատանք է»[4]:

1911 թ. Պետերբուրգի համալսարանի պատմա-բանասիրական և արևելյան լեզուների երկու ֆակուլտետները հաջողությամբ ավարտելուց հետո, Հ. Օրբելին, որն ուներ արդեն հրատարակված 9 գիտական աշխատություն, մնում է համալսարանի հայ-վրացական բանահյուսության ամբիոնում:

Նույն՝ 1911 թ. ամռանը Պետերբուրգի Գիտությունների ակադեմիան Հ. Օրբելուն գործուղում է Արևմտյան Հայաստան, գլխավորապես Վանի վիլայեթ՝ նրա առջև խնդիր դնելով հետազոտել և նկարագրել նահանգի հեթանոսական, քրիստոնեական և մահմեդական ճարտարապետական հուշարձանները, վիմագրությունը, ուսումնասիրել հայկական բարբառներից մեկը և տեղեկություններ հասցնել վանական մատենադարանների ձեռագրերի վերաբերյալ[5]:

1911 թ. հուլիսի 1-ին Հ. Օրբելին կնոջ հետ միասին (որի ուղևորությանն ի դեպ, դեմ էր Ն. Մառը)[6] Բաթումից մեկնում է Կ. Պոլիս և Տրապիզոնի, Բայբուրդի, Էրզրումի և Ադիլջևազի վրայով օգոստոսի 14-ին հասնում Վան՝ որտեղ էլ վերջնականապես որոշում է կենտրոնանալ Մոկսի հայկական բնակչության բարբառի ուսումնասիրման վրա: Հ. Օրբելին ձիով ուղևորվում է Մոկս, որտեղ նա հյուրընկալվում է Մուրթուլլա բեկին: Ինչպես նշում է Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Ս. Օլֆերևը, Մուրթուլա բեկի տանը Հ. Օրբելին ընդունվում է

---

[2] «Извлечение из протоколов заседаний Академии. Историко-филологическое отделение. Заседание 22 сентября 1910 г.» - ИАН, 1910, с. 1411–1412, նաև **Յուզբաշյան Կ.Ն.,** Ակադեմիկոս Հովսեփ Աբգարի Օրբելի, Ե., 1971, էջ 35:

[3] **Յուզբաշյան Կ.Ն.,** նշվ. աշխ., էջ 34:

[4] Նույն տեղում, էջ 35:

[5] **Мегрелидзе И.В.** Иосиф Орбели, Тбилиси, 1987, с. 29.

[6] Նույն տեղում, էջ 157–158.

ջերմությամբ: Նրա համար ստեղծվում են հնարավոր բոլոր պայմանները, որպեսզի կարողանա զբաղվել իր հետազոտությամբ:

Անդրադառնալով հայ-քրդական հարաբերություններին և Մուրթուզա բեկի գործունեությանը, Հովսեփ Օրբելին 1911 թ. սեպտեմբերին իր ծնողներին գրած հերթական նամակում նշում է. «Ապրում եմ քրդական բեկերից մեկի տանը, այն մարդու տանը, որ հայկական կոտորածների ժամանակ եղել է հայերի պաշտպանը, նա ունի ռուսական կողմնորոշում: Ես շատ հազվագյուտ եմ հանդիպել մի այդպիսի հաճելի, սիրուն ծերուկի: Գլխավորն այն է, որ նա մեծ քաղաքավարության տեր մարդ է, չնայած որ Վանից այն կողմ չի գնացել: Նա շատ սիրալիր է իմ նկատմամբ»[7]:

Մնալով այնտեղ հինգ շաբաթ, Հ. Օրբելին ձեռնամուխ է լինում Մոկսի հայերի բարբառին վերաբերող նյութերի հավաքմանը և բարբառագիտական հատուկ բառարանի կազմմանը: Շատ շուտով Հ. Օրբելին իր համար մշակեց գրառումների որոշակի մեթոդաբանություն: Առաջնահերթ խնդիր դարձավ տառադարձության մշակումը՝ տեղական բարբառի առանձնահատկությունները դիպուկ արտացոլելու համար: Նյութեր հավաքելու նպատակով նա լինում է Մոկսի 10 գյուղերում՝ Արինջ, Արնանց, Լյուլենց, Սիպկանց, Կիտրիզ, Կյումիր, Սիպ, Լիչան, Յապանց և Խըրբ:

Բառարանը բաղկացած էր ոչ հավասար երեք մասերից: «Բառարան մտան առօրյա կենցաղի բոլոր այն բառերն ու արտահայտությունները, որոնք վերաբերում էին դաշտային աշխատանքներին, արհեստներին, անասունների ու բույսերի անուններին, մի խոսքով այն ամենին, ինչը կարելի էր տեսնել շուրջը…, - նշում է Հ. Օրբելին և ավելացնում, - ինձ արժեքավոր ծառայություն մատուցեցին երեխաները, որոնք իմ աշխատանքը իրենց համար դիտում էին որպես զվարճալիք և ամեն րոպե վազում էին հարցնելու, ես գրե՞լ եմ արդյոք այս կամ այն բառը, թե՞ ոչ»[8]: Այդ ցուցակում տեղ էին գտել նաև մեծ դժվարությամբ ձեռք բերված, Ոզիմ և Արնանց գյուղում գրի առնված շուրջ 200 բառեր լբուտների (թաղիքագործների և բուրդ գզողների) գաղտնի լեզվից, որոնք ապրում էին Մոկսի մի քանի շրջաններում և ամեն աշուն մեկնում էին արտագնա աշխատանքի: Ընդհանուր առմամբ Հ. Օրբելուն հաջողվեց հավաքել Մոկսի բարբառի շուրջ 4500 բառեր: Նրան հաջողվեց կազմել նաև ավելի քան հարյուր անունների հոլովման հատուկ աղյուսակներ և ավելի քան քառասուն բայե-

[7] **Юзбашян К.Н.** Академик Иосиф Абгарович Орбели, М., 1964, с. 33.

[8] **Орбели I.** Предварительный отчетъ о командировке въ Азіатскую Турцію въ 1911–1912 гг, Петроград, 1922 (Известия Ак. Наукъ, 1912, серия VI, № 15, с. 918).

րի խոնարհման ցանկեր:

Մոկսի բարբառի բառարանը, հնչութային և ձևաբանական որոշակի հատկանիշների առանձնացումը, ինչպես նաև բանասիրական, բանագիտական և այլ կարգի նյութերը, հավաքված և ինչ-որ չափով դասակարգված էին երիտասարդական ավյունով լցված ներհուն հետազոտողի, հետագայում համաշխարհային ճանաչում ստացած գիտնականի ձեռքով, որոնք այսօր գրեթե անփոխարինելի և շատ կողմերով վստահելի տվյալներ կարող են տրամադրել ոչ միայն ստույգ այդ բարբառի, այլև առհասարակ հայերենի բարբառների գիտական ավելի լայն, նոր սկզբունքներով ուսումնասիրության համար[9]:

Այսպես, առավել մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում այդ բարբառի ձայնավորների, երկբարբառների և բաղաձայների համակարգերը, որոնք ի հայտ են բերում ոչ միայն հնչյունախոսական, այլև առհասարակ հնչյունաբանական որոշակի առանձնահատկություններ՝ կապված այսպես կոչված քմայնացման (ավանդական բնութագրումով՝ հասկանալի և սովորական, մեկ այլ դեպքում՝ դեռևս ոչ այնքան պարզ, ուստի և արտասովոր), տարբերակիչ այլ հատկանիշների պարունակման, արտասանական տարբերակման և այլ երևույթների հետ[10]: Ավելացնենք, որ Հ. Օրբելին ժամանակին կարողացել է ըստ ամենայնի մանրամասն և ճիշտ գրանցել բարբառի հնչյունական-հնչյունաբանական երևույթները՝ արտասանական տարբերությունները, վերջիններիս նրբերանգները և այլն, սակայն այդպես էլ չի կարողացել գիտական վերջնական տեսքի բերել հնչյունական գրանցումների տառադարձման համակարգը, և ինչպես նշում է Մ. Մուրադյանը, «չնայած այս հանգամանքին, ուշադիր զննում կատարելու դեպքում Հ. Օրբելու նրբերանգային գրանցումները խիստ հետաքրքրական և նույնիսկ անսպասելի իրողությունների բացահայտման բանալի են տալիս»[11]:

Հայտնի է, որ Ն. Մառի նախաձեռնությամբ 1914–1915 թթ. երկու անգամ որոշվում է տպագրել այդ բառարանը, սակայն հարցը մնում է անհետևանք: Միայն 2002 թ. ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտը՝ Պ. Մուրադյանի աշխատասիրությամբ հրատարակում է այդ աշխատանքը[12]:

Հ. Օրբելին միաժամանակ ծանոթանում է Մոկսի հայերի բանահյուսութ-

---

[9] Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառ, Ծննդյան 140 և մահվան 70-ամյակների տարելիցի ժողովածու, խմբ. Պ.Մ. Մուրադյանի, Ե., 2005, էջ 93:

[10] **Մուրադյան Մ.Հ.,** Շատախի բարբառը, Ե., 1962, էջ 114–133:

[11] Նույն տեղում, էջ 112:

[12] **Орбели И.А.** Избранные труды в двух томах, т. II, Е., 2002, с. 197–358.

յանը և գրի առնում բազմաթիվ բանահյուսական նյութեր (10 առակ, 32 ծիծաղելի պատմվածք, 10 հեքիաթ, 2 բալլադ, 7 երգ, 5 ոտանավոր, 163 ասույթ, 51 հանելուկ), որոնց մեջ Մոկսի «քաղաքացիները» հումորով (երբեմն նաև բավական թունոտ) էին արտահայտվում «գյուղացիների» բարքերի մասին[13]:

Հ. Օրբելին հնարավորություն չի ունենում հնագիտական լուրջ պեղումներ կատարելու, քանի որ ո՛չ միջոցներ ուներ, և ո՛չ էլ թույլտվություն՝ թուրքական կառավարությունից: Նա միայն հետախուզական աշխատանքներ և ոչ մեծ հնագիտական պեղումներ է իրականացնում Թոփրակ կալեում, որտեղ դրանից ոչ շատ առաջ աշխատել էր գերմանացի հնագետ Վ. Բելքը: Պեղումների ժամանակ նա հայտնաբերում է խճանկար և փորագրված մարմարի ֆրիզի բեկորներ՝ կենդանիների (ցուլերի) ու ծառերի խմբանկարի պատկերներով[14], որոնք հետագայում Բ. Վ. Ֆարմակովսկուն հնարավորություն տվեցին ենթադրելու, որ գոյություն է ունեցել հնագիտական մշակութային կապ առաջավորասիական՝ խեթա-վանյան աշխարհի և Հյուսիսային Կովկասի ու Հարավային Ռուսաստանի միջև[15]:

Բացի դրանից, Հ. Օրբելին տեղական բնակիչներից և հնավաճառներից՝ «անթիքաջիներից» ձեռք բերեց շատ առարկաներ՝ գրիֆոնի պատկերով փոքրիկ կնիք, սեպաձև արձանագրությամբ կարասի և քարե արձանիկի բեկորներ, ուրարտական նետերի բրոնզե և երկաթե սլաքներ, ուլունքներ և այլն[16]:

Հովսեփ Օրբելու հետազոտությունները ծառայեցին որպես նյութ Մոկսի տեքստերի՝ Մոկսի ազգագրական ակնարկի հրապարակման առթիվ գրված շատ հետաքրքիր ներածական հոդվածի համար: Երկրամասի բնակչության ազգագրական շատ սովորություններ հնագույն ծագում ունեին: Այսպես, և՛ Մոկս քաղաքում, և՛ Ձևաստան (Ծվստան) գյուղում Հ. Օրբելին կարողացավ դիտել հսկայական սալերից պատրաստված շինություններ, որոնց ներսում միշտ առկա էին կարծր քարից պատրաստված հսկայական անիվներ, որոնց շրջագծի եզրերը գլորվելուց ստացել էին սեղանաձև հատվածի տեսք: Դրանք ձիթհաններ էին, որոնք միևնույն ժամանակ կարող էին ծառայել որպես դինգ: Այդպիսի անիվներ հայտնաբերվել էին Անիում և Մրենում, իսկ ավելի ուշ՝ 1936թ., Հովսեփ Օրբելին դրանցից հայտնաբերեց Ամբերդ ամրոցի պեղումնե-

[13] Նույն տեղում, էջ XII:

[14] Կովկասի լրաբեր, Թիֆլիս, 1912 թ. դեկտեմբերի 29, թիվ 53, նաև **Орбели I.,** նշվ. աշխ., էջ 922–923.

[15] **Орбели И.А.** Избранные труды, Е., 1963, с. XVII.

[16] **Марръ Н.** Матеріалы по халдской эпиграфике. Изъ командировки I.A. Орбели въ Турецкую Арменію, Петроградъ, 1917, с. 97–124.

րի ժամանակ: Սակայն տարբերությունն այն էր, որ միայն Մոկսում նա դրանք տեսավ իրական գործողության մեջ[17]:

Ձմեռն անցկացնելով Վանում, 1912 թ. գարնանը, ճանապարհները բացվելուն պես, Հ. Օրբելին կրկին ուղևորվեց Մոկս: Հիմնականում ավարտելով Մոկսի բարբառի ուսումնասիրությունը, Հ. Օրբելին աղերսներ գտավ այդ բարբառի և քրդերենի միջև: Այդ էր պատճառը, որ երկրորդ ուղևորության ժամանակ, որը սկսում է 1912 թ. ապրիլին և տևում է 10 շաբաթ, Հ. Օրբելին ուսումնասիրում է Մոկսի քրդերի լեզուն և ազգագրությունը:

Երեք ամիս ապրելով Մուրթուլա բեկի տանը, Հ. Օրբելին հնարավորություն է ունենում հետևել քրդերի ամենօրյա կյանքին, նրանց բարքերին, սովորություններին և ծեսերին: Մուրթուլա բեկի մասին Հ. Օրբելին գրում է. «Մուրթուլա բեկը մի առանձնահատուկ մարդ է, կիրթ, բարի, լայնախոհության տիպար: Նա խոսում է լավ հայերենով և բարեկամական, անշահադիտական կրքով է մոտենում հայերին... Նա բավական կրթված, շատ կարդացած անձնավորություն է և հետաքրքրվում է բոլոր հարցերով: Նա հազիվ 50 տարեկան կլինի: Նայելով նրան, ես ավելի եմ համոզվում, որ քրդերի ներքին աշխարհը շատ հարուստ է, և եթե կառավարության կողմից մի փոքր հոգատարություն լինի, նա շատ արագ առաջ կընթանա և անտարակույս կանցնի թուրք ֆանատիկոսից»[18]:

Մուրթուլա բեկի տանը գիտնականը ուշադրություն դարձրեց քառակուսի հարթ բարձերին, որոնք ըստ էության փափուկ ներքնակներ էին: Երեկոյան տան տիրոջն էին այցելում շատ հյուրեր՝ քրդեր ու հայեր և Հ. Օրբելին տեսնում էր, թե ինչպես են այդ բարձերը դրվում հատակին, և ինչպես էին պատվավոր հյուրերը նստում դրանց վրա: Առավել մեծանունը կարող էր ստանալ երկրորդ բարձը: Այդ բարձերը դրվում էին մեհմանդարի (հյուրընկալի) կողմից, ընդ որում, մի դեպքում տան տերն էր նշան տալիս, իսկ մյուս դեպքում մեհմանդարն էր բերում բարձերը՝ չսպասելով նշանի: Այն բարձերը, որոնք նախատեսված էին ամենապատվավոր հյուրերի համար, տան տերը մատով շոշափում էր: Հյուրերը հատակին էին նստում ըստ ավագության ու անվանիության, և այն շատ էր հիշեցնում աստիճանակարգության այն սովորությունը, որը գոյություն ուներ ինչպե՛ս պարսկական, այնպե՛ս էլ հայկական թագավորական արքունիքներում[19]:

---

[17] **Յուզբաշյան Կ.Ն.,** նշվ. աշխ., էջ 37:

[18] АВПРИ РФ, «Посольства в Константинополе», 1912, д. 1603, л. 84–85.

[19] **Յուզբաշյան Կ.Ն.,** նշվ. աշխ., էջ 38:

Հ. Օրբելու գործուղման հիմնական նպատակներից էր ծանոթանալ Մոկսի քրդերի բարբառին, կազմել քուրդ-ռուսերեն բառարան և քրդերեն լեզվի քերականություն: Նա երեք ամիս Մոկսում զբաղվում է այդ հարցերով, սակայն, ժամանակի բերումով չի ավարտում այդ աշխատանքը: Այս անգամ Մուրթուլա բեկը իր բարեկամին՝ Ալի աղային ուղարկում է Վան, որպեսզի տեղում օգնի Հ. Օրբելուն՝ իր քրդագիտական աշխատանքներն ավարտելու գործում: Ազատ տիրապետելով հայերենին և ծանոթ լինելով քրդական ժողովրդական բանահյուսությանը, Ալի աղան ամեն կերպ աջակցում է Հ. Օրբելուն, և երբ վերջինս իր կնոջ հետ մեկնում է արձակուրդի, նրանց ուղեկցում է Թիֆլիս և մնում Հ. Օրբելու տանը: Այս կապակցությամբ Հ. Օրբելին գրում է. «Ես Մոկսում մի քանի մարդկանց անմիջական օգնությամբ զբաղվեցի քրդերենի ուսումնասիրությամբ, հատկապես ինձ օգնել է Ալի աղան՝ Յուսուֆի տղան: Ալի աղան բացարձակ տիրապետում էր տեղի հայկական բարբառին»[20]:

Հ. Օրբելուն հաջողվում է գրառել մի հատված քրդական «Մամ և Զին» պոեմից և կազմել երեք մասից բաղկացած 434 էջանոց քուրդ-ռուսերեն և ռուս-քրդերեն բարբառագիտական բառարան, որը գիտական լուրջ ուսումնասիրությունների արդյունք էր[21]:

Բառարանը կազմելիս Հ. Օրբելին օգտվում է մի շարք աշխատություններից, որի մասին նա գրում է. «Այս բառարանը կազմելիս օգտվել եմ Ժաբայի, Յուստի, Եղիազարովի աշխատություններից…»[22]:

Այսօր էլ Հ. Օրբելու անձնական արխիվում պահվում են անտիպ նյութեր Մոկսի քրդական և հայկական բարբառագիտության վերաբերյալ[23]:

1911–1912 թթ. Հ. Օրբելին զբաղվում նաև հայ միջնադարյան ճարտարապետության խնդիրներով՝ ուսումնասիրելով Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին, նրա գմբեթը[24], բարձրաքանդակները, Արծրունիների արքունական պալատը, Ոստան քաղաքը և այլն[25]:

---

[20] **Չաչանյան Կ.Ա. (Կարլեն Չաչանի),** Հայ մտավորականության դերը քրդական մշակույթի զարգացման գործում, Ե., 1987, էջ 14–15:

[21] **Орбели И.А.** Избранные труды, с. 188–195, **Юзбашян К.Н.,** նշվ. աշխ., էջ 30–35, **Орбели И.А.** Фольклор и быт Мокса, М., 1982, с. 3–8.

[22] **Չաչանի Կ.,** Հայ մտավորականության ավանդը քրդական մշակույթի և պատմության ուսումնասիրության գործում (1850–1990 թթ.), Ե., 2004, էջ 117:

[23] **Орбели И.А.** Избранные труды в двух томах, т. II, с. XV.

[24] **Орбели I.A.** О первоначальной форме купола Ахтамарскаго храма (Записки Васточнаго Отделенiя, т. XXV, б.м.г.).

[25] Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս **Орбели И.А.** Избранные труды в двух томах, т. 1, М., 1968.

Այսպիսով, Հ. Օրբելին շուրջ մեկ տարի ուսումնասիրում է Մոկաց երկիրը Մոկսի հայերի և քրդերի կենդանի բարբառը, բանահյուսությունը և ազգագրությունը, Վանի բերդը, Թոփրակկալեն, Հայկաբերդը և Աղթամարի ճարտարապետական հուշարձանները: Այդ ամենը հետագայում տեղ են գտնում նրա «Մոկսը և նրա բնակիչները» աշխատության մեջ, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է Մոկսի 1911–1912 թթ. բնակավայրերի ցուցակը: Ըստ այդ ցուցակի, Մոկսի շրջանում կար 70 բնակավայր: Մոկս քաղաքը, որը բաղկացած էր 5 թաղերից, ուներ 672 տուն հայ և 640 տուն քուրդ ազգաբնակչություն, ինչպես նաև 4–5 տուն գնչու-բոշաներ և 3–4 տուն թուրք պաշտոնյաներ[26]:

Մոկսի ուղևորությունը մեծ ազդեցություն ունեցավ Հ. Օրբելու աշխարհայացքի վրա: Վերադառնալով Ռուսաստան, Հ. Օրբելին իր ուղևորության և Վանի շրջանի ուրարտական հուշարձանների ուսումնասիրման վերաբերյալ հանգամանալի մի զեկուցում կարդաց նախ Գիտությունների ակադեմիայի պատմա-բանասիրական բաժանմունքում՝ 1912 թ. հոկտեմբերի 3-ին, ապա Ռուսական հնագիտական ընկերության արևելյան բաժանմունքի նիստում՝ 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ին[27], որտեղ նա ցուցադրեց նաև իր կողմից հայտնաբերված և Վանի հնավաճառներից գնված հնագիտական որոշ իրերի հավաքածուն[28]:

Ներկայացնելով Վանի թագավորության հուշարձանների տեսությունը և մասնավորապես Վանի մոտակայքում գտնվող բերդում հնագիտական պեղումներ կատարելու անհրաժեշտությունը, Հ. Օրբելին նշում է, որ «այդ հրաշալի և ընդարձակ բերդերը, ինչպես օրինակ Հայկաբերդը, բացարձակապես ձեռք չեն տրվել եվրոպացի հետազոտողների կողմից և որ պեղումներից կարելի է սպասել որոշակի արդյունքներ»[29]:

1915 թ. ցեղասպանությունից հետո, երբ Մոկսի տարածքը հայաթափվում է, Հ. Օրբելու ուսումնասիրությունները շուտով ձեռք են բերում հատուկ նշանակություն: Նա առաջին և միակ հետազոտողն էր, որ տեղեկություններ հա-

[26] **Орбели И.А.** Фольклор и быт Мокса, с. 3, 136.

[27] **Орбели I.** Предварительный отчетъ о командировке въ Азіатскую Турцію въ 1911–1912 гг. (Известия Ак. Наукъ, 1912, серия VI, № 15).

[28] **Орбели И.А.** Избранные труды в двух томах, т. 1, с. 10, նաև **Марръ Н.** Матеріалы по халдской эпиграфике. Изъ командировки I.А. Орбели въ Турецкую Арменію, ЗВО, т. XXIV, с. 97, նաև **Орбели I.** Предварительный отчетъ о командировке въ Азіатскую Турцію въ 1911–1912 гг. (Известия Ак. Наукъ, 1912, серия VI, № 15, с. 917–926).

[29] **Марръ Н., Орбели I.** Археологическая экспедиція 1916 года въ Ванъ. Раскопки двухъ нишь на Ванской скале и надписи Сардура второго изъ раскопок западной ниши, Петербургъ, 1922, с. 1.

վաքեց Մոկսի վերաբերյալ հենց Մոկսի տարածքում, դաշտային պայմաններում, իսկ հավաքած նյութերը (250 լուսաթիթեղներ-նեգատիվներ և 62 ձայնագրված գլանիկներ) ձեռք բերեցին գիտական մեծ արժեք՝ քերականության, բառագիտության, հնչյունաբանության, ինչպես նաև ազգագրության ուսումնասիրման գործում: Տարիներ անց, ավարտելով «Մոկսի հայկական տեքստերը» աշխատության ներածականը, Հ. Օրբելին ցավով գրում էր, որ 1915 թ. եղեռնից փրկվեցին միայն մի քանի հայ ընտանիքներ, հայերի ճակատագրից չխուսափեց նաև քուրդ բնակչությունը, որը մի մասը բնաջնջվեց, մի մասը փախուստի դիմեց և Մոկսը անմարդաբնակ դարձավ. «Իսկ 1911–1912 թթ. երբ ես եղա Մոկսում, - նշում է Հ. Օրբելին, - այնտեղ շատ մարդ էր ապրում, կյանքը աշխատանքային էր, իրավազուրկ, ծանր, բայց և կյանքի փոքր ուրախություններից ոչ բոլորովին զուրկ: Եվ դրա համար էլ առանձնապես ցավալի է գիտակցել, որ այն քիչը, որը ես կարողացա գրառել Մոկսում՝ և տեքստերի այդ փոքր ժողովածուն, և՛ հայկական, և՛ քրդական բառարանները հանդիսանում են հազիվ թե ոչ վերջին վկայությունը հայերի և քրդերի, երկու ժողովուրդների մի քանի հազար զավակների լեզվի, կացութաձևի, սովորությունների, աշխատանքի և ուրախության մասին»[30]:

HOVSEP ORBELI IN THE PROVINCE OF VAN

HARUTYUNYAN A.

Summary

H. Orbeli was a student of the graduate level at St. Petersburg University, when the Academy of Sciences of Russia held a session at the historico-philological department on the 22nd of September 1910.

N. Marr suggested that a specialist should be sent to the region of Van, who would be able to deal with antropology and to undertake the collection of dialect materials.

In the summer of 1911 the Academy of Sciences of St. Petersburg sent H. Orbeli to Western Armenia, particularly to the territory of Van. His initial task was to investigate and describe the Pagan, Christian and Muslim architectural

[30] **Орбели И.А.** Фольклор и быт Мокса, с. 3, նաև **Յուզբաշյան Կ.Ն.,** նշվ. աշխ., էջ 39–40:

monuments, fictions as well as to study one of Armenian dialects and to collect information about the manuscripts of monastic depositories.

For about a year H. Orbeli studied the country of Moks, the live dialect of Moks' Armenians and the Kurds, their folklore and ethnography, Van's castle, Toprakkale, Haykaberd, Vostan and the architectural monuments of Akhtamar.

Following the genocide of 1915 when the territory of Moks was abandoned, Orbeli' s investigations gained paramount importance. In fact, he was the first and the only one who collected information about Moks just on their territory.

ОВСЕП ОРБЕЛИ В ВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ

АРУТЮНЯН А.

Резюме

И. Орбели был студентом последнего курса Петербургского университета, когда 22 сентября 1910 года на сессии историко-филологического факультета Академии наук России Н.Я. Марр выступил с предложением направить в Ван специалиста с целью изучения археологических памятников и армянских диалектов.

Летом 1911 г. АН Петербурга командировала И. Орбели в Западную Армению, в регион Вана. Его задача состояла в изучении языческих, христианских и мусульманских памятников архитектуры, а также одного из армянских диалектов и древних рукописей.

Больше года И. Орбели изучал диалект мокских армян и курдов, фольклор и этнографию Вана, Топраккале, Айкаберда, Востана и архитектурные памятники Ахтамара.

После геноцида 1915 г., когда армяне были изгнаны из Мокса, исследования И. Орбели обрели особое значение. Он был первым и единственным исследователем, собравшим сведения о Моксе на его исконной территории.

СОВЕТИЗАЦИЯ ЗАНГЕЗУРА ПО ОЦЕНКАМ РЯДА ДЕЯТЕЛЕЙ АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ (1920–1930-ые гг.)

СТЕПАНЯН Х.
kh.stepanyan@gmail.com

2-ого декабря 1920 г. было подписано Ереванское соглашение, которое предусматривало мирный переход власти в Армении от партии АРФ Дашнакцутюн к большевикам[1]. Чтобы ускорить советизацию Армении, еще за два дня до этого по указанию Москвы ревком Азербайджана заявил, что территориальные споры между Арменией и Азербайджаном устранены, и Карабах, Зангезур и Нахичевань считаются частями Советской Армении[2]. Однако жители Сюника с недоверием отнеслись к заявлению Азербайджана относительно Зангезура. Созванный в Сюнике, в Татевском монастыре, 25–27-ого декабря 1920 г. первый зангезурский съезд принял решение провозгласить Сюник автономным[3].

Попытки властей проконтролировать ситуацию в Зангезуре в конце 1920 – начале 1921 гг. были безуспешными. В заявлении, обращенном к «Крестьянству Зангезура» (29-ого января 1921 г.), ревком Армении ссылался на декларацию ревкома Азербайджана, отмечая при этом, что советская власть считает первоочередной задачей присоединение Зангезура к Армянской ССР и призывает прекратить «бессмысленное сопротивление и признать советскую власть в Армении»[4]. Однако после имевших место в регионе бесчинств со стороны татарских банд и советских войск зангезурцы не доверяли большевикам.

---

[1] **Խատիսեան Ա.,** Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը (Հայրենիք, Բոստոն, 1926, հոկտեմբեր, էջ 101–102):

[2] Коммунист, 7.XII.1920.

[3] **Նժդեհ Գ.,** Ազատ Սիւնիք (Հայրենիք, ամսագիր, 1925, մայիս, էջ 135):

[4] Национальный архив Армении, ф. 1, оп. 1, д. 169, л. 1.

После февральского восстания 1921 г. ситуация в Зангезуре изменилась. 26-ого апреля 1921 г. второй зангезурский съезд, созванный в Татеве, объявил край Лернаайастаном (Горная Армения)[5]. Однако в начале июля того же года советским войскам удалось сломить сопротивление зангезурцев, и в Зангезуре была установлена Советская власть.

Сопротивление зангезурцев, направленное против установления советской власти в Сюнике, вызвало противоречивый резонанс в Спюрке, в частности, весьма неоднозначно отнеслись к этому общественно-политические структуры диаспоры.

Прежде всего обратимся к оценкам руководителя самообороны края Гарегина Нжде. По мнению Г. Нжде, одной из главных причин борьбы Зангезура было неукротимое желание жителей края остаться в составе Советской Армении. В действительности борьба не была направлена против какого-либо класса, партии или советского строя. «Повторяющиеся годами попытки присоединить Армянское нагорье к Азербайджану – вот что нас вооружило и подняло в горы», – писал Г. Нжде[6]. По его словам, Сюник – «хребет» нашей целостной родины, без которого Армения не может существовать[7].

Известно, что большевистские руководители Азербайджана в отношении Зангезура проводили ту же политику, что и мусаватисты. С целью претворения в жизнь пантюркистских планов мусаватисты хотели завладеть Зангезуром, Арцахом и Нахичеванью. Г. Нжде придерживался мнения, что председатель ревкома Азербайджана Н. Нариманов пытался реализовать программу мусаватистов. Он вовсе не случайно отмечал, что его успехи более всего раздражают Нариманова, который надеялся присоединить Зангезур к Азербайджану[8].

Г. Нжде писал, что большевики не скрывали своей готовности передать Зангезур Азербайджану в целях «альянса» с турками. Именно поэтому

[5] **Գէորգեան Վ.**, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), Պուքրէշ, 1923, էջ 142:
[6] **Նժդեհ Գ.**, Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը (Հայրենիք, 1923, հունիս, էջ 78):
[7] См. **Նժդեհ Գ.**, Լեռնահայաստանի գոյամարտը (Հայրենիք, 1923, սեպտեմբեր, էջ 72):
[8] **Նժդեհ Գ.**, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտէն (Հայրենիք, 1924, ապրիլ, էջ 11):

Зангезур взялся за оружие и не сложил его до того момента, пока Москва не «соблаговолила присоединить Сюник к Армении»[9].

В ответ на многочисленные требования советских властей передать Зангезур мирным путем Г. Нжде выдвинул условие о признании советскими властями Зангезура в качестве неотъемлемой части Армении. Хорошо зная всю «подноготную» советских властей, Г. Нжде на все их угрозы и «дружественные» увещевания отвечал следующим образом: «Сюник перед советской властью откроет свои двери тогда, когда: 1) Зангезур будет объявлен неотъемлемой частью Армении; 2) турецкие войска будут выведены из Александрополя; 3) армянская интеллигенция будет освобождена из тюрем и 4) сосланные армянские офицеры будут возвращены в Армению»[10]. На этом он настаивал также в ходе советско-зангезурских переговоров в Сисиане в мае 1921 г.[11].

Итак, согласно Г. Нжде, главной причиной противостояния зангезурцев установлению советской власти в Сюнике было отсутствие четких гарантий включения края в состав Советской Армении. Только после получения подобных гарантий руководство самооборны прекратило борьбу.

Нами уже было отмечено, что советизация Зангезура – после прихода в Ереване большевиков к власти – была неизбежной. В этом был уверен также Г. Нжде. Он писал, что с декабря 1920 г. борьба Зангезура была не столько целью, сколько средством давления на советскую власть. Кроме вопроса о включении края в состав Советской Армении Г. Нжде и его сюникских соратников волновала судьба армянской интеллигенции, которой угрожала опасность полного уничтожения[12]. Организовав сопротивление советским силам, Г. Нжде надеялся тем самым добиться прекращения насильственных действий со стороны большевиков в Ереване. Потерпев поражение, командиры Красной армии, воюющие против Г. Нжде в Зангезуре, предлагали мир. Однако среди прочих условий Г. Нжде выдвигал

[9] **Նժդեհ Գ.**, Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը (Հայրենիք,1923, հունիս, էջ 80):
[10] **Նժդեհ Գ.**, Իմ պատասխանը, Սոֆիա, 1937, էջ 62:
[11] **Նժդեհ Գ.**, Ազատ Սիւնիք (Հայրենիք, 1925, սեպտեմբեր, էջ 86):
[12] **Там же**, 1925, մայիս, էջ 135:

основное – мир будет установлен лишь в случае, если большевики выпустят из тюрем представителей армянской интеллигенции[13].

В своих действиях Г. Нжде руководствовался заявлением Армревкома от 29-ого января 1921 г. о том, что пока Сюник не завоеван, следует запретить аресты и конфискации. Следовательно, согласно Нжде, сопротивление Сюника удерживало большевиков от экстремальных действий, и для поддержки армянской интеллигенции Сюник продолжал борьбу[14]. Вооруженная борьба продолжалась до тех пор, пока отступающая из Еревана интеллигенция перешла на персидский берег Аракса[15].

Таким образом, одной из причин противостояния советской власти в Зангезуре было спасение армянской интеллигенции от гонений со стороны большевиков.

Г. Нжде в ряду факторов, ускоривших, на его взгляд, советизацию Зангезура, наиболее важным считает сравнительно мягкую политику А. Мясникяна, возглавившего правительство Советской Армении после февральского восстания[16]. Декрет А. Мясникяна «о прощении», по словам Нжде, был обращен не только к высланным из Армении представителям интеллигенции и бывшей власти, но и являлся своеобразным посланием восставшим жителям Сюника. В сущности, зангезурцам предлагали прекратить борьбу и признать советскую власть. Следует отметить, что как коренное население Зангезура, так и беженцы с верой и надеждой восприняли призыв большевисткого правительства – сложить оружие.

На самооборону Зангезура негативно повлиял и тот факт, что еще год назад Карабах без боя был отдан врагу[17].

По мнению Г. Нжде, на самообороне Сюника отрицательно сказалось также переселение из Араратской долины около 12000 армян. В рапортах, представленных летом 1921 г. Верховной судебной инстанции АРФД, Нжде в числе главных причин падения Лернаайастана указывал факт

---

[13] Там же, июнь, с. 132–133.
[14] Там же, июль, с. 78.
[15] **Նժդեհ Գ.,** Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը, էջ 80:
[16] **Նժդեհ Գ.,** Ազատ Սիւնիք, էջ 143:
[17] **Նժդեհ Գ.,** Հայ-բոլշեւիկեան կռիւները (Հայրենիք, 1923, հոկտեմբեր, էջ 93):

наличия в Сюнике огромного числа беженцев из Еревана, чем в свою очередь и была обусловлена создавшаяся здесь ситуация[18]. После подавления февральского восстания автономный Сюник оказался в трудном положении. Вместо того, чтобы воссоединиться с Арменией, Сюник стал пристанищем для тысяч беженцев. Помимо того, что беженцы из Еревана не были боеспособными, их присутствие вызвало в Сюнике хаос[19].

Согласно Г. Нжде, давление большевиков на Сюник усилилось в связи с тем, что Лернаайастан был объявлен Арменией. Данный факт вызвал у большевиков серьезные опасения, поскольку это могло стать подспорьем для антисоветского движения во всем Закавказье[20]. Поэтому большевики все свои силы направили на то, чтобы свергнуть «вторую Армению». Г. Нжде отмечал, что провозглашение Лернаайастана Арменией было недопустимо. Фактически советизация Зангезура была ускорена в силу перманентной смены местных властей. Хотя и повстанческим движением Сюника на деле руководил Г. Нжде, но в то же время здесь в течение нескольких месяцев имела место смена правительств, что создавало некую неопределенность и вызывало брожение умов.

Советизацию Зангезура ускорили также неравенство сил, нехватка оружия, боеприпасов и продовольствия. Г. Нжде отмечал, что Зангезур оказался перед дилеммой – голодная смерть либо советизация[21].

По утверждению Г. Нжде, на прекращение повстанческой борьбы в Сюнике оказали влияние проходившие в эти дни в Риге, в июне-июле 1921 г., переговоры между АРФ Дашнакцутюн и РКПб, в связи с которыми большевики распространяли в Сюнике слухи, что ответственный зарубежный орган АРФ Дашнакцутюн выступает против борьбы Сюника с большевиками. Между тем на самом деле в ходе рижских переговоров вооруженную борьбу зангезурцев дашнаки использовали как средство давления на советскую власть. Не случайно после советизации Зангезура советская сторона приняла более жесткую позицию.

---

[18] **Նժդեհ Գ.**, Երկեր, երկու հատորով, հ. 2, Ե., 2002, էջ 399–400:
[19] Там же, с. 403.
[20] **Նժդեհ Գ.**, Ազատ Սիւնիք, 1925, սեպտեմբեր, էջ 88:
[21] Там же, октябрь, с. 131.

В прекращении борьбы и ускорении советизации сыграло роль и письменное обращение армянского духовного лидера Атропатены архиепископа Мелика-Тангяна к А. Мясникяну и Г. Нжде с призывом прекратить сопротивление[22].

Говоря о советизации Зангезура, Г. Нжде ссылается на брошюру Григория Оганезова, в которой автор пытается доказать, что советизация Зангезура имела место не благодаря переговорам, взаимным уступкам, а лишь в результате боевых действий советских войск. Г. Нжде выступает с резкой критикой в адрес советской пропагандистской машины, аргументируя ее лживость[23].

К вопросу о самообороне Зангезура и советизации края обращались и и ряд других деятелей этого периода, обосновавшихся за рубежом.

Вардан Геворгян, один из соратников Г. Нжде, в качестве причин советизации Зангезура рассматривал советизацию Армении, а затем – Грузии, а также отступление, после подавления февральского восстания, почти 12.000 беженцев из Араратской долины в Сюник, что с моральной точки зрения ослабило оборону Сюника. Немаловажное значение имело и то, что часть отступающей интеллигенции и молодежи перебралась в Персию. Сказались также нехватка продовольствия и боеприпасов[24].

Последний премьер-министр первой Армянской Республики и председатель Комитета по спасению Родины Симон Врацян также обращался к вопросу о советизации Зангезура. Говоря о первом зангезурском съезде, он пишет, что провозглашение Сюника автономией было обусловлено не только стремлением присоединить его к Армении, но и имевшими место за последние 6 месяцев жестокими действиями и бесчинствами большевиков[25]. С. Врацян считает вовсе не случайным факт отрицательного исхода переговоров в Сисиане, ибо они были обусловлены как проводимой большевиками политикой, так и желанием большевистских властей

---

[22] Там же с. 134.
[23] **Նժդեհ Գ.**, Երկեր, երկու հատորով, h. 2, էջ 255–269:
[24] **Գէորգեան Վ.**, указ. соч., с. 157.
[25] **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 586–594:

восстановить в крае бывшее привилегированное положение татар[26]. В числе причин советизации Зангезура С. Врацян рассматривает также ограниченность собственных возможностей и невозможность получения помощи извне[27].

Рубен Тер-Минасян также говорит о причинах героической борьбы Зангезура и, подобно Г. Нжде, поясняет, что она не была связана с волеизъявлением какой-либо личности или партии[28]. Однако он выражает обеспокоенность иным обстоятельством. После упорного сопротивления Зангезур, оказавшийся в составе Советской Армении, при попустительстве советских властей вновь стал прибежищем для чужеродных – турецко-татарских элементов[29].

Дабы продемонстрировать, сколь нежелательно было установление советской власти в Зангезуре, следует обратиться к мемуарам Аршака Ованнисяна о сисианских переговорах. Участвовавший в переговорах с зангезурской стороны А. Ованнисян отмечает, что обе стороны выдвигали обвинения в адрес друг друга. Члены советской делегации настаивали на советизации Зангезура, опасаясь, что в противном случае независимый Зангезур может «стать орудием в руках империализма»[30]. В ходе переговоров весьма примечательным было заявление представителей советской стороны о том, что при условии советизации Зангезура Карабах также должен быть присоединен к Советской Армении. Не исключено, что это также отразилось на ходе переговоров и ускорении процесса советизации. Советскими делегатами участникам переговоров было передано также решение о политической амнистии, которая должна была иметь место в Зангезуре и Карабахе[31]. А. Ованнисян упоминает и о заявлении наркомсовета Армении от 13-ого июня 1921 г., обращенном к повстанцам Зангезура. Как указывает А. Ованнисян, дабы установить в Зангезуре со-

---

[26] Там же, с. 599.

[27] Там же, с. 600.

[28] **Ռուբէն,** Զանգեզուրի պայքարը (Դրօշակ, 1925, No 6, էջ 168):

[29] Там же, с. 175.

[30] **Արշակունի Ա.**, Սիսեանի բանակցութիւնները (Հայրենիք, 1926, հունիս, էջ 40):

[31] Там же, с. 41.

ветскую власть, руководство Советской Армении обещало: дать всеобщую и полную амнистию всем противникам большевистской власти, не заселять татарами покинутые села, присоединить Нагорный Карабах к Советской Армении[32]. Однако эти обещания в основном не были выполнены. Таким образом, живший за рубежом еще один армянский деятель утверждает, что проводимая советской стороной жесткая агитация сыграла важную роль в деле советизации Зангезура.

В этом вопросе весьма негативную роль сыграли беженцы из Еревана, обосновавшиеся в Зангезуре. На это указывает О. Каджазнуни. После подавления февральского восстания отступление повстанцев в Лернаайастан еще более усугубило тяжелое положение местных жителей, вызвав в них чувство безысходности и отчаяния. В создавшихся условиях Зангезур не мог противостоять большевикам[33]. Фактически, вслед за Г. Нжде О. Каджазнуни отмечает, что связанные с беженцами обстоятельства ускорили поражение повстанцев Зангезура.

Немаловажное значение имела нехватка продовольствия в рядах повстанцев ибо, как указывает Закар Золян (З. Ашхатуни), нередко войска сражались голодными[34].

Итак, обобщая точку зрения Г. Нжде и иных зарубежных армянских деятелей по вопросу о советизации Зангезура, можно заключить следующее. После передачи власти Армревкому советизация Зангезура была лишь вопросом времени. Руководители самообороны Зангезура главным условием его советизации считали включение края в состав Советской Армении. Только после получения четких гарантий борьба была прекращена. Главными факторами противостояния советизации Зангезура была обеспокоенность судьбами армянской интеллигенции, подвергавшейся гонениям со стороны большевиков. Поражение повстанцев Зангезура было обусловлено негативным влиянием советской пропаганды, наличием беженцев, неопределенностью действий со стороны руководства

[32] Там же, июль, с. 59–62.

[33] **Քաջազնունի Յ.,** Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923, էջ 48:

[34] **Աշխատունի Զ.,** Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից (Հայրենիք, 1925, սեպտեմբեր, էջ 84):

повстанческого движения, а также нехваткой оружия, боеприпасов и продовольствия.

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ՄԻ ՇԱՐՔ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ (1920–1930-ական թթ.)

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ Խ.

Ամփոփում

Զանգեզուրի խորհրդայնացմանն արձագանքեցին սփյուռքում հաստատված մի շարք հայ հասարակական-քաղաքական գործիչներ: Նրանց կարծիքով, Երևանում իշխանությունը Հայհեղկոմին փոխանցելուց հետո Զանգեզուրի խորհրդայնացումը եղել է միայն ժամանակի հարց: Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության ղեկավարները խորհրդայնացման գլխավոր պայմանը համարել են երկրամասը Խորհրդային Հայաստանի կազմում ընդգրկելը: Հստակ երաշխիքներ ստանալուց հետո է միայն դադարեցվել պայքարը: Զանգեզուրի խորհրդայնացմանն ընդդիմանալու գլխավոր գործոններից է եղել նաև հայ մտավորականությանը բոլշևիկյան հետապնդումներից և հալածանքներից փրկելու մտահոգությունը: Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության անկման վրա բացասական ազդեցություն են ունեցել խորհրդային քարոզչությունը, հազարավոր գաղթականների առկայությունը, ինչպես նաև զենքի, զինամթերքի և պարենի խիստ պակասը:

SOVIETIZATION OF ZANGEZOUR ACCORDING TO THE PUBLIC FIGURES OF THE ARMENIAN DIASPORA (1920–1930)

STEPANYAN KH.

Summary

A number of public, political figures of the Armenian Diaspora reacted to the Sovietization of Zangezour, and in their viewpoint, it was just a matter of time

after the power had been handed over tothe Revolutionary Committee of the Armenian Bolsheviks in Yerevan. The leaders of the self-defense of Zangezour considered the inclusion of the region in Soviet Armenia to be the main precondition of its Sovietization. The fight ceased only after adequate safeguards had been secured. One of the major factors for opposing to the Sovietization of Zangezour has been the concern to save the Armenian intellectuals from the Bolshevik persecutions. The Soviet propaganda, the presence of thousands of refugees, the uncertain future of Zangezour, as well as the lack of arms, ammunition and rations were factors that led to the fall of the region's self-defense.

PALEOANTHROPOLOGY IN ARMENIA: (a Historical Background)

KHUDAVERDYAN A.
akhudaverdyan@mail.ru

The process of gathering anthropological collections in our country has been rather irregular. That is why paleoanthropological materials of different chronological periods and from different Armenian provinces are represented very irregularly, and if some materals at our disposal are documented quite solidly and reliably as to their dating and location, the majority of the territorial and epochal groups still represent white spots hampering the integrated analysis of anthropological signs as well as the reconstruction of the human adaptation processes under specific conditions. However, taking into account the large scale archeological excavations conducted lately within the territory of Armenia we hope that the number of white spots on the anthropological map of Armenia will gradually go down. As of now the problem is to possibly research the available paleoanthropological materials of Armenian provenance and by means of geographical and chronological extrapolation to reconstruct the anthropological events and some tendencies in the distribution of various deviations from the antiquity to the present day.

The Armenian Highlands are one of the main centers of tentative emergence and distribution of the earliest people in Eurasia. In 1973 B.G. Yeritsyan found the remains of an 8–12 year-old child (a fragment of the parietal bone, the second top, right lactic molar tooth) in cave Yerevan I. The crown's sizes were too large for this type of teeth of (VL_{COR} – 11, 3; MD_{COR} – 9, 6 mm). Notably, the extraordinarily lengthy (12.1–12.3 mm) and dispersing pointed roots, the low location of the roots,

divergence point and the excessive height of unbranched department of the root system testified to tavrodontism[1]. In 1970 H. Azizyan unclosed a cave station Hamo I, in the loamy deposits of which, at the depth of 150–177 metres he found two partially fossilized hominid skeletons covered by manganese dendrites. Their teeth were of average size similar to those of the modern man. Fragments of the skull of a fossil man, without cultural context were found by A.T. Aslanyan and Yu.V. Sayadyan in the Hrazdan River gorge in 1975[2]. In 1977 B.G. Yeritsyan found a fragment of the mandible of an adult individual in the Middle Stone Age cave Lusakert I (layer B)[3]. Later fossilized bones of Homo sapiens-á were found in Zovuni cave. All listed finds unearthed in Armenia are characteristic to a man of the modern physical type with some archaic traits[4].

The immediate foundation of the paleoanthropological research in our country was laid by the works of V. Bunak (Sevan), H. Azizyan (Tsamakaberd, Lchashen, Garni), V. Ter-Martirosyan (Dzharat, Tsamakaberd), R. Bubushyan (Lchashen, Artik, Akunk, Tsamakaberd, Garni) and V. Alekseev (Noraduz, Garni). The fundamental researches of V.P. Alekseev[5] and M.G. Abdushelishvili[6] on the paleoanthropology of the Caucasus were dedicated to the analysis of the above-mentioned craniological series from the Armenian sites.

Publication in 1927 of V.V. Bunak's book "Crania Armenica"[7] was a special event in the history of the Armenians craniology. As we know, while being in the province of Van – the eastern outskirts of the Armenian Highland after the

---

[1] **Ерицян Б.Г., Худавердян А.Ю.** Среднепалеолитические пещерные стоянки Ереван I и Лусакерт I (Армения) (Научные ведомости Белгородского государственного университета, Белгород, вып. 7 (204), 2015, с. 6–7).

[2] **Асланян А.Т., Саядян Ю.В., Харитонов В.М., Якимов В.П.** Открытие черепа древнего человека в Ереване («Вопросы антропологии», М., вып. 60, 1979, с. 46–48).

[3] **Ерицян Б.Г., Худавердян А.Ю.**, указ. соч., с. 7–9.

[4] **Ерицян Б.Г., Худавердян А.Ю.** Палеолит Армении: ретроспектива антропологических находок («Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն», միջազգային գիտաժողով, զեկուցումների դրույթներ, Գյումրի, 2013, էջ 19–20):

[5] **Алексеев В.П.** *Итоги изучения палеоантропологии Кавказа* (Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 2, Ե., 1963, pp. 139–149); Происхождение народов Кавказа, М., 1974, с. 83–87, 88–90, 96–99, 101–103.

[6] **Абдушелишвили М.Г.** К краниологии древнего и современного населения Кавказа. Тбилиси, 1966, pp. 60–87; Антропология населения Кавказа в бронзовом периоде, Тбилиси, 1982, с. 118–121, 128–130.

[7] **Бунак В.В.** Crania Armenica. Исследование по антропологии Передней Азии («Труды Антропологического НИИ при МГУ», М., 1927, с. 30–41).

Armenian Genocide, in August, 1917 V.V. Bunak collected the skulls (26 infant and 152 adult) of Armenians for his studies. These materials constituted the basis of the said monograph and facilitated the study of the origin of the Armenoid type. It is difficult to overestimate the value of this work since it is still urgent and demanded by modern anthropologists. Two other anthropological expeditions of V. Bunak (1934–1935) to Armenia are also worth mentioning. The first expedition investigated the population of the Lori province, the second one – collected materials from the provinces of Gegharkunik, Tavush and Aragatsotn[8]. Unfortunately, the material collected has not been published. In 1960 another anthropological expedition headed by G.F. Debets continued the researches of the basic ethnic groups of Armenians. The Armenian expedition included: H. Azizyan, M. Abdushelishvili, V. Alekseev, G. Dzhanberidze, T. Alekseeva, A. Hajiyev. In 1963 M. Abdushelishvili generalized the results received in the work "On the Anthropological Structure of Modern Population of Armenia"[9]. The researcher noted that the Armenians deviated from the typical Minor Asian complex of signs and represented a regional variety of the main anthropological substratum of the native population of Armenia. And R. Kherumyan[10] enriched the literature on the Armenians by researches of groups that had migrated from Armenia at different periods.

A laboratory of physical anthropology was established at the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia on the initiative of prof. A.D. Tzhagharyan MD in the mid 70s of the last century. During his lifetime A.D. Tzhagaryan created an entire gallery of sculptural reconstructions of the ancient people. The number of his reconstructions counts by dozens. This tradition was adequately continued by his student – the anthropologist, anatomist and radiologist M.G. Altunyan[11] who restored the outlook of an individual living in VII–VI centuries BC with a

[8] **Варданян Л.М.** К 150-летию С.Д. Лисициана: из истории антропологической науки в Армении («Вестник антропологии», ном. 1 (29), 2015, с. 104–105).

[9] **Абдушелишвили М.Г.** Об антропологическом составе современного населения Армении («Труды Института этнологии АН СССР», М., ном. 8, 1963, с. 3–29).

[10] **Kerumyan R.** *Introduction à l'anthropologie du Caucase. Les Arméniens.* Paris, 1943, *p.* 26–45, 121,178, 220.

[11] **Алтунян М.Г.** Графическая реконструкция лица согласно антропологическим исследованиям («Հայաստանի կենսաբանական հանդես», թիվ 4, 1990, էջ 319).

penetrating skull injury unearthed during the excavations at the village of Gusanaghyugh.

It should be noted that before the beginning of the 80s of the past century paleoanthropological research was focused on craniometrical studies of the bone material and recovery of the individual skulls. This direction changed with the arrival of A.K. Metsoyan (Palikyan) and N.H. Kochar both being the graduates of the Faculty of Biology of MSU who were involved in other fields of anthropological studies (discretely varying, cranial non-metrical traits, dental non-metrical and dermatoglifical traits). The main subject of N.H. Kochar's works was the dermatoglifical research of the basic Armenian ethnic groups. In 1981 she sustained her candidate thesis on the subject "Application of Dermatoglifical Traits in Studying the Genetic Processes in the Populace (on the example of the Armenian population)"[12]. She showed the uniformity in the distribution of signs in all populaces within Armenia indicating a slight differentiation of separate sign frequencies, which is possible only under conditions of small genetic dissociation and is indicative of the significant role of the gene migrations hindering the differentiation[13]. In 1992 N.H. Kochar headed the laboratory of physical anthropology, which expanded its collection by new craniological samples from archaeological excavations. These materials were first introduced to the scientific community by A.K. Palikyan (craniology) and A.A. Movsesyan (cranioscopy) in their publications based on the materials of the Late Bronze, Early Iron and Antique periods from the Gegharkunik and Shirak provinces (Nerkin Getashen, Sarukhan, Artsvakar, Karchakhpyur, Shirakavan) in 1989–1990. According to A.K. Palikyan[14] these craniological data enabled to trace the continuing process of autochthonic development of the anthropological type in the territory of Armenia since the end of the Late Bronze to the Classical period.

[12] **Кочар Н.Р.** Применение дерматоглифических признаков для изучения генетических процессов в народонаселении (на примере армянской популяции). Автореф. канд. дисс., М., 1981, с. 3–18.

[13] **Кочар Н.Р.** Антропология армян. Дерматоглифика и популяционная структура, Е., 1989, с. 47–59.

[14] **Паликян А.К.** Новые палеоантропологические материалы с территории Армении («Հայաստանի կենսաբանական հանդես», Ե., թիվ 4 (43), 1990, էջ 298).

The contribution of the Moscow-based anthropologist A. Movsesyan[15] into the paleoanthropological studies leaning on the data of nonmetric traits in Armenia was really large. A detailed study of the cranioscopical markers allowed her to reveal the genetic continuity of the Central Armenia population throughout the Bronze Age. Genetic distances between separate populaces are in full accordance with the chronological sequence of the groups where "the distinctions between the Middle and Late Bronze Ages on the one hand and those between the Late Bronze and Early Iron Ages on the other are less than distinctions between the Middle Bronze and Early Iron periods"[16].

Another representative of the Armenian anthropological school A.Y. Khudaverdyan was admitted to the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia after graduating from Yerevan State Pedagogical University, in 1989. Since 1990 A.Y. Khudaverdyan is a member of the Beniamin archaeological expedition. She defended her candidate thesis on "The Population of the Armenian Highlands During the Antiquity (according to anthropological data of the Beniamin necropolis)[17] under the supervision of Doctor of Biology, professor, research associate of the Institute and Museum of Anthropology of MSU V.E. Deryabin in 2001.

The 2000s were marked by publication of a number of such generalized works on paleoanthropology as the monograph by A.Y. Khudaverdyan "The Population of the Armenian Highlands in Antiquity (according to the anthropological data of the Beniamin necropolis)". Detailed analysis including the craniometric, cranioskopic, osteometric, demographic and the paleopatologics indeces allowed not only to reveal the complex anthropological structure of the Beniamin population, but also to uncover the reasons of anthropological and ethnic inhomogeneity of the population living on the Shirak plateau. For the first time a

[15] **Мовсесян А.А.** К палеоантропологии бронзового века Армении («Հայաստանի կենսաբանական հանդես», Ե., թիվ 4 (43), 1990, էջ 277–282); **Мовсесян А.А., Кочар Н.Р.** Древнее население Армении и его участие в формировании армянского этноса (по данным о неметрических признаках на черепе) («Вестник антропологии», М., вып. 7, 2001, с. 95–113); **Кочар Н.Р., Мовсесян А.А., Паликян А.К.** Географическая локализация и межпопуляционные связи древнего населения Армении («Հայաստանի կենսաբանական հանդես», Ե., թիվ 5 (42), 1989, էջ 445–450).

[16] **Мовсесян А.А.,** op. cit., с. 280.

[17] **Худавердян А.Ю.** Население Армянского нагорья в античную эпоху (по антропологическим данным Бениаминского могильника). Автореф. канд. дисс., Е., 2001, с. 3–23.

multy-dimensional analysis provided a chance to allocate two groups of the population and to establish the resemblance of the Armenian antique groups to the Scythians of Moldova, coastal steppes of the Black Sea and Ukraine, the Sarmatians of the Volga-Ural region and Central Asian Saqs[18]. A detailed study of discretely varying (fenetic) signs of the individuals from antique populaces of Shirakavan and Karchakhpyur was carried out by A.A. Movsesyan who concluded that "along with preseving a genetic link with the population of the previous eras the population of Karchakhpyur and Shirakavan had undergone certain influence of the alien groups"[19]. Antique groups from the burial grounds of Chornaya Krepost I and Vardbakh are also non-uniform[20]. It should be noted that the problem of the populace formation in Shirak plain during the Late Antiquity was also reflected in A. Palikyan's research though she came to the conclusion that "the population living in the region during the antique era was genetically homogeneous"[21].

A specific place in the monograph[22] is allocated to such phenomenon as artificial deformation of the skull and teeth of the buried. Circular fronto-occipital deformation of the deceased was revealed in Antique Beniamin, Karmrakar, Vardbakh, Shirakavan I and Medieval (Byurakn, Hovhannavank) groups[23]. Motives

---

[18] **Худавердян А.Ю.** Население Армянского нагорья в античную эпоху (по антропологическим данным Бениаминского могильника), Е., 2000а, с. 72–101; **Khudaverdyan A.Yu.** Armenia in the Eurasian Ethnic Context of late Classical Antiquity: Craniometric Evidence, «Archaeology, Ethnography & Anthropology of Eurasia», Novosibirsk, no 3 (51), 2012, pp. 138–148.

[19] **Мовсесян А.А., Кочар Н.Р.,** op. cit., с. 122.

[20] **Худавердян А.Ю., Енгибарян А.А.** Палеоантропологические данные раскопок античных поселений Ширакской равнины («Բժշկություն, գիտություն և կրթություն», Ե., թիվ 20, 2016, էջ 110–120).

[21] **Паликян А.** Новый краниологический материал античной эпохи с территории Ширакской равнины (Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ «Հին Հայաստանի մշակույթը», զեկուցումների դրույթներ, Ե., 2008, էջ 345).

[22] **Худавердян А.Ю.,** указ. соч., 2000а, с. 28–34.

[23] **Խուդավերդյան Ա.,** Գանգատուփի արհեստական դեֆորմացիայի ազդեցությունը ուղեղի գանգատուփի և դեմքի չափսերի և հարաբերակցության վրա (Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», զեկուցումների թեզիսները, Գյումրի, 1994, էջ 39–40)։ **Худавердян А.Ю.** Искусственно-деформированные черепа и зубы из погребений античного могильника Бениамин (ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Ե., թիվ 2 (595), 1997ա, էջ 138–140); Искусственная деформация черепов из античных погребений Ширакской равнины (Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ «Հայ *ժողովրդական մշակույթ*», զեկուցումների դրույթներ, Ե., 2004, էջ 65–71). **Khudaverdyan A.Yu.** Artificial modification of skulls and teeth from ancient burials in Armenia, «Anthropos», Germany, v. 106 (2), 2011a, pp. 602–605, Trepanation and Artificial

for deliberate deformation of the head might include the traditions or medical manipulations: 1) unintended influence of a household item (special type of a cradle leading to flattening of the occipital bone); 2) emphacising of the social status and difference from foreign groups; 3) correction of the "improper" shape of the skull and shaping of a "beautiful" head to match particular aesthetic norms; 4) an opportunity to change the psychotype of the person; 5) need to suspend the rapid growth of the brain substance; 6) the aspiration to accelerate the fontanel overgrowing process; 7) the result of massage (for healing headaches); 8) desire to protect the newborn's head from natural factors (cold, wind, heat)[24]. The foreteeth of three individals from the burial ground of Beniamin were sawed[25]. Perhaps, carriers of the idea of deliberate deformation of the head and modification of teeth of the Armenian population were the migrants. The skeletons from the burial ground of Beniamin revealed injuries, malformations, inflammatory and endocrine diseases, dystrophic and atrophic changes in the deceased[26].

Cranial Deformations in Ancient Armenia, «Anthropological Review», Poland, v. 74 (1), 2011b, pp. 44–48, Cranial Deformation and Torticollis of Early Feudal Burial of Byurakn from Armenia, «Acta Biologica Szegediensis», Hungary, no 56 (2), 2012, pp. 133–135, **Khudaverdyan A.Yu., Akopyan N.G., Zhamkochian A.C.** Anthropology of Human Remains from Hovhannavank (Armenia) («Journal of Anthropologija», Serbian, v. 16 (1), 2016, pp. 75–76).

[24] **Попов А.Н., Чикашева Т.А., Шпакова Е.Г.** Бойсманская археологическая культура Южного Приморья (по материалам многослойного памятника Бойсмана-2), Новосибирск, 1997, с. 58–66; **Худавердян А.Ю.** Атлас палеопатологических находок на территории Армении. Е., 2005, с. 90–91.

[25] **Խուդավերդյան Ա.Յ.**, Ատամների արհեստական ձևախախտումներ Բենիամինի հինավուրց դամբարանադաշտում («*Բանբեր* Երևանի Համալսարանի», Ե., թիվ 2 (89), 1996, էջ 215–217)։ **Худавердян А.Ю.**, указ. соч., 1997ա, с. 140–143; **Khudaverdyan A.Yu.** op. cit., 2011a, pp. 605–608.

[26] **Сарафян А., Худавердян А., Алтунян М.** Рентгенопатологические наблюдения над костными материалами из античного некрополя Бениамин (Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ «Հայ *ժողովրդական մշակույթ*», զեկուցումների դրույթներ, Ե., 1997, էջ 72–73); **Сарафян А., Худавердян А.** Болезни и костные заболевания на скелетах (по материалам археологических раскопок) (Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ «Հայ *ժողովրդական մշակույթ*» զեկուցումների դրույթներ, Ե., 1999, էջ 68–70); **Худавердян А.Ю.** Некоторые аномалии, зафиксированные на черепах из Бениаминского могильника (*ՀՀ ԱՆ առողջապահության* ազգային *ինստիտուտ*, գիտական զեկուցումների դրույթներ և հաղորդումներ, *Ե.*, 1999, էջ 62–63); Антропологические и медицинские аспекты проблемы адаптации и стресс в свете данных палеоантропологии. Новые методы – новые подходы в антропологии («Вестник Международной академии наук экологии и безопасности жизнедеятельности», Ереван (СПб.), ном. 7 (31), 2000б, с. 96–100); Антропологические и медицинские проблемы адаптации и стресс в свете данных палеоантропологии (Сборник статей

The following representative of the Armenian anthropological school is R.A. Mkrtchyan whose candidate thesis on the subject "Paleoanthropology of the Neolithic and Eneolithic Population on the South of the Euroasian part of the USSR (on the data of the "Hospital Hill" and Hvalynsky burial grounds)"[27] was defended in 1988 under the supervision of Doctor of History V.P. Alekseev. Her monograph published in 2001 was based on paleoantropologic materials of the Horom burial ground and was provided by a table containing the descriptive and comparative characteristics of the population of Shirak in Early Iron Age. The geography of the comparative background chosen for statistical analysis embraces the Middle Eastern and North Caucasian regions[28]. Another book also published in 2001 by A.S. Piliposyan and R.A. Mkrtchyan – "Van-Tospian (Urartian) Cave-Tomb of Geghovit" contained the paleoanthropological material of 9 individuals (3 ♂, ♀ 2, 4 children), and measurements conducted on three skulls (2 ♂, 1♀)[29]. The researchers found a statistical proximity and morphological similarity between the Van-Tospian (Urartian), Scythian and Etruscan craniological collections.

Another monograph published by A.Y. Khudaverdyan in 2009 – "The Bronze Age Population of Armenian Highlands. Ethnogenesis and Ethnic History" – presented both craniometrical, cranioscopic and dental materials studied earlier, and the results of the newest researches based on modern methods of multivariate statistics[30]. Much attention was paid to paleoanthropological finds of the Kura-Araxes culture because the genetic origins of the population of the basic autochthonous archaeological cultures in the region source from the Early Bronze Age. Their comparative analysis led to the extremely important conclusion that the morphological complexes of the South Caucasian race (linked with the Armenian Highlands and the Near East) were fixed within the anthropological composition of Eurasia in the Bronze Age already. For the first time the anthropological materials

конференции «Теория антропологии и ее методы, истоки и развитие», V Бунаковские чтения, М., 2001, с. 84–86).

[27] **Мкртчян Р.А.** Палеоантропология неолитического и энеолитического населения юга Евразийской части СССР (по материалам могильников «Госпитальный холм» и Хвалынский). Автореф. канд. дисс., М., 1988, с. 3–21.

[28] **Мкртчян Р.А.** Палеоантропология Оромского могильника, Е., 2001, с. 30–45.

[29] **Փիլիպոսյան Ա.Ս., Մկրտչյան Ռ.Ա.,** Գեղհովտի Վանտոսպյան (Ուրարտական) քարայր-դամբարանը, Ե., 2001, էջ 35:

[30] **Худавердян А.Ю.** Население Армянского нагорья в эпоху бронзы. Этногенез и этническая история, Е., 2009, с. 95–100.

provided a possibility to authentically connect the Catacomb culture tribes with the carriers of Kura-Araxes culture. The proximity of skulls from the necropolises of Cucuteni-Trypillian, Lolinski, Srubnaya (Timber-grave) cultures and those of Kura-Araxes had also been revealed. According to the author of the monograph the South Caucasian morphological component revealed in the structure of the population of certain East European Bronze Age archaeological cultures generates from one source, the initial (or an intermediary) area of which mostly fixed with the help of the paleoanthropological data is the Armenian Highland. Subsequently, developing this subject in 2011 A.Y. Khudaverdyan published a monograph “The Earliest Communities of the Caucasus – in the Dialogue of the Worlds (the Anthropological Etude)”[31].

The monograph[32] specifically focuses on the nature of epochal changes of the anthropological traits in the course of time and their influence on the physical features of the Armenian people. The juxtaposition of the comparative groups showed that although there is not much similarity between the early and late groups, the existence of succession is clearly indicated by the complex of craniometric, cranioscopic and the odontologic signs. The problem of epochal shifts of morphological features was also touched upon by A.K. Palikyan[33] who compared five series of different periods and found (based on the complex of cranioscopic signs) a genetic continuity between the groups. In her article devoted to epoch-making changes of tooth system, the researcher noted “the strengthening of the reduction of certain odontologic signs from the Bronze Age to the present”[34].

[31] **Худавердян А.Ю.** Древнейшие общности Кавказа – в диалоге миров (антропологический этюд). Saarbrucken: LAP LAMBERT Academic Publishing Gmbh & Co. KG Dudweiler Landstr, 2011, с. 3–299.

[32] **Худавердян А.Ю.,** op. cit., 2009, p. 365–399.

[33] **Паликян А.К.** Некоторые антропологические наблюдения к проблеме преемственности древнего и современного населения Армении («Պատմա-բանասիրական հանդես», Ե., թիվ 3 (173), 2006, էջ 227–248); **Паликян А.К., Налбандян К.Г.** О некоторых эпохальных изменениях зубной системы на территории Армении (Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ «Հայ *ժողովրդական մշակույթ*», զեկուցումների դրույթներ, Ե., 2006, էջ 270–271); **Паликян А.К.** Некоторые антропологические наблюдения к проблеме преемственности древнего и современного населения Армении («Պատմա-բանասիրական հանդես», Ե., թիվ 3 (173), 2006, էջ 227–248); **Паликян А.К., Налбандян К.Г.** О некоторых эпохальных изменениях зубной системы на территории Армении (Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ «Հայ *ժողովրդական մշակույթ*», զեկուցումների դրույթներ, Ե., 2006, էջ 270–271).

[34] **Паликян А.К., Налбандян К.Г.,** op. cit., p. 272.

The collection of odontologic data for scientific purposes is carried out in our country thanks to R. Kochiev, A. Palikyan, N. Kochar, V. Kashibadze and L. Sinamashvili. R. Kochiev[35] who collected materials from the Syunik and Lori provinces and Artsakh opined that the complex of the odontologic signs in the Armenians of Stepanakert manifested closer ties with the Black Sea groups, Azerbaijani, Lezgians, Kumyks and Adyghes. In 1986 the expedition of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA headed by N.H. Kochar explored the provinces of Armavir, Gegharkunik and Ararat. Odontological material was transferred to V. Kashibadze for research (Institute of History, Archaeology and Ethnography n.a. I. Dzhavakhishvili, Tbilisi). According to Kashibadze the Armenian variant of the tooth system represents an ancient and morphologically mature odontological layer within the circle of the Caucasian forms; Armenian groups show strong resemblance and are the morphological core of the western subtype of the southern gracile type and therefore "it is expedient to call the odontological variant, characteristic of this circle, Armenian"[36]. Later upon investigating the materials from the Lchashen, Keti, Shirakavan and Karchakhpyur[37] necropolises Kashibadze wrote that "to avoid major errors connected with selection all these data have been unified into one group, representing the Bronze Age population of Armenia"[38]. However the series of Shirakavan and Karchakhpyur date from the Late Antiquity. New data obtained by A.K. Palikyan[39] on the modern population of Armenia confirm the unity of the genetic substratum of all Armenian groups. The researcher also collected and studied the morphological features of tooth system of the Assyrians compactly residing in the Ararat province (Verin Dvin)[40]. According to Palikyan the fenetic characteristics of Assyrians confirm their proximity to

---

[35] **Кочиев Р.С.** Закавказье и Северный Кавказ (Этническая одонтология СССР. М., 1979, с. 135).

[36] **Кашибадзе В.Ф.** Одонтология армян («Հայաստանի կենսաբանական հանդես», թիվ 4 (43), 1990, էջ 294).

[37] **Кашибадзе В.Ф.** Дифференциация населения Кавказа по одонтологическим данным («Вопросы антропологии», вып. 80, 1988, с. 75; Idid, էջ 287).

[38] **Кашибадзе В.Ф.,** op. cit., 1990, c. 287.

[39] **Паликян А.К.,** op. cit., p. 247–248; **Паликян А.К., Налбандян К.Г.,** указ. соч., с. 269–271.

[40] **Паликян А.К.** Одонтология ассирийцев («Հայաստանի կենսաբանական հանդես», թիվ. 1–2, 2007, էջ 156); **Кочар Н.Р., Паликян А.К., Налбандян К.Г.** Этногенетическое исследование проживающих в Армении ассирийцев (по антропологическим данным ассирийцев Верин Двин) («Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 2 (193), 2007, էջ 265–270).

Armenian groups. Dermatoglifical data also confirm the fact of the Assyrians' proximity to the Armenian groups, revealing at the same time ties with the native Caucasian population[41].

The 90s of the past century were marked by a number of paleopathologic researches from a perspective allowing to designate this phenomenon as the emergence of the Armenian school of paleopathology. Earlier anthropological researches focused on craniologic, dermatoglific and odontologic studies of the materials, which significantly narrowed the notions concerning the physical type, way of life and the extent of the population's adaptation to the environment. The first extensive paleopathological assemblage containing unique materials of the Late Bronze and Early Iron Ages was established in 1995 owing to kind assistance and generosity of professor A.A. Sarafyan (Chair of Anatomy of Yerevan State Medical University) who donated the paleopathological finds to the author of this article. Examination of the skulls of Bronze, Iron and Antiquity periods carried out jointly by A.A. Sarafyan, M.G. Altunyan and A.Y. Khudaverdyan revealed various tooth and bone diseases[42].

In 2005 A.Y. Khudaverdyan published the illustrated "Atlas of the Paleopathological Finds in the Territory of Armenia"[43] which was the only monograph on paleopathology spreading some light on the variants of anomalies, the antiquity and nature of diseases, life expectancy of the ancient inhabitants of Armenia. It should be noted that the cases of pathology described therein are provided with photos and published in specialized reviewed journals (Journal of Paleopathology, Anthropologie, Dental Anthropology, Anthropological Review, European Journal of Anatomy, Anthropos, Archaeological Science Journal, etc.)[44].

---

[41] **Налбандян К.Г.** Дерматоглифическая характеристика ассирийской популяции села Верин Двин («Հայաստանի կենսաբանական հանդես», թիվ 59 (1–2), 2007, էջ 45–47).

[42] **Сарафян А., Худавердян А., Алтунян М.,** op. cit., 1997, c. 72–73; **Сарафян А., Худавердян А.,** op. cit., 1999, c. 68–70; **Худавердян А.Ю.** Рентгеноантропология и рентгеноостеология (Հանրապետական գիտական նստաշրջան, *ՀՀ ԱՆ Առողջապահության* ազգային *ինստիտուտ*, գիտական զեկուցումների դրույթներ և հաղորդումներ, *Ե.*, 1997թ, էջ 49–51); **Худавердян А., Ерицян Н.** Анемия в детской популяции древних поселений Армении как один из индикаторов среды (Մանկաբույժների հանրապետական գիտական նստաշրջան, զեկուցումների դրույթներ (ԵՊԲՀ), Ե., 1999, էջ 204).

[43] **Худавердян А.Ю.,** op. cit., 2005, p. 1–286

[44] **Khudaverdyan A.** Pattern of Disease in Three 1st Century BC – 3rd Century AD Burials from Beniamin, Vardbakh and the Black Fortress I, Shiraksky Plateau (Armenia), «Journal of Paleopathology», Italy, v. 22, 2010a, pp. 15–41; Palaeopathology of Human Remains from

Skulls with traces of trepanations are recorded in Armenia since the Late Bronze Age[45]. Traces of trepanations were found on 10 skulls of the Late Bronze and the Early Iron Ages (Lchashen: bur. 71, bur. 83, bur. 193/6; Artsvakar: bur. 5; Tekhut: bur. 1; Karmir: bur. 1; Bakheri chala: bur. 18, fig. 2, bur. 22; Barcryal: bur. 9, fig. 3; Karashamb: bur. 9), with the adhesion signs on six of them (Lchashen: bur. 71, bur. 83, bur. 193/6; Artsvakar: bur. 5; Tekhut: bur. 1; Barcryal: bur. 9). Only one skull from the Iron Age burial in Shirakavan I (bur. 9)[46] showed the trepanation traces. One of the photos with the trepanned skull of the Late Bronze Age from Lchashen series (bur. 71, ♀ 30–39 years, fig. 1)[47] was erroneously attributed to Akunk group (11–7 BC)[48]. The two other trepanned skulls

---

Vardbakh and the Black Fortress I, Armenia, «Bioarchaeology of the Near East», Poland, no. 4, 2010b, pp. 1–23; Pattern of disease in II millennium BC – I millennium BC burial from Lchashen, Armenia, «Anthropologie», Brno, v. XLVIII (3), 2010c, pp. 239–254, Idid, 2011a, pp. 602–609, Idid, 2011b, pp. 39–55, Unusual Occipital Condyles and Craniovertebral anomalies of the skulls burials Late Antiquity period (1st century BC – 3rd century AD) from Armenia. «European Journal of Anatomy», Spanish, no. 15 (3), 2011c, pp. 162–175, Paleopathological Supervision over bone Materials of an Epoch of Antiquity from Necropolises of Armenia. 38th Annual Meeting of the Paleopathology Association. Abstract. Minneapolis, Minnesota, 2011d, pp. 42–43, The anthropology of infectious diseases of Bronze Age and Early Iron Age from Armenia, «Dental Anthropology», USA, no 2 (2), 2011e, pp. 42–54, Osteological analysis of human skeletal remains in Bronze Age from Armenian Highland, «Journal of archaeological science», Canada, v. 1(3), 2012c, pp. 21–36; Les inhumations de la cimetières de la plaine Chirak (Arménie), approche biologique et sociale, «Etnoantropološki problem», Serbian, no 9 (1), 2014a, pp. 219–242, Bioarchaeological Analysis of Skeletal Remains from the Black Fortress, Armenia: a Preliminary Overview, «Journal of Paleopathology», Italy, v. 24 (1–3), 2014b, pp. 9–16, Palaeopathology of Human Remains of the 1st Century BC–3rd Century AD from Armenia (Beniamin, Shirakavan I), «Anthropological Review», Poland, v. 78 (2), 2015, pp. 213–228, Idid, 2016, pp. 447–461.

[45] **Худавердян А.Ю.,** указ. соч., 1997բ, с. 50; Idid, 2005, с. 261–266; **Khudaverdyan A.,** op. cit., 2010c, pp. 244–245; Trepanation in the Late Bronze Age and Early Iron Age in Armenia, «Homo», Australia, v. 67, 2016, pp. 447–461.

[46] **Худавердян А.Ю., Деведжян С.Г., Еганян Л.Г.** Способы обращения с телами умерших в памятниках Ширакаван и Лори Берд (Армения): по данным палеоантропологии («Вестник археологии, антропологии и этнографии», Тюмень, ном. 4 (23), 2013, с. 88).

[47] **Худавердян А.Ю.,** указ. соч., 1997բ, с. 50; Idid, 2005, с. 261–266; **Khudaverdyan A.,** op. cit., 2010c, pp. 244–245.

[48] **Миракян М.Е., Исаакян Е.Я., Мкртчян Р.А., Пилипосян А.С.** Палеопатология краниологической коллекции из погребений эпохи железа («Вопросы теоретической и клинической медицины», ном. 3 (10), 1999, с. 55); **Миракян М.Е., Исаакян Е.Я., Мкртчян Р.А., Татинцян В.Г.** Следы некоторых заболеваний по материалам раскопок из погребения эпохи железа («Вестник Международной академии наук экологии и безопасности жизнедеятельности». Научно-практический журнал, Ереван (СПб), ном. 7 (19), 1999, с. 187).

(Shirakavan, Black Fortress I) fall into to the era of Late Antiquity[49]. The above-mentioned trepanations were made during the individuals' lifetime but the latter did not survive the surgery.

Fig. 1. Intravital trepanation. Material from Lchashen (bur. 71, ♀ 30–39 years). An instance from paleopathological collections of prof. A.A. Sarafyan

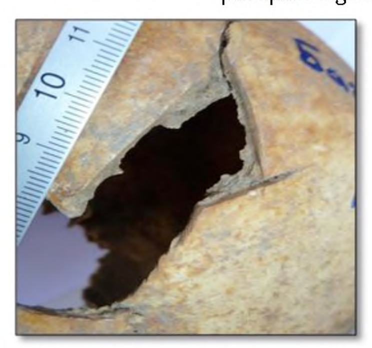

Fig. 2. Intravital trepanation. Material from Bagheri Chala burial ground (Lori Province) (bur. 18, male 30–39 years)

Fig. 3. Intravital trepanation. Material from Barcryal burial ground (Lori Province) (bur. 9, skull 20–29 years)

Supporters of paleopathology in medical circles devoted works to the history of specific diseases in the remote past. Meanwhile basing on the results of the analysis of craniological collection (of the 11–7th cent BC) from the tombs in the vicinity of Akunk M. Mirakyan[50] specified the cases of syphilitic manifestations on bone material. Thus, on the frontal and parietal bones of a 25–30 year-old man there were 3 plaques, in the form of spherical pimples. These spherical formations rose on the external switching plate of the bone, towering over it, leaving intact the

---

[49] **Худавердян А.Ю.**, указ. соч., с. 261–266; **Khudaverdyan A.Yu.**, op. cit., 2011b, pp. 43–44.

[50] **Миракян М.** К вопросу истории сифилиса. Новости дерматологии и венерологии Южного Кавказа («Научно-практический профессиональный журнал», Тбилиси, ном. 1 (4), 2007, с. 72–74).

spongy tissue and the internal switching plate. According to the researcher, pineal or papulose plaques on the skulls were diagnosed as restricted non-gummatous osteoperiostites, typical of the secondary stage of syphilis.

Similar plaques of various sizes were found in the individuals of Early[51], Late Bronze and Early Iron Ages[52].

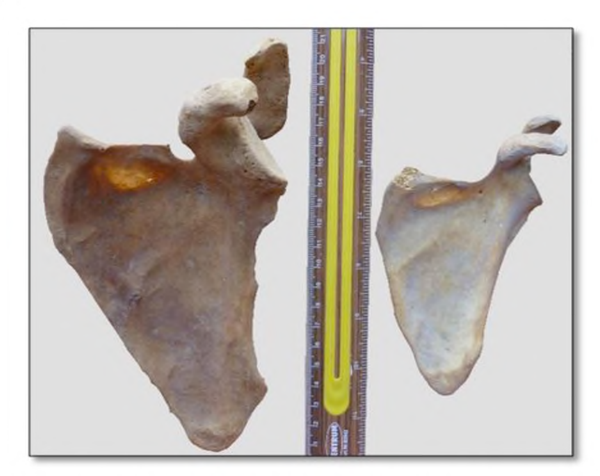

Fig. 4. Proportionate type dwarfism. Material from Beniamin burial ground (bur. 4, female 40–45 years)

The hypophysial nanism is a disorder of growth processes connected with the manifestation of abnormally low body height in people of both sexes. People affected by the disease are usually 100–140 cm heigh, but some may be not higher than 70 cm[53]. The reasons of nanism include the anomalies in the hypophysis structure or other syndromes, which accompany this disease, as well as craniocerebral injuries, birth trauma, neuroinfections (bacteriemic meningitis, virus of encephalitis), etc. This extremely rare disease was recorded with two individuals from the Late Bronze/Early Iron Age (Artsvakar, bur. 4)[54] and Late Antiquity (Beniamin, bur. 221)[55] tombs.

[51] **Худавердян А.Ю.,** указ. соч., 2000а, с. 96–99, Idid, 2005, с. 141–142.

[52] **Худавердян А.Ю.,** указ. соч., 2005, с. 142.

[53] **Васильев С.В., Бабаков О., Боруцкая С.Б.** Типология ростовых нарушений в антропологических исследованиях («Вестник антропологии», ном. 7, 2001, с. 199–120).

[54] **Khudaverdyan A.Yu.** A Dwarfism skull: Excavated on the Site of the Late Bronze Age and Early Iron Age Cemetery at Artsvakar (Armenia), «Journal of Paleopathology», Italy, v. 26 (2-3), 2016, pp. 36–99.

[55] **Khudaverdyan A.Yu.,** op. cit., 2015, pp. 220–223.

Summing up this historiographic review of the development of paleoanthropology in Armenia, it is necessary to specify that paleoanthropology is one of the most interesting fields of natural science having a huge scientific potential and value for a wide range of historical and medicobiological disciplines. The Current paleoanthropology is dealing with the problems of origin, change of racial types, their distribution across certain areas, physical development, influence of the environmental factors on the health of the ancient people. It is obvious that the future of the modern historical and medical studies depends on cross-disciplinary researches conducted on the junction of various applied, natural and humanitarian disciplines, which are presently enhanced by the application of generic methods of paleoanthropological and paleopathological research enabling to diagnose infectious diseases, determine the sex by the skeletal remains of children, etc.[56] Paleoantropological researches are the best examples of such cross-disciplinary approach.

Paleoanthropology in Armenia is at a new stage of development. If the previous researches were carried out only by the representatives of the Soviet (Moscow) anthropological school, now the works are performed by Armenian anthropologists conducting comparative studies of the synchronous and diachronous populations, and paleopathological researches based on the comprehensive approach, which allows to precisely diagnose the disease on bone remains and to make a more convincing bioarchaeological reconstruction.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.
(պատմագիտական ակնարկ)

ԽՈՒԴԱՎԵՐԴՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Աշխատանքը պատմագիտական ակնարկ է Հայաստանում հնամարդաբանության զարգացման փուլերի մասին: Հայաստանի մարդաբանության պատմության մեջ նշանակալի երևույթ էր Ա.Դ. Ճաղարյանի և Մ.Գ. Ալթունյանի

[56] **Худавердян А.Ю., Гаспарян Б.Г., Пинхаси Р., Канаян А.С., Ованесян Н.А.** Антропология носителей энеолитической культуры из пещеры Арени I («Вестник археологии, антропологии и этнографии», Тюмень, ном. 2 (37), 2017, с. 72–93).

պեղած գանգերի հիման վրա պատմական դեմքերի վերականգնման փորձը: Ա.Ա. Սարաֆյանը առաջինն էր, ով ռենտգեն ախտորոշումը կիրառել էր գանգոսկրների տարբեր ախտաբանական վիճակների ուսումնասիրության մեջ: Ն.Հ. Քոչարի հետազոտության արդյունքում պարզվել է Հայաստանի տարածքի բնակչության մաշկահետքաբանական հատկանիշների բաշխման միօրինակությունը և այդ հատկանիշներով հայերի բավականաչափ նմանությունը Կովկասի, Սիրիայի և Եմենի ժողովուրդների հետ: Հայկական հնամարդաբանական դպրոցի ձեռքբերումները վերաբերում են մարդաբանության ոչ միայն մասնավոր, այլև ընդհանուր հարցերին:

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЯ АРМЕНИИ: (историографический очерк)

ХУДАВЕРДЯН А.

Резюме

Работа представляет собой историографический обзор этапов развития антропологии в Армении. Антропологи А.Д. Джагарян и М. Алтунян оставили значимый след в развитии армянской антропологии, создав целую галерею скульптурных реконструкций исторических лиц. А.А. Сарафяном впервые были проведены опыты рентгенодиагностики различных патологических состояний на костях черепа. Н.Р. Кочар показала однотипность распределения признаков во всех популяциях на территории Армении и установила наибольшее сходство между армянами и народами Кавказа, Сирии и Йемена. Армянская палеоантропологическая школа добилась больших успехов как в изучении частных, так и общих вопросов антропологии.

ՊԱՏԿԵՐԻ ԵՎ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

ՂԱԶԱՐՅԱՆ Վ.

Պատկերի աստվածաբանական կարևորումը վաղ միջնադարում (VI–VII դարեր) նախ և առաջ տեսնում ենք երկու կարևոր միջնադարյան գրվածքներում՝ հայ իրականության մեջ Վրթանես Քերթողի «Յաղագս պատկերամարտաց» և հունական բյուզանդական իրականության մեջ Հովհան Դամասկոսցու պատկերապաշտության պաշտպանության երեք ճառերում: Ընդ որում, այդ երկու հեղինակներն էլ որոշակի նշաններից կանխազգացել են պատկերների նկատմամբ այն ահավոր վտանգը Հայաստանում, որ պիտի լիներ արաբական լծի ժամանակ և Բյուզանդիայում ավելի քան հարյուր տարի՝ ամբողջ VIII դարը տևած մշակութային մեծ աղետները պատկերամարտության ժամանակ:

Պատկերամարտի շարժման ծավալման համար պարարտ հող կար թե՛ Հին Կտակարանում (հեթանոսական աստվածների, կուռքերի պաշտամունքի արգելումը և միաստվածությունը), թե՛ Ղուրանում (մարդու պատկերի արգելումը): Պատկերամարտի դեմ ուղղված՝ Վրթանես Քերթողի «Յաղագս պատկերամարտաց» ճառի պատմականության վերաբերյալ իր խոսքն ասել է Ս. Տեր-Ներսեսյանը, այն թարգմանելով ֆրանսերեն «VII դարի մի երկ, նվիրված պատկերների պաշտպանությանը» գրվածքում, այդ երկը համարելով «պատկերամարտների դեմ որևէ լեզվով գրված ամենաhին գրությունը»[1]:

Մենք իմաստ չենք գտնում նույնությամբ վերարտադրել աշխարհահռչակ միջնադարագետ, հայագետ և բյուզանդագետ արվեստաբանի աշխատությունը: Բայց չենք կարող թեկուզ կրկնության կարգով չանդրադառնալ Վրթանես

[1] **Տեր-Ներսեսյան Ս.,** Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975, էջ 7:

Քերթողի գրվածքի այն կետերին, որոնցում անհրաժեշտ է համարվում պատկերի առկայությունը և տրվում է հայոց վաղ եկեղեցիներում եղած հիմնական պատկերների այն ցանկը, որ շուրջ երկու հարյուր տարի հետո կրկնվում է արդեն հունական եկեղեցու որմնապատկերների համար Փոտ պատրիարքի ճառում:

Ս. Տեր-Ներսեսյանը ցրում է այն կասկածները, թե Վրթանես Քերթողի գրվածքը վերագրվում է նրան, քանի որ Բյուզանդիայում հարյուր տարի տևած՝ պատկերամարտի այդ կործանարար շարժումը սկսվել է Քերթողից մեկ դար ուշ: Բայց պատկերների դեմ պայքարը, ինչպես համոզիչ կերպով ցույց է տալիս արվեստաբանը, շարժումից առաջ էլ հուզել է քրիստոնեական աշխարհը, այդ թվում Հայաստանը: Դա երևում է այն հունարեն և հայերեն պատմական աղբյուրներից, որոնք մատնանշում է գիտնականը[2]:

Քանի որ Վրթանեսի երկը քննադատում է պատկերամարտիկներին, ապա նրանում շատ քիչ են այլաբանական և խորհրդանշական իմաստ ունեցող հատվածները: Առաջին կետը «կենսաբեր լոյսն» է, որի ճառագայթներով «պայծառացեալ բերկրին երկինս եւ երկիր. քանզի լոյս ճշմարտութեան ելից լուսով զամենայն տիեզերս»[3]:

Դեռ գույների մասին խոսք չկա: Փոխարենը խոսք կա խավարի մասին, ավելի շուտ խավարի որդիների մասին. «Իսկ մթաւորական ուսմանց խորհեալք (խորհելով – Վ.Ղ.), ընդվայրածք շաղեալք սասանին, զանհեթեթս պատրեն զփիրտս անմեղաց, եւ մուծանեն հերձուածս յեկեղեցի: Ոչ է արժան, ասեն, նկարս եւ պատկերս յեկեղեցիս առնել. եւ բերեն վկայութիւնս ի Հին Կտակարանաց, զոր վասն կռապաշտութեան հեթանոսացն էր ասացեալ. վասն որոյ եւ ամբաստան լինէին մարգարէքն: Բայց մերս ոչ նմանի նոցա որ յաղագս Քրիստոսի եւ ընտրելոց իւրոց»:

Խոսքը վերաբերում է Քրիստոսի և նրա ընտրյալների պատկերներին: Որպես ուսանելի օրինակ, բերվում է Մովսեսը, որը «հրամանաւն Աստուծոյ» իր կառուցած խորանում պատկերել է տալիս «երկուս քերոբս ոսկի ճախարակեայ (կոկած – Վ.Ղ.) թեւաւորս մարդակերպս ի վերայ քաւութեանն (խորանին – Վ.Ղ.), յորոց միջոյ խօսէր Տէրն Տէրանց, զոր եւ առաքեալ ի վկայութիւն հաս-

---

[2] **Տեր-Ներսեսյան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 16–17: Հովհան Օձնեցին VIII դարի սկզբում ցույց է տալիս Հայաստանում այդ չարիքի զարգացումը եւ ասում, որ պատկերների դեմ ուղղված պայքարը վերածվել է խաչի դեմ ուղղված պայքարի (նույն տեղում, էջ 19: **Յովհաննէս Օձնեցի,** Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1834, էջ 78–79):

[3] **Տեր-Ներսեսյան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 7:

տատէ. «Քերովբէքն փառաց, ասէ, որ հովանի ունէին ի վերայ քաւութեանն»[4], որ է մեծի խորհրդոյ օրինակ»:

Այստեղ մեզանում թերևս առաջին անգամ պատկերի համար գործածվում է «մեծոյ խորհրդոյ օրինակ», այսինքն՝ «մեծ խորհրդանիշի օրինակ» արտահայտությունը: Այնուհետև Քերթողը բերում է վարագույրի օրինակը. «Եւ արասցես վարագոյր ի կապուտակէ եւ ի ծիրանւոյ եւ ի կարմրոյ մանելոյ եւ ի բեհեզ նիւթելոյ. գործ անկուածոյ գործեսցես զնա քերուբ: Եւ դիցես զնա ի վերայ չորեցունց անփուտ եւ ոսկիապատ սեանցն. եւ խոյակք նոցա ոսկիք, եւ խարիսխք նոցա արծաթիք: Եւ ձգեսցես զվարագոյրն սիւնէ ի սիւն, եւ տարցիս ի ներքս քան զվարագոյրն զտապանակ վկայութեանն...Եւ ծածկեսցես վարագուրաւն զտապանակ վկայութեանն ի Սրբութիւն սրբութեանցն...» (Ելք, ԻԶ, 31–33): Ս. Գիրքը այս հորդորները վերագրում է Աստծուն:

Այսպիսով Տիրոջ հրամանով վարագույրի թելերը (նարոտ) գունավոր էին ներկված, և այդ գույներն էին «բեհեզ եւ ծիրանի, կարմիր եւ կապուտակ»: Բայց ի՞նչ է «բեհեզը» որպես գույն: Գուցե հենց նուրբ կտավն է «նարօտով նկարուք», «պէսպէս յօրինուածքով զարդարել»[5]:

Նույն կերպ է գործում Սողոմոն արքան Երուսաղեմի՝ իր կառուցած տաճարը զարդարելիս: Նա տաճարում կիպարիսի փայտից կերտում է ոսկով պատած քերովբեներ, «եւ ոչ միայն ի դաբիրն էին (տաճարի ներսը – Վ.Ղ.), այլ եւ յորմս եւ ի դրունս եւ ի սեամբն շուրջանակի գրեաց գրչաւ քերովբս եւ արմաւենիս եւ թռուցեալ թիթղունս» (Թագաւորութիւնք Գ, Զ, 23–35)[6]: Բայց Թագավորության երրորդ գրքում նշված են քերովբեներից բացի, նաև արմավենիներ, եզներ, առյուծներ (Թագաւորութիւն Գ, Զ, 29–30...), որոնց անդրադառնում է նաև Դիոնիսիոս Արեոպագացին, իբրև հրեշտակների զորության խորհուրդներ: Նշված կենդանիների պատկերները հանդիպում են խորաններում, բայց չեն նշված խորանների մեկնություններում:

Վրթանեսը պատկերամարտներին և վիրավորում է, և այլ փաստարկներ է բերում, որոնք հիմնավորում են պատկերի անհրաժեշտությունը: Պատկերամարտիկներին համարում է «հիւանդ մտօք»[7], որ փաստորեն նշանակում է հաշվի չառնել Ս. Գիրքը: Մովսեսին Աստված է հրամայել իր խորանում դնել պատկերներ, նրա օրինակով Սողոմոնը «արար ի տաճարին քերովբք ի կի-

---

[4] **Տեր-Ներսեսյան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 8:

[5] Նույն տեղում, էջ 8 («Ելք», ԻԵ, 18–22, «Թուղթ առ Եբրայեցիս», Թ, Է):

[6] Նույն տեղում:

[7] Նույն տեղում:

պարիս փայտէ, եւ պատեաց ոսկով. եւ ոչ միայն ի դաբիրն էին քերովբքն, այլ եւ յորմս եւ ի դրունքս եւ ի սեամս շուրջանակի գրեաց գրչաւ քերովբս եւ արմաւենիս եւ թռուցալ թթղունս: Եւ ոչ խոտեաւ Աստուած, այլ կոչեաց զնա տաճար անուան իւրոյ»[8]:

Նոյնը Երուսաղեմի տաճարի իր տեսիլքում նկարագրում է Եզեկիելը (Եզեկիէլ, ԽԱ, 18–19). «Քերովբ քանդակեալ եւ արմաւենիք. եւ արմաւենի մի ի մէջ քերովբէիցն, եւ երկու քերովբէքն հանդէպ միմեանց. միոյ քերովբէին դէմքն մարդոյ՝ ի միոջէ կողմանէ արմաւենւոյն, եւ դէմք առիւծու՝ ի միւսմէ կողմանէ արմաւենւոյն...»:

Վրթանես Քերթողը նաև կյանքից է օրինակ բերում. «Եւ Սվերանոս եպիսկոպոս ասէ. «Զոր թագաւորի ի բաց եղելոյ, եւ պատկեր նորա լնու զտեղի թագաւորին եւ երկիր պագանին իշխանք եւ զտօնս ամսոց կատարեն, պետք հանդիպին եւ ռամիկք երկիր պագանեն, ոչ ի տախտակին հայելով այլ ի պատկեր թագաւորին...եւ թէ մահկանացու թագաւորի պատկեր այնքան զօրանայ, ո՞րչափ եւս առաւել անմահի թագաւորի կերպարան եւ պատկերն»[9]:

Այնուհետև Վրթանեսը վկայակոչում է Գրիգոր Լուսավորչի խոսքը խաչի մասին, որ էական նշանակություն ունեցավ համայն հայոց համար. «Փոխանակ դրօշելոցն փայտից (փայտի արձանի փոխարեն – Վ.Ղ.) զխաչն իւր կանգնեաց ի մէջ տիեզերաց. եւ զի սովոր են մարդիկ երկիրպագանել անշունչ պատկերացն մեռելոց, եղեւ ինքն մեռեալ պատկեր: Ի վերայ խաչին մեռաւ եւ անշնչացաւ՝ զի հաւատասցեն երկրպագել խաչին փայտի, եւ որ ի վերայ նորա պատկերն եւ մարդադէմն իցէ. զի զպատկերագործն եւ զպատկերասէրն եւ զպատկերապաշտսն յիւր պատկեր Աստուածութեան հնազանդեցուցեն»[10]:

Վրթանեսի տեքստում պատմականորեն հույժ կարևոր է և այն, որ 6-րդ դարի վերջում նա տալիս է պատկերների այն ցանկը, որ ընդունված էր որպես կանոնական ցանկ, որի իրականացումը մեզ է հասել առավել ամբողջականորեն պահպանված Տիգրան Հոնենցի կառուցած Անիի Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված եկեղեցում:

---

[8] **Տեր-Ներսեսյան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 8: Տես նաև՝ Թագաւորութիւնք Գ, գլ. Զ, 8, 15:

[9] Նույն տեղում, էջ 9:

[10] Նույն տեղում: Բերում ենք նաև Ս. Տեր-Ներսեսյանի ծանոթությունը. «Ագաթանգեղայ պատմութիւն» (Վենետիկ, 1862): Սույն մեջբերումը բազմաթիվ հատվածների համադրություն է (էջ 71, 72) (նույն տեղում, ծան. 13):

Մեզ համար դժվար է ասել, թե ինչեր են նկարվել «ի մեհեան կռոց»[11], որտեղ ըստ Քերթողի «է դրոշմեալ Որմիզդ որ է Արմազդ, եւ պոռնկութիւն իւր եւ կախարդութիւնք...իսկ ի մեհեանս կռոցն Անահիտ եւ պղծութիւնք իւր եւ պատիրք (խաբեություններ – Վ.Ղ.)...իսկ ի մեհեանս Աստղիկ եւ Ափրոդիտես զոր մայր ցանկութեանց կոչեն ամենայն հեթանոսք, եւ բազում արբեցութիւնք նոցա եւ անառակութիւնք. իսկ եկեղեցւոջ՝ Աստուծոյ խաչն տէրունական, եւ խաչակիր գունդք առաքելոց եւ մարգարէից, որք բարձին ի միջոյ զամբարշտութիւն ամենեցուն...», «եկեղեցւոջ Աստուծոյ տեսանեմք նկարեալ զամենայն սքանչելագործութիւնսն Քրիստոսի զոր արար..., զոր գուշակեցին մեզ մարգարէքն՝ զծնանելն ասեմ զմկրտելն, զարչարանսն եւ զխաչելութիւն, զթաղումն եւ զյարութիւն, զհամբարձումս յերկինս. զի այդ ամենայն նկար են յեկեղեցիս՝ զոր Գիրքն Սուրբք պատմեն. ո՞չ ապաքեն դեղով գրեալ են զգիրս, զնոյն բանս դեղովք նկարեալ է. յեկեղեցիս ի գրոցն ականջք լսեն, իսկ զնկարս աչօք տեսանեն եւ ականջօք լսեն, եւ որ սրտիւք հաւատան»[12]:

Այս հիմնավորումները («իսկ զնկարսն աչօք տեսանեն եւ ականջօք լսեն» արտահայտությունը) Ս. Տեր-Ներսեսյանը մեկնաբանում է ծանոթագրության մեջ. «Այստեղ կարելի է տեսնել Ս. Գրիգոր Նյուսացու՝ «համր նկարը պատի վրա խոսում է» արտահայտության հեռավոր արձագանքը...Հիմնական այն միտքը, թե տեսողությունն ավելի գերադաս է, քան լսողությունը, առկա է նաեւ Հովհան Դամասկոսցու ճառերում. մենք սրբացնում ենք ամենաազնիվ զգայարանը՝ տեսողականը: Պատկերը հիշողություն է, ճիշտ այնպես, ինչպես խոսքերն են ականջի համար: Պատկերն անգրագետի համար նույնն է, ինչ որ գիրքը՝ գրագետի համար...»[13]:

Պատկերի անհրաժեշտությունը հիմնավորելուց հետո Քերթողը արծարծում է սրբազան առարկան (գիրքը կամ խաչը) համբուրելու խնդիրը: «Քանզի եւ զտիպս Աւետարանին տեսանեմք նկարեալս, ոչ միայն յոսկւոյ եւ յարծաթոյ՝ այլ եւ յոսկերաց փղոց եւ կարմիր մորթով կազմեալ. եւ մեք յորժամ երկիրպագանեմք սրբոյ Աւետարանին կամ համբուրեմք, ոչ եթէ փղին ոսկերաց մատուցանեմք զերկրպագութիւն կամ լայքային, որ ի յերկրէ բարբարոսաց բերեալ է ի վաճառ, այլ բանի Փրկչին, որ ի մագաղաթին գրեալ է»[14]:

---

[11] **Տեր-Ներսեսյան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 11:
[12] Նույն տեղում, էջ 12:
[13] Նույն տեղում, ծան. 24:
[14] Նույն տեղում: Տես նաև՝ ծան. 26:

Նույն ձևով, երբ Հիսուսը ավանակին նստած մոտեցավ Երուսաղեմին, նրան ընդառաջ եկած ծերերը և մանուկները ձիթենու և արմավենու ոստերով օրհնում էին ոչ թե կենդանուն, այլ որդի Քրիստոսին[15]: Այդպես էլ պատկերների երկրպագումը ոչ թե դեղերի կամ թանաքի կամ ներկերի համար է, այլ Քրիստոսի հանուն որի նկարված են[16]:

Վրթանես Քերթողը հերքում է նաև իր հակառակորդի տեսակետը, «թէ զպատկերս յեկեղեցիս Պապ տարաւ»[17]: Մենք բավարարվում ենք Ս. Տեր-Ներսեսյանի՝ տողատակի բացատրությամբ[18], որի մասին հիշում է Փավստոս Բուզանդը:

Խոսքը այն մասին է, որ Պապը՝ «դեւերով եւ ամոթալի արարքներով», թունավորում է Ներսես Մեծ կաթողիկոսին, որը նրան կշտամբում էր նրա արարքների համար, ապա վերականգնում է կուռքերին: «...Պատկերամարտիկները դրանում, անկասկած, գտնում էին մի կարեւոր փաստարկ՝ պատկերների պաշտամունքը կապել կռապաշտության հետ»[19]: Եվ Վրթանեսը նշում է, որ ինչպես «ի հոռովմոց» (հույներից) էր մեր ուսմունքը, այդպես էլ նրանցից են պատկերները բերվել («եւ քան զՊապ յառաջ այլ թագաւորք էին, եւ պատկերս եւ նկարս առնէին յեկեղեցիս յանուն Քրիստոսի»)[20] և որ Պապից հետո էլ եղել են թագավորներ և եկեղեցու հայրեր (Սահակ, Մեսրոպ և աշակերտներ), որոնք դպրություն շնորհեցին հայերին «ի Տեառնէ Աստուծոյ», բայց նրանցից ոչ մեկը ոչինչ չի արել պատկերների դեմ:

Մենք հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև հույն մեծ աստվածաբան Հովհան Դամասկոսցուն, որովհետև Վրթանես Քերթողից շուրջ հարյուր տարի հետո մեծ պատկերամարտի շարժման նախօրեին նա է, որ կրքոտ կերպով թշնամական միջավայրում պաշտպանում է պատկերի անհրաժեշտությունը հավատացյալների և անհավատների համար: Նրա աստվածաբանական հայացքներն արդեն խորապես գիտակցորեն ձևավորված էին Դիոնիսիոս Արեոպագացու երկերի հիման վրա, որտեղ պատկեր ու խորհուրդ էր համարվում ամբողջ Ս. Գիրքը, իսկ Վրթանես Քերթողը դեռ ոչինչ չգիտեր այդ երկերի մասին, որոնք հայտնվեցին ավելի ուշ և որոնք առաջին անգամ 711–13 թթ. Կոս-

[15] **Տեր-Ներսեսյան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 13:
[16] Նույն տեղում:
[17] Նույն տեղում:
[18] Նույն տեղում, էջ 13, ծան. 32:
[19] Նույն տեղում:
[20] Նույն տեղում, էջ 14:

տանդնուպոլսում հայերենի վերածեց Ստեփանոս Սյունեցին Դավիթ Կենառի հետ պատկերամարտիկ հայազգի կայսր Փիլիպոս Վարդանի արքունիքում:

Իհարկե, որքանով մեզ հայտնի է, Հովհան Դամասկոսցու երկերը հայերեն թարգմանվել են բավական ուշ, XII դարում, վրացերենից Սիմեոն Պղնձահանեցու կողմից, երբ Զաքարե և Իվանե եղբայրները գլխավոր պաշտոններն էին զբաղեցնում վրաց Թամար թագուհու պալատում: Այդ ժամանակ էլ Հայաստանի հյուսիսում՝ Ախթալայի կողմերում շատ հայեր քաղկեդոնական դարձան: Դամասկոսցու երկերի թարգմանությունը վրացերենից այդպես էլ նիրհում է ձեռագրերում: Իսկ թե մինչև Սիմեոն Պղնձահանեցին հայերն ինչ գիտեին Դամասկոսցու մասին, մեզ հայտնի չէ:

Վրթանես Քերթողից հետո Հովհան Դամասկոսցին էր, որ գրեց երեք ճառեր պատկերամարտների դեմ, որոնք նրանցից հետո շուրջ հարյուր տարի ցնցեցին բյուզանդական աշխարհը՝ ոչնչացնելով բոլոր սրբապատկերները, մաքրելով բոլոր որմնանկարները, վերացնելով պատկերազարդ ձեռագրերը: Բարեբախտաբար ողջախոհ մի քանի պատկերապաշտ հոգևորականների հաջողվեց մի շարք անտիկ և քրիստոնեական ձեռագրեր փոխադրել Արաբական խալիֆաթ կամ թաքցնել Արևմուտքում: Դամասկոսցին խորապես հասկանում էր, թե պատկերամարտությունը ինչ աղետալի հետևանքներ կարող է ունենալ և ունեցավ Բյուզանդիայի հզոր մշակույթի վրա, և գրեց այդ նշանավոր ճառերը:

Բանն այն է, որ Դամասկոսցին Դիոնիսիոս Արեոպագացու ուսմունքի մեծագույն և առաջին խոշոր հետևորդներից ու տարածողներից էր: Իսկ, ինչպես նշեցինք, վերջինս Ս. Գիրքը դիտում էր ամբողջապես որպես պատկեր, խորհուրդ և աստվածաճանաչողության ուղի:

Պատկերամարտի նշանները առկա էին առաջին իսկ եկեղեցական տիեզերաժողովների ժամանակ: Իսկ պատկերապաշտության հիմնավորումները միջադեպային բնույթ էին կրում, ինչպես նաև պատկերամարտի դրսևորումները: Պատկերամարտի դեմ ուղղված առաջին լուրջ գործը հենց 604–607 թթ. կաթողիկոսական տեղապահ նշանակված Վրթանես Քերթողի հիշյալ երկն է: Ս. Տեր-Ներսեսյանի հիշյալ հոդվածում մեծ թվով աղբյուրներ են բերված, սկսած առաջին տիեզերաժողովների ժամանակներից, հօգուտ պատկերների՝ ուղղված հրեաների, ինչպես նաև նրանց հետևորդ քրիստոնյա և այլակրոն պատկերամարտիկների դեմ: Ս. Տեր-Ներսեսյանի կողմից հմտորեն և խոր բանիմացությամբ քննված աղբյուրների վերադիտարկումը անիմաստ ենք համարում, քանի որ դժվար է ինչ-որ նոր կամ ավելի կարևոր բաներ ասել նրա

բերած աղբյուրների շուրջ: Բայց չենք կարող նաև չխոսել Հովհան Դամասկոսցու երեք ճառերի մասին, որոնք ուղղված են պատկերամարտիկների դեմ և վերնագրված են իբրև «Երեք ճառ ի պաշտպանություն պատկերապաշտության»: Նա խորապես զգացել է այն վտանգը, որ պատկերամարտը կրում էր ոչ միայն ընդդեմ պատկերների կարևորության և եկեղեցու համար կործանարար լինելու պատճառով, այլև ճանապարհ էր բացում անասնական վայրենության ու բարբարոսության, որ կարող էին կործանել դարերով ստեղծված գրական և գեղարվեստական մեծագույն արժեքները, ինչը և մեծ չափով տեղի ունեցավ պավլիկյանների ու պատկերամարտության շարժումների պատճառով Բյուզանդիայում և արաբական լծի ժամանակ՝ Հայաստանում, երբ ոչ միայն ոչնչացվել են գեղարվեստական, հատկապես պատկերային արժեքները, այլև ոչ մի նոր բան չի ստեղծվել, բացառությամբ ծիսական և օրենսդրական ասպարեզների:

Հովհան Դամասկոսցու պատկերապաշտական գործունեությունը էժան չի նստել նրա վրա: Սրբին մեղադրել են որպես օրինախախտ, կտրել են ձեռքը, և նրա երկարատև աղոթքներից հետո ձեռքը աճել է[21]:

Այժմ անդրադառնանք Հովհան Դամասկոսցու ճառերին, մի կողմ թողնելով ամբողջ VIII դարի պատկերամարտությունը, որը դարավերջում Բյուզանդիայում ավարտվում է պատկերապաշտության հաղթանակով[22]: Հայր Աստված անպատկերելի է. «Եվ խոսեցաւ Տէր ընդ ձեզ ի մէջ հրոյն. ձայն պատգամաց լուարուք դուք. եւ նմանութիւն ինչ ոչ տեսէք, բայց միայն զբարբառն» (Բ Օր., Դ, 12): Հետեւաբար, ըստ Դամասկոսցու, Հայր Աստված անպատկերելի է: Հրեաների դեպքում պատկերը արգելվում է, «քանի որ նրանք (հրեաների նախնիները – Վ.Ղ.) հակված են կռապաշտության»[23]: Իսկ երբ տեսնում ես Անմարմնին, որը մարդացավ մեզ համար, ապա կարող ես նկարել նրա մարդկային կերպարը: Եվ ահա գրեթե Վրթանես Քերթողի ոգով նա բացականչում է. «Երբ անտեսը մարմին է առնում, դառնում տեսանելի, ապա նկարիր Հայտնվածի նմանությունը: Երբ Նա, ով իր բնության գերազանցության շնորհիվ զուրկ է մարմնից, ձևից, քանակից, որակից և մեծությունից... հագավ մարմնական կերպարանք, ապա պատկերիր տախտակների վրա եւ ցույց տուր Նրան, որ հայտնվեց: Պատկերիր նրա վայրէջքը, ծնվելը Կույսից, Մկր-

[21] **Дамаскин Иоанн.** Три слова в защиту иконопочитания. В кн.: **Корха В.** Иконопочитание до и после Иоанна Дамаскина СПб., 2001, с. 11.

[22] **Лазарев В.Н.** История византийской живописи, т. 1, М., 1986, с. 59–60.

[23] **Дамаскин Иоанн,** նշվ. աշխ., էջ 34:

տումը Հորդանանում, Այլակերպությունը Թաբոր [լեռան վրա], չարչարանքները, որ մեզ էլ անջատեցին չարչարանքներից, մահ, հրաշքները, որ նրա աստվածային բնության նշաններն են, որ կատարվել են աստվածային զորությամբ մարմնի միջոցով, փրկարար խաչը, թաղումը, հարությունը, համբարձումը երկինք, այդ ամենը նկարիր եւ խոսքով, եւ ներկերով: Մի՛ վախեցիր, մի երկյուղիր»[24]:

Այնուհետև Դամասկոսցին խոսում է պատկերի և պատկերին խոնարհվելու մասին: Հայտնի է, որ Հին Կտակարանի արդարները խոնարհվել են ոչ արդար, չարամիտ մարդկանց, նաև հրեշտակների առաջ - Աբրահամը՝ Էմմորի, Հակոբը՝ իր եղբայր Իսավի ու փարավոնի, Հիսուս Նավյան՝ հրեշտակին, բայց նրանց չեն ծառայել:

Սա կարևոր կետ է Դամասկոսցու գրվածքում, որ չունի Քերթողը: Նախ, պատկերը նախատիպից տարբեր է՝ նման լինելով նախատիպին առավել կամ պակաս չափով: Իսկ ի՞նչ է պատկերը՝ նախատիպի յուրահատկությունների նմանությունը, «քանի որ պատկերը ամեն ինչում չէ, որ նման է նախատիպին»[25]:

Մենք չենք մտնի աստվածաբանական նրբությունների մեջ, այլ միայն կհետևենք պատկերի կարևորությանը քրիստոնյայի կյանքում: Պատկերի և նախատիպի հարաբերությունը միջնադարում բավականաչափ քննել ենք մեր «Սարգիս Պիծակ» մենագրության մեջ՝ օգտվելով ինչպես Ղուկաս Վանանդեցու, այնպես էլ Հովհան Դամասկոսցու գրվածքներից[26]: Մենք դեռ անդրադառնալու ենք նաև զարդերի պատկերագրությանը:

Հովհան Դամասկոսցին Դիոնիսիոս Արեոպագացու երկերի և հատկապես նրա պատկերային փիլիսոփայության առաջին խոր մեկնաբանն է: «Ս. Դիոնիսիոսը,- ասում է նա,- իրազեկ էր աստվածային գործերին և Աստծո օգնությամբ քննել է՝ ինչ Աստծուն է վերաբերում, այդ պատկերները և օրինակները (Ս. Գրքում - Վ.Ղ.) համարում է նախասահմանումներ»[27]:

Ս. Գիրքը, որպես աստվածային իրողությունների շարադրանք զգայական պատկերների ձևով, Ս. Դիոնիսիոսը ներկայացնում է հենց «Երկնային քահանայապետության» մեջ: «Եվ որովհետև մեր միտքը չի կարող այլ կերպ ձգտել երկնային քահանայապետությունների այն աննյութ նմանություններին ու տե-

[24] Նույն տեղում, էջ 35:

[25] Նույն տեղում:

[26] **Ղազարյան Վ.,** Սարգիս Պիծակ, Ե., 1980, էջ 12–13:

[27] Նույն տեղում, էջ 36:

սիլքներին, ապա նրանց կմոտենանք նյութական [օրինակների] առաջնորդությամբ և երևացող գեղեցկությունները կհամարենք աներևույթ վայելչության կերպարանքներ, իսկ զգայական անուշահոտությունները՝ [Սուրբ] Հոգու իմացական բաշխման ձևեր, նյութական լույսը՝ աննյութ լուսավորության պատկեր...»[28]: Ըստ Ս. Դիոնիսիոսի, Ս. Գրքի պատկերայնության հիմքում (նման եւ ոչ նման պատկերներ) ընկած է Պողոս Առաքյալի հետեւյալ խոսքը. «Զի աներեւոյթքն Նորա (Աստուծոյ – Վ.Ղ.) ի սկզբանէ աշխարհի արարածովքս իմացեալ տեսանին, այսինքն մշտնջենաւորութիւն եւ զօրութիւն եւ աստուածութիւն նորա (Աստուծոյ – Վ.Ղ.)» (Առ Հռովմայեցիս, Ա, 20): Այս մեջբերումից օգտվում է Հովհան Դամասկոսցին, պարզաբանելով, որ արարածների մեջ մենք նկատում ենք պատկերներ, այնպես որ Ս. Երրորդությունը պատկերացնում ենք արևի, լույսի և ճառագայթի կամ էլ բխող աղբյուրի միջոցով, կամ էլ վարդի թփի, ծաղկի և անուշահոտության շնորհիվ[29]:

«Անմարմին եւ անձեւ Աստված երբեք որեւէ կերպ չի պատկերվել: Իսկ այժմ, երբ Աստված հայտնվել է մարմնացած եւ մարդկային տեսքով, ես պատկերում եմ Աստծո տեսանելի կողմը: Չեմ խոնարհվում նյութին, այլ խոնարհվում եմ նյութի Արարչին, որը նյութ է դարձել ինձ համար, որը հաճել է բնակվել նյութի մեջ եւ նյութի միջոցով արարել է իմ մկրտությունը, եւ չեմ դադարի պաշտել նյութը, որի շնորհիվ ինձ շնորհվել է փրկություն...թե՞ խաչի փայտը, որ եռակի երջանիկ է եւ երանելի, նյութ չէ...Թե՞ նյութ չեն թանաքը եւ Ավետարանների ամենասուրբ գիրքը...Մի՛ արհամարհիր նյութը, քանի որ այն արժանի չէ արհամարհանքի: Այն, ինչ առաջացել է Աստծուց, արժանի չէ արհամարհանքի: Դա (նյութի արհամարհումը – Վ.Ղ.) մանիքեցիների կարծիքն է...»[30]:

Այնուհետև, որպես պատկերի հիմնավորում, բերվում է Տիրոջ խոսքը Մովսեսին. «Խօսեցաւ Տէր ընդ Մովսիսի եւ ասէ, Ահաւադիկ յանուանէ կոչեցեալ է իմ Բեսելիէլ զՈւրիեան, զորդի Ովրայ յազգէ Յուդայ. եւ լցուցի զնա աստուածեղէն Հոգւով իմաստութեան եւ հանճարոյ եւ գիտութեան ամենայն գործոյ: Խելամուտ լինել եւ ճարտարապետել, գործել զոսկին եւ արծաթ եւ պղինձ: Զկապուտակն եւ զծիրանին եւ զկարմիրն մանեալ. եւ զականակապն (գոհա-

---

[28] **Դիոնիսիոս Արեոպագացի,** Աստվածաբանական երկեր. Արեոպագիտիկաներ, Ե., 2013, էջ 16:

[29] **Дамаскин Иоанн**, նշվ. աշխ., էջ 37.

[30] Մանիքեցիները (իրենց առաջնորդ Մանիի անունով) գնոստիկական աղանդ են զրադաշտական հիմքով եւ քրիստոնեական տարրերով: Ըստ նրանց, նյութը խավարի իշխանությունն է, որ ձգտում է կուլ տալ լույսի ուրախությունը (նույն տեղում, էջ 41):

րով բանած – Վ.Ղ.) ի լրութիւն գործոյն, եւ զիիւսնութիւն փայտից, գործել ըստ ամենայն գործոյ: Եւ ես ահա ետու զնա եւ զեղիաբ Աքիսամայ յազգէ Դանայ... եւ ի սիրտ ամենայն իմաստնոյ ետու զիմաստութիւն, եւ արասցեն զամենայն զոր միանգամ պատուիրեցի քեզ. զխորանն վկայութեան եւ զտապանակ կտակարանացն եւ զքաւութիւնն որ ի վերայ նորա, եւ զամենայն սպաս խորանին եւ զզոհանոցսն: Եւ զսեղանն եւ զամենայն զկահ նորա, եւ զսեղանն խնկոցն, եւ զաւազանն եւ զխարիսխ նորա, Եւ զպատմուճանս պաշտաման, եւ զհանդերձս սրբութեանն Ահարոնի քահանայի, եւ զպատմուճանս որդւոց նորա ի քահանայանալ ինձ, Եւ զեղն օծութեան եւ զխունկս հանդերձանաց սրբութեանն Ահարոնի քահանայի, եւ զպատմուճանս որդւոց նորա ի քահանայանալ ինձ, եւ զեղն օծութեան եւ զխունկս հանդերձանաց սրբութեանն, եւ զամենայն զոր միանգամ պատուիրեցի քեզ՝ արասցես» (Ելք, ԼԱ, 1–11):

Գրեթե նույնը որոշ մանրամասներով պատմիրում է Մովսեսը Իսրայելի ժողովրդին (Ելք ԼԵ, 1–19):

Եվ եթե Տիրոջ և Մովսեսի բերանով թվարկվում են Տիրոջ խորանի համար ամենաթանկարժեք քարերը, իրերը, սուրբ սեղանները իրենց ողջ շքեղ արեւելյան հարդարանքով, ապա Դամասկացին դիմում է Մովսեսի խորանի զարդարանքներից ամենաէժան ու ցածր նյութերին. «Ի՞նչ կա ավելի ողորմելի բան, քան այծի բուրդը եւ ներկերը. մի՞թե ներկեր չեն որդան կարմիրը, ծիրանին եւ կապույտը, որ ստացվում էին որդերից եւ կակղամորթերից: Հին Իսրայելը չի տեսել Աստծուն, [մենք] բաց երեսով տեսնում ենք Աստծո փառքը»[31]:

Հովհան Դամասկոսցին պատկերների իր պաշտպանությամբ հենվում է Դիոնիսիոս Արեոպագացու ուսմունքի վրա, պատկերամարտիկներին համարելով տգետ և սահմանափակ մարդիկ: Այդ մոտեցումը ցայտուն է կրետացիների՝ Տիտոս քահանայապետին ուղղված խոսքում. «Արդ մեզ համար էլ նրանց (Սուրբ գրքերի – Վ.Ղ.) մասին ռամիկների ունեցած կարծիքների փոխարեն, պետք է սրբազնապես թափանցել սրբազան նշանակների խորքը եւ ոչ թե անարգել նրանց աստվածային պատկերագրությունների բովանդակած գաղափարները եւ անճառելի ու գերբնական տեսիլքների հայտնաբանական պատկերները»[32]:

[31] **Дамаскин Иоанн,** նշվ. աշխ., էջ 42:
[32] **Դիոնիսիոս Արեոպագացի,** նշվ. աշխ., էջ 231:

Ըստ մեկնիչի (Մաքսիմոս Խոստովանողի), աշխարհի ստեղծումը վարագուրում է Աստծո անտեսանելի կատարելությունները, ուստի արդարացվում է խորհուրդ-նշանակների կարևորությունը[33]:

Երկրորդ ճառում Դամասկոսցին կարծես ավելի համոզիչ կերպով է շեշտում պատկերի անհրաժեշտությունը: «Այսպիսով նաեւ պատկերներին վերաբերող գործում պետք է գտնել ինչպես ճշմարտությունը, այնպես էլ այն իրականացնողների նպատակը: Եվ եթե այն ճշմարիտ է և իրավացի, և եթե պատկերները արվում են Աստծո և Նրա սրբերի փառքի եւ առաքինության մեջ մրցելու համար, հանուն արատից խուսափելու, հանուն հոգիների փրկության, ապա դրանք պետք է ընդունել ուրախությամբ եւ երկրպագել, որպես կերպարներ, նմանակումներ եւ նմանություններ եւ որպես գրքեր անգրագետների համար, եւ խոնարհվել, համբուրել եւ ողջունել աչքերով եւ շուրթերով եւ սրտով, որպես մարմնացած Աստծո կամ նրա Մոր կամ Քրիստոսի չարչարանքների փառքի մասնակիցներ, հաղթողներ եւ սատանայի, դեւերի եւ նրանց մոլորության կործանողներ»[34]:

Այսպիսով նյութը քամահրելու բան չէ: Այն, անտիկ ըմբռնումով, մատերիան է, ծնունդ է Արարչության, քանզի ասվում է. «եւ ետես Աստուած զամենայն զոր արար, եւ ահա բարի են յոյժ» (Ծնունդ, Ա, 31): «Եվ այսպիսով,-ասում է Դամասկոսցին,- ընդունում եմ, որ նյութը Աստծո արարածն է եւ որ այն գեղեցիկ է»[35]: «Ես չեմ խոնարհվում նյութին - գրում է նա,- այլ խոնարհվում եմ նյութը արարողին, որ [ինքը] հանուն ինձ նյութ դարձավ[36]»: Դամասկոսցին այստեղ որպես նյութ հասկանում է նաև մարդացած Քրիստոսի մարմինը: Այսպիսով եկեղեցում սրբագործված առարկաները՝ թանաքը, մագաղաթը, սպասքը և այլն, որոնց խոնարհվում ենք, խոնարհվում ենք Աստծուն, որ մեզ փրկեց՝ դրանք են խաչը, ոսկեղենով, արծաթեղենով պատրաստված սրբազան անոթները: Նույնը վերաբերում է Հիսուսին, առաքյալներին, մարգարեներին, սրբերին նվիրված իկոնաներին կամ պատկերներին:

Մեզ թվում է, թե մատչելիորեն ներկայացրեցինք Հովհան Դամասկոսցու խոսքը պատկերների անհրաժեշտության մասին, որն ընդգրկում է և հարս-

[33] Նույն տեղում, ծան. 557, էջ 331:

[34] **Дамаскин Иоанн,** նշվ. աշխ., էջ 60–61:

[35] Նույն տեղում, էջ 64:

[36] Դամասկոսցին հենվում է Հովհաննու Ավետարանի վրա. «Ի սկզբանէ էր Բանն, եւ Բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած էր Բանն... Ամենայն ինչ նովաւ եղեւ, եւ առանց Նորա եղեւ եւ ոչ ինչ որ ինչ եղեւն» (Յով. Ա, 1–2): Հայերեն Աստվածաշնչում ինչը, որ եղավ Աստծուց, պետք է հասկանալ նյութը եւ ավելին, քան նյութը:

տացնում Վրթանես Քերթողի գաղափարները: Անուրանալի է Հովհան Դամասկոսցու ներդրումը պատկերապաշտության պաշտպանության հարցում, բայց դա չխանգարեց, որ Բյուզանդիան շուրջ հարյուր տարի Պավլիկյանների շարժումների ժամանակ և հետո գերի մնար պատկերամարտությանը, իսկ Վրթանես Քերթողի՝ պատկերների անհրաժեշտությանը նվիրված ճառը անզոր էր արաբների բերած պատկերամարտության առաջ, որոնք իրենց իշխանության ժամանակ վերացրեցին Հայաստանում ոչ միայն կոթող-քանդակները, այլև ամբողջ պատկերային ժառանգությունը և եկեղեցաշինությունը:

Հայտնի է, որ պատկերամարտից անմիջապես առաջ ի հայտ եկան Դիոնիսիոսի երկերը, որոնց տարածման գործում մեծ դեր խաղաց Հովհան Դամասկոսցին դրանք ի հայտ բերող և մեկնող Մաքսիմ Խոստովանողից հետո: Բարսեղ Կեսարացին՝ կապադովկիական նշանավոր սուրբը և հայրը ևս կարծում էր, որ «պատկերվածին մատուցված պատիվը անցնում է նախատիպին»[37]: Ավելին. «Դեւերը դողում են սրբերից եւ փախչում նրանց ստվերից. պատկերը նույնպես ստվեր է, եւ ես այն ստեղծում եմ որպես դեւերի հալածող»[38]:

Որպեսզի ավելի հեռուն չգնանք, կանգ առնենք Կյուրեղ Ալեքսանդրացու վրա, քանի որ Ս. Երրորդության և Հիսուսի բնության մասին հայոց եկեղեցու հավատամքը հենված է Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և Նիկիայի առաջին տիեզերական եկեղեցաժողովի հավատո հանգանակի վրա, ապա հայ եկեղեցու և հատկապես Վրթանես Քերթողի պատկերային բանաձևի հիմքում ևս ընկած է Ս. Կյուրեղի հեղինակությունը, որը Թեոդոս կայսերը ուղղված ողջույնի խոսքում հստակ ասում է. «Իսկ պատկերները նման են նախատիպերին, քանի որ նրանք պետք է լինեն այսպես, և ոչ թե այլ կերպ», քանզի «պատկերները միշտ պահպանում են նմանությունը նախատիպերի հետ»[39]:

Այս ամենը, ինչ դիտարկեցինք վերևում, կարծես թե ամբողջացնում են Ներսես Շնորհալին XII դարում և Ղուկաս Վանանդեցին XVIII դարում, ինչի մասին խոսվում է մեր «Սարգիս Պիծակ» մենագրության մեջ[40]: Ինչպես ասել ենք, «եւ՛ նախագոթական, եւ՛ գոթական, եւ՛ հայ մանրանկարչության վառ գույները, նաեւ ոսկին լույսի արտաքին զգայական խորհրդանիշներն են, որոնք ստեղծում է մարդը: Իսկ նախատիպը, այն, ինչ համարվել է աստվածային լույս, մեր զգայարաններին անմատչելի է»: «...Փրկչական պատկերին՝ ո՛չ նիւ-

---

[37] **Дамаскин Иоанн,** նշվ. աշխ., էջ 111.

[38] Նույն տեղում:

[39] Նույն տեղում, էջ 132–133:

[40] **Ղազարյան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 12–16:

թոյն եւ դեղոցն, այլ Քրիստոսի որ է պատկեր աներեւութին Աստուծոյ Հօր՝ երկիրպագանեմք նովաւ»[41], - գրում է Ներսես Շնորհալին:

Այստեղից այն էական հետևությունը, որ երկրպագելի էին ոչ թե պատկերի նյութը, դեղերը (ներկերը), նույնիսկ ինքը՝ պատկերը, այլ Աստծո անհաս էությունը, որը գաղափարվում է արվեստի պատկերային լեզվով[42]: Մի փոքր տարօրինակ է, որ Ղուկաս Վանանդեցու պես մարդը, որի հետաքրքրություններն կապված էին նոր-նոր լուսավորչականություն թևակոխած Եվրոպայի առաջավոր գիտության և այլ առաջավոր ձեռքբերումների հետ, պատկերների անհրաժեշտության մասին իր դատողություններում կանգած է Վրթանես Քերթողի, Հովհան Դամասկոսցու և Ներսես Շնորհալու հայացքների վրա: «Գիտելի է աստ,- գրում է նա,- զի պատկերն ոչ պարտի ըստ բոլորին իւր նախատիպին նմանիլ՝ այլ ըստ մասին, առաւել կամ նուազ. բայց ոչ երբեք բոլորովին: Քանզի ուր գոյ բոլորովին նմանութիւն, ոչ ասի՝ պատկեր կամ նմանութիւն, այլ նախատիպ եւ նոյնութիւն: Ուրեմն ամենայն պատկեր այնպէս պարտի նմանիլ իւր նախատիպին՝ զի եւ իցէ աննման: Քեզ օրինակ: Ադամ էր պատկեր Քրիստոսի նմանութեամբ եւ աննմանութեամբ»[43]:

ASSERTING THE PRESENCE OF IMAGES AND ICONOGRAPHY IN THE EARLY MIDDLE AGES

GHAZARIAN V.

Summary

Incentives of iconography in early Middle ages can be revealed in Armenia of the end of VI century in the treatise “Against the Iconoclasm” by the vicegerent of Catholicos Vrtanes Kertogh and in VII century in three speaches against iconoclasm by Iohann of Damaskin. The first of these treatises were written before the conquest of Armenia by Arabs, the second – before the iconoclasm in Byzantium. According to S. Der Nersessian, Vrtanes examines the icon as an “example of a great symbol” as we see in the descriptions of the images and ornaments in the

[41] **Ներսէս Շնորհալի,** Թուղթ ընդհանրական, Էջմիածին, 1865, էջ 191:
[42] **Ղազարյան Վ.,** նշվ. աշխ., էջ 16:
[43] **Ղուկաս Վանանդեցի,** Պատկերասէր պատկերատեաց, Ամստերդամ, 1716, էջ 8, 14:

tabernacle of Moses and in the temple of Solomon in the Bible. Vrtanes first represents the list of the images in the Armenian church.

УТВЕРЖДЕНИЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ И ИКОНОГРАФИИ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

КАЗАРЯН В.

Резюме

Вопрос об изображениях внутри церкви впервые был поднят в Армении в конце VI в. местоблюстителем католикоса Армении Вртанесом Кертогом. В начале VII в. в Византии Иоанн Дамаскин обратился к этому вопросу в своих трех речах, направленных против иконоборчества. Речь Вртанеса Кертога была написана до захвата Армении арабами, речи Иоанна Дамаскина – до возникновения движения иконоборчества в Византии. Согласно С. Тер-Нерсесян, Вртанес Кертог рассматривает изображения в качестве “образца великого символа”, что имеет место в Библии в описании изображений в Скинии Моисея и в храме Соломона. Вртанесом Кертогом впервые был представлен список канонических изображений внутри церкви.

Спустя сто лет Иоанн Дамаскин возвращается к вопросу об изображениях внутри церкви. Необходимость их наличия в церкви он обосновывал сочинениями Дионисия Ареопагита, которые не были известны Вртанесу. В них Св. Писание рассматривалось в качестве символических изображений.

THE REFLECTION OF ARMENIAN-CHALCEDONIAN TRADITIONS ON THE FRESCOS OF ST. GREGORY CHURCH (TIGRAN HONENTS) OF ANI

HAKOBYAN Z.

hakobyanzaruhy@ysu.am

St. Gregory (Grigor) Church of Ani, which is better known as Tigran Honents, is decorated with frescos and is the only monument in the historical capital of Armenia whose wall paintings have been preserved in a relatively good condition

The frescos at Tigran Honents are of great interest from historical and confessional perspectives. Besides being considered as Armenian-Chalcedonian these frescos have been regarded as as Georgian. Our aim is to dwell upon the confessional peculiarities of the frescos and show their reflection in the murals which ground the fact that the frescos of St. Gregory Church have been painted by Chalcedonian Armenians.

The monument was built during the second period of flourishing of Ani under the reign of Zakarian brothers on the Eastern slope of the gorge being a part of the monastery complex[1]. The monument was comissioned by a wealthy citizen of Ani – Tigran Honents, who, as the large inscription on the Southern facade claims, finished the construction in 1215 and presented it to the founder of the Armenian church St. Gregory[2].

St. Gregory church became widely known among public since the archaeological excavations of Nikolaos Marr in Ani, and the scholar was the first to describe the monument as Armenian-Chalcedonian, particularly considering the frescos, as well as the church and the commissioner as Chalcedonian[3]. Many

---

[1] **Марр Н.Я.** Ани, Л.-М., 1934, с. 85–86; **Орбели И.А.** Избранные труды, Е., 1963, с. 126.

[2] Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 1, Անի քաղաք (կազմ. Հ.Ա. Օրբելի), Ե., 1966, էջ 62–63 (23/188):

[3] **Марр Н.Я.** Ани, с. 85–86; **Марр Н.Я.** Аркаун, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкидонитах. Кавказский культурный мир и Армения (под. ред. П.М. Мурадяна), Е., 1995, с. 248.

scholars have shared his opnion[4]. At the same time, the further examination of the inscription on the building by Paruyr Muradyan allowed to find out that initially St. Gregory was built as an Armenian Apostolic Church[5] and only later was handed to the Chalcedonians, therefore its commissioner, Tigran Honents, was also a follower of the national church and was well known as a constructor or renovator of other Apostolic churches (St. Hripsime of the Kusanants monastery, Cathedral of Ani, Bekhents monastery)[6]. Unfortunately, the inscription gives no detail how the church passed to the Chalcedonians, however, the fact is obvious from its inner decorations as well as the construction of the columned porch and the chapel of the west side (these were not planned initially). Besides that the frescos were created when the church had already passed to the Chalcedonians. This fact is accepted both by historians and art scholars, and there is only some disagreement regarding the date when the frescos were created.

Summing up the opinions regarding the dating of the frescos, it should be mentioned that some of the scholars consider that the frescos of the church were created right after the construction of the church from 1215 to 1220 while the murals of the porch and the chapel were made in the second quarter of the century until 1250s (N. Okunev, N. Sichov, D. Gordeyv, V. Lazarev, L. Durnovo, S. Ter Nersesian, N. Thierry, A Kakovkin[7]). As another opinion claims, the decoration of

[4] **Орбели И.А.,** op.cit., p. 12, 126; **Амиранашвили Ш.Я.** История грузинского искусства, М., 1963, с. 114 et al.

[5] **Мурадян П.М.,** Строительство и конфессия церкви Тиграна Оненца по памятникам эпиграфики, «Պատմաբանասիրական հանդես» (hereinafter: ՊԲՀ), 1985, № 4, էջ 174–190; **Мурадян П.М.** Проблема конфессиональной ориентации церкви Оненца (краткий анализ источников и литературы. (Кавказ и Византия, 1987, № 5, с. 36–81).

[6] **Mahé J.-P.,** Le testament de Tigran Honenc': la fortune d'un marchand arménien d'Ani aux XIIe–XIIIe siècles, Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 145e année, 2001, N. 3, p. 1320.

[7] **Окунев Н.** Город Ани, «Старые годы» (октябрь), СПб., 1912, с. 11; **Сычев Н.П.** Анийская церковь, раскопанная в 1892 г. (Христианский Восток, т. 1, вып. 2, СПб., 1912, с. 219); **Гордеев Д.П.** Отчет о поездке в Ахалцихский уезд в 1917 году. Росписи в Чуле, Сапаре и Зарзме, «Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе» (hereinafter: ИКИАИТ), т. 1, Петроград, 1923, с. 9; **Лазарев В.Н.** История византийской живописи, т. 1, М., 1986, с. 145; **Дурново Л.А.** Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979, с. 152; **Der-Nersessian S.,** L'art Armenien (reprint). Paris, 1989. P. 164–165; **Thierry N. et M.,** L'Église Saint-Grégoire de Tigran Honenc' (1215), E.P.H.E., Ve Section Archéologies I, Louvain-Paris, 1993, p. 103–108; **Каковкин А.Я.** О датировке росписей храма св. Григория в Ани, его часовни и прит-вора (Византийский временник, 1987, т. 48, с. 108–115).

the church was carried out in 1250s and afterwards successively, the porch and the chapel (T. Toramanyan, P. Muradyan, A. Lidov[8]).

The fact that frescos of St. Gregory Church of Ani were created by Armenian-Chalcedonians is first of all established due to Georgian and partly Greek inscriptions[9]. It is known that Armenian-Chalcedonians being subject to Byzantine and later to Georgian Orthodox church used Georgian and Greek inscriptions from the confessional point of view, so the inscriptions were bilingual or trilingual[10]. This question has been addressed quite a lot in different studies devoted to Armenian-Chalcedonians[11]. At the same time, for those scholars who were almost unaware of the confessional belonging of the monument and particularly for those who had been involved only in the artistic examination of frescos, the Georgian inscriptions were a reason for considering the monument to be Georgian. It should also be added that not only the usage of the Georgian language but also the term "Georgian" (and its counterpart "Gurji", Georgian in Turkish) in Middle Age Armenia and its neighboring territories which were populated by Armenians, had a

[8] **Թորամանյան Թ.,** Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Աշխատությունների ժողովածու Ա, Ե., 1942, էջ 159–163; **Lidov A.,** The Mural Paintings of Akhtala, Moscow, 1991, p. 5–6; **Мурадян П.М.** Строительство и конфессия..., с. 181–182; **Мурадян П.М.** Проблема конфессиональной ориентации..., с. 54, 56; **Лидов А.М.** Росписи монастыря Ахтала, История, иконография, мастера, М., 2014, с. 19.

[9] The incsriptions of frescos were read and translated by N. Marr, N. Sichov, D. Gordeyev, P. Muradyan. There are also records of Armenian inscriptions in the frescos of the church and the porch, a fact which today, is unfortunately impossible either to admit or deny, See **Texier Ch.,** Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie, Paris, 1842, p. 98.

[10] E.g. the frescos of the church N: 7 of Sabereebe (X c.), Adrianapolis Gospls (N: 887, St. Lasar, Venice, 1007), Khachen Gospls (N: 949, University of Chicago, beginning of XIII c.).

[11] **Марр Н.Я.** Надпись Епифания, католикоса Грузии (из раскопок в Ани 1910 г.), «Известия Императорской академии наук» (hereinafter: ИИАН), 1910, с. 1440–1441; **Марр Н.Я.** Аркаун, монгольское название христиан..., с. 227–231; **Մուրադյան Պ.Մ.,** Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Ե., 1977; **Շանդրովսկայա Վ., Բարթիկյան Հ.,** Հունահայկական արձանագրությամբ բյուզանդական արճճե կնիք Պետական Էրմիտաժի հավաքածուում, ՊԲՀ, 1991, № 1, էջ 122–128: **Арутюнова-Фиданян В.А.** «Повествование о делах армянских» (VII в.) и «Типик Григория Пакуриана» (XI в.): греческий язык армяно-халкидонитских памятников («Вестник Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет» (hereinafter: ПСТГУ), III, Филология, 2014, вып. 5 (40), с. 9–21); **Лидов А.М.** Росписи Ахталы и искусство армян-халкидонитов. Из истории Древнего мира и Средневековья, М., 1987, с. 121–136; **Հակոբյան Զ.,** Դավիթ-Գարեջի. Սաբերեեբի վանքի հայագիր որմնանկարները (X դ.), Բանբեր հայագիտության, 2013, № 2–3, էջ 150–151:

confessional meaning and was applied to identify the Armenian-Chalcedonians and their monuments[12].

The frescos of St. Gregory should be considered Armenian-Chalcedonian, especially given the fact that from the beginning until the third quarter of the 13th century there were more monuments with such bilingual inscriptions (Akhtala, Haghbat). The process of confessional revision of monuments during centuries which consequently results in the choice of the language of inscriptions is obvious in the case of another church of Ani – St. Minas, which was mentioned by N. Marr. Here N. Marr recorded two layers of frescos where under the plaster of the first one (dated to 1013) the scholar read a passage in Armenian, and on the upper layer the scholar found Georgian script on the scroll in Daniel's hand[13].

Speaking about the combination of different languages, it should be mentioned that there are no multilingual inscriptions in Georgia except for the Armenian-Chalcedonian monuments there, since the Georgian church is homogeneous in its sense. Whereas in Armenia where, in fact, there were both communities – Orthodox and Armenian Apostolic, the language is a kind of a marker[14]. If Armenian inscriptions in the frescos are proof that they belong to the national church (Holy Cross of Ahtamar 915–921, Bakhtaghek XIII c.), the bilingual and trilingual inscriptions testify their Armenian-Chalcedonian origin. As A. Lidov mentiond, in Armenia in XIII century, the Georgian and Greek inscriptions should be regarded as features of confessional rather than national belonging[15]. It is also grounded by the fact, that XIII century was a new period of flourishing of the Armenian-Calchedonian community.

The confessional relevance of the frescos is also decided taking into account a range of iconographic specifics. In the context of the church decoration the apse and the dome as the more sacred parts are of primary importance. So their

[12] A case in point is the "Georgian" church of Ani (in fact the name is not known), the conventional name of which (adopted by N. Marr as a working version) shows that it is an Armenian-Calchedonian building. It is proved by the lengthy inscription in Georgian on the Southern wall with a message from the Georgian Catholicos which ends with a line in Armenian. See **Марр Н.Я.** Надпись Епифания…, с. 1433; **Марр Н.Я.** Ани, таб. XLII; **Մուրադյան Պ.Մ.,** Հայաստանի վրացերեն…, էջ 35–37:

[13] **Մուրադյան Պ.Մ.,** Հայաստանի վրացերեն…, էջ 61–62:

[14] **Арутюнова-Фиданян В.А.** Армяне-халкидониты. Терминология (Вестник ПСТГУ, III. Филология, 2013, вып. 5 (35), с. 9–20).

[15] **Лидов А.М.** Искусство армян-халкидонитов, ИФЖ, 1990, № 1, с. 77.

decoration more than any part of the church is conditioned by the liturgical tradition and correspondence to the iconographic canon.

On the dome of St. Gregory church there is "Ascension of Christ" where the Savior raised up by four flying angels[16] is sitting on a rainbow. This scene in Eastern Christian tradition was initially placed in the conch of the apse and after iconoclasm was moved to the dome. Here Christ is represented in the composition of "Pantocrator" [17]. Usually the XI–XIII century Byzantine and its adjacent Orthodox churches follow this rule. We see the reflection of this iconography in XIII century Armenian-Chalcedonian churches – St. Gregory of Ani and Kirants (30–40s of XIII c)[18]. We can not know what the composition of other Armenian churches was since their domes have not survived but since the paintings of neighboring Georgia are available and in that sense their composition is different from those of Byzantine, the few Armenian samples are sufficient to prove that the scene of "Ascention" was typical of XIII century Armenian-Chalcedonian monuments as they exclusively followed the Byzanitine iconographic rule.

In the Georgian frescos of the period under question, it's not Christ depicted on the dome but the "Ascension of the Cross" (Ikorta, about 1172; Vardzia, 1184–1186; Udabno, the end of XII c.; Bertubani, about 1212, two in Davit-Gareji; Kintsvisi and Timotesubani, both in the first quarter of XIII c.[19]).

These two themes – Ascension of Christ and Ascention of Cross – are undoubtedly identical as far as their significance and sybolic value are concerned, whereas iconographically they bring out different traditions and application of different iconographic schemes.

---

[16] **Thierry N. et M.,** L'église Saint-Grégoire…, p. 24–25; **Каковкин А.Я.** О датировке росписей…, с. 110.

[17] **Лазарев В.Н.** Система живописной декорации византийского храма IX–XI веков; **Лазарев В.Н.** Византийская живопись, М., 1971, с. 98–99; **Лазарев В.Н.** История..., с. 63.

[18] **Дурново Л.А.** Фрески монастыря Киранц. Материалы из архива Л.А. Дурново, Е., 1990, с. 8. It should be mentioned that due to the collapse of dome in Akhtala the composition of the dome is unknown to us, and the church of Kobayri is a basilica without a dome.

[19] **Чубинашвили Г.Н.** Пещерные монастыри Давид-Гареджи. Очерк по истории искусства Грузии, Тбилиси, 1948, с. 78–79; **Вирсаладзе Т.** Основные этапы развития грузинской средневековой монументальной живописи, II Международный симпозиум по грузинскому искусству [отдельный оттиск], Тбилиси, 1977, с. 9; **Привалова Е.** Роспись Тимотесубани. Исследование по истории грузинской средневековой монументальной живописи, Тбилиси, 1980, с. 16; **Velmans T.,** La koinè grecque..., с. 685–700.

Thus, it can be claimed reference to the Byzantine rule was more commonplace in Georgian fescoes which can probably be explained by another, earlier tradition of the region. In this sense, the fresco of New Church in Tokali in Cappadocia (50s of X century)[20] or the similar compositions[21] of X–XI centuries of Tayk (Ishkhan, Khakhu[22]) are of siginificance.

In this regard, it is clear why in her research on frescos of Kirants N. Thierry attempted to restore the composition as "Ascention of the Cross" proceeding from the samples of Tayk[23] and those of Georgia which essentially differs from the scheme of "Ascention of Christ"[24] put forward by L. Durnovo with the scence. Taking into account the difference of iconographic compositions of domes between XIII century Georgian and Armenian-Calchedonian churches in the context of Orthodox tradition, it should be concluded that for Armenian-Chalcedonians the Byzantine iconographic scheme was of significance and played the role of a marker. The latter was carried out more consistenly in Armenia since there were two communities whereas in Georgia there was no such "must".

The next iconographic depiction is the scene of "The Eucharist" peculiar to Armenian-Calchedonians. According to the Byzantine iconography it considered one of the most important topics related to Orthodox liturgy. This is the very composition that we see in St. Gregory church of Ani as well as in other Armenian-Calchedonian frescos of Akhtala, Haghbat, Kobayr, Kirants[25]. "The Eucharist" highlights the depiction of its confessional belonging.

[20] **Thierry N.,** La Cappadoce de L'antiquité au Moyen Age. Brepols, 2002, p. 171, pl. 83.

[21] **Thierry N. et M.,** Peintures du Xe siècle en Géorgie méridionale et leurs rapports avec la peinture byzantine d'Asie Mineure, Cahiers archéologiques, 1975, vol. 24, p. 96–98.

[22] The usage in sculptures from VII–XI cc. of the "Ascension of Cross" may testify of the wide spread the composition in Transcaucasus (Jvari of Mtskheta, Ptghni). And according to the researchers, initially there was an image of the Cross in the domes of Ateni Sion (10–11th cc.) and the Holy Cross of Aghtamar (915–921). See **Дурново Л.А.** Очерки..., с. 149; **Амиранашвили Ш.Я.** История..., с. 160.

[23] **Тьерри Н.** Росписи церкви Киранца, 4-ый Международный симпозиум по грузинскому искусству [отдельный оттиск], Тбилиси, 1983, с. 2–3; **Thierry N.,** A propos de l'église de Kiranc: Rapport préliminare, Bedi Kartlisa, Revue de Kartvélologie, Paris, 1983, v. 41, p. 194–228.

[24] L. Durnovo's notes and sketches on deciphering this composition are grounded since the scholar had a chance to research the frescos in earlier period 1943 and 1957 in a better condition.

[25] **Каковкин А.Я.** Роспись церкви Григория..., с. 106; **Thierry N. et M.,** L'église Saint-Grégoire..., p. 25; **Лидов А.М.** Росписи монастыря Ахтала..., с. 68–71; **Дурново Л.А.** Очерки..., с. 149, 152; **Дрампян И.Р.** Фрески Кобайра, Е., 1979, с. 9–10, 11.

In the "Eucharist" the central position is occupied by the altar and the Tempietto, Christ is represented twice, the apostle's come up to Him and receive communion. This iconography has been affirmed as an obligatory composition of the Byzantine church, especially in Orthodox countries adherent to Byzantium. Unfortunately, in this case too it is impossible to draw comparisons with the Armenian samples[26] of the same age or earlier periods as it has been mentioned the latter have been badly preserved.

At the same time, the study of XIII century Georgian frescos shows that as in the case of the previous scene of "Ascention of Christ" here too there is some "deviation" from the Byzantine iconography. If in XIII century Armenian-Calchedonian frescos of Akhtala, St. Gregory of Ani, the Holy Cross of Haghbat, Kirants as well as in two churches of Kobayr the "Eucharist" is depicted in the central part of the apse, in regard to Georgian monuments of the same period it can be said that the composition is missing[27] or if it is presented then with considerable deviation. In this respect both St. Nicholas and Holy Virgin churches (first half of XIII c.) in Kintsvisi are unique.

In the first one the scene of "Eucharist" is devided into two parts and is "shifted" toward the side of the apse yielding its place to the figures of St. Nicholas and St. Selbestros of Rome[28], while in the church of Holy Virgin this setup is complemented with the image of Christ carrying the cross and with the scences of miracales of Christ[29], which is rare[30]. In the mentioned frescos, the combination of

[26] Perhaps another parallel might be drawn according to L. Durnovo. In the apse of St. Stepanos church of Kosh (second half of VII c.) the scholar saw the "Eucharist" with the double image of Christ and instead of wine and bread there was a scroll in His hand. See **Дурново Л.А.** Краткая история..., с. 11.

[27] **Babič G.,** Les programmes absidaux eu Géorgie et dans les Balkans entre de XI et XIII siècle, L'art Georgiana dal IX al XIV secolo, Barri, 1986, p. 123–124; **Лидов А.М.** Искусство армян-халкидонитов..., с. 77.

[28] **Didebulidze M.,** St. Nicholas in XIII century Mural Painting of Kintsvisi Church, Georgia, Iconographica. Rivista di iconografia medievale e moderna, VI, Firenze, 2007, p. 67–71.

[29] **Velmans T.,** Les fresques de l'église de la Vierge à Kincvisi. Une image unique de la Communion des Apôtres, Cahiers archéologiques, 1978, vol. 27, p. 147–161; **Velmans T.,** La peinture murale en Géorgie qui se rapproche de la règle constantinopolitaine. Le programme iconographique et le style (fin XII – deb. XIII s.), **Velmans T.,** L'art médiéval de l'Orient chrétien, Sofia, 2002, p. 175–189.

[30] The composition of the apse of Kintsvisi is unique especially for the cycle of the images ("Miracles of Christ"). The Calchedonian layer of the Holy Cross church in Haghbat is contemporary to Kintsvisi and which also has Christological scenes – "Annunciation", "Nativity", "Presenta-

the canonical Orthodox composition with other images as well as the split and shift from the central part of the apse testify that "Eucharist" did not have such fundamental role that was peculiar to Byzantine and Armenian-Calchedonian frescos[31]. Hence in this case too it can be claimed that the "Eucharist" did not have a crucial role in Georgian monuments.

The Fathers of Eastern church are depicted in the lower part of the apse of St. Gregory church. There are ten of them, devided on two sides of the central window; there are either scrolls or codices in their hands. The names are mentioned next to the figures[32]. They are: Basil the Great (of Ceaseria), John Chrysostom Peter and Athanasius of Alexandria, Nikolaos the Wonderworker, Selbestros of Rome[33], Leontius of Caesaria, Gregory the Parthian (Illuminator) and also his sons Aristakes and Vrtanes.

Six of the holy Fathers are known as bishops, theologists and founders of Eastern Church, they were among the first to be canonized and are the "pillars" of Church.

The inclusion of Gregory the Illuminator among the Fathers of the Church is quite ordinary. Being the forefather and the patron saint of the Armenian church, he was also canonized within the Ecumenical Church. It happened in IX century when by the order of Potios the Patriarch of Constantinople, the Life of Gregory was included in the Byzantine Menology of Simeon Metafrast[34] (the veneration day

---

tion of Jesus at the Temple" "Batpism" (see **Дурново Л.А.** Очерки…, с. 149, 152). However, in contrast to Kintsvisi, in the Holy Cross of Haghbat the scenes do not distrupt the established composition and are given in a separate row – below the "Eucharist".

[31] **Акопян З.А.** Особенности иконографии армяно-халкидонитских памятников (X–XIII вв.), ՊԲՀ, 2009, № 2–3, с. 167–185.

[32] **Муравьев А.Н.** Грузия и Армения, ч. II, СПб., 1848, с. 277; **Гордеев Д.П.** Отчет о поездке в Ахалцихский уезд в 1917 году. Росписи в Чуле, Сапаре и Зарзме, ИКИАИТ, т. 1, Петроград, 1923, с. 8; **Thierry N. et M.,** L'Église Saint-Grégoire…, p. 23.

[33] In Akhtala – there is another well-known Armenian-Calcheldonian monument of XIII century with the latin saints Selbestros and Clementos of Rome who are traditionally depicted in the apse of Byzantine church as well as with Ambrosios of Mediolan who was not one of the Church Fathers. Such highlight on Latin Fathers, according to A. Lidov, could be explained by the Church Union widely discussed in XII–XIII cc. and the active participation of Armenian-Chalcedonians in the discussion. See **Лидов А.М.,** Росписи Ахталы…, с. 82–84 (there – the appropriate bibliography).

[34] Patriarch Potios, one of the prominent religious leaders of Constantinople (50–80s of XI c.) gave a lot of importance to Gregory Parthian since the Early Middle Ages the veneration of the latter among Armenians, Georgians, Abkhazians, Albans, Syrians and Copts contributed to con-

is the 30th of September). These events greatly contributed to the worshiping of the Illuminator and the dissemination of his image in the Orthodox world. It should be mentioned that the image of St. Gregory are better known in the Byzantine (XI to XIV cc.)[35] and adjacent monuments (Old Russia, Bulgaria, Serbia[36], Georgia[37]) rather than in Medieval Armenian art[38]. However, referring to Vrtanes Kertogh's

---

tacts between Eastern Churches. That was the reason why the Illuminator's image appeared at the same time in St. Sofia in Constantinople (see **Պէրպէրեան Հ.,** Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խճանկարը Այա Սոֆիայի մէջ, Անդաստան, Փարիզ, 1958, № 8–9, էջ 113–15; **Mango C.,** Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Washington, 1962, p. 95–98; **Mango C, Hawkins E J.W.,** The Mosaics of St. Sophia in Istanbul. The Church Fathers in the North Tympanum, Dumbarton Oaks Papers, 1972, vol. 28, p. 1–41; **Der Nersessian S.,** Les portraits de Grégoire l'Illuminateur dans l'art byzantine, Études byzantines et arméniennes, t. 1, Louvain, 1973, p. 55–60) and relics of the Illuminator, St. Hrispime and St. Gayane are exposed to worship in St. Sofia (see **Ալիշան Ղ.**, Գիւտ նշխարաց Ս. Լուսաւորչին եւ Ս. Հռիփսիմեանց ի Կոստանդնուպօլիս, in: **Ալիշան Ղ.,** Հայապատում, մաս Բ, Պատմութիւնք Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 263–265: **Der Nersessian S.,** Les portraits..., p. 57) In the times of Potios the Greek original of Agathangeghos appeared.

[35] The image of Gregory the Illuminator, who was called Gregory the Parthian or St. Gregory of Greater Armenia can be seen in the following Byzantine monuments: the mosaics of St. Sophia of Constantinople (circa 878, fallen), of Hosios Lucas (Phocida, Greece, XI c.), the murals of Panagia Ton Chalceon (Thessaloniki, 1028), of Nerezi (Macedonia, 1164), of the Virgin Mary Church of the Syrian Orthodox Monastery Vadi-al-Natrun (cirka 1200, Egypt); the mosaic of Holy Mother Pamakarista of Constantinopole (Fethiye Camii, Istanbul, 1315), of the mural of the Aphendikon Church of Brontochion Monastery (Mystras, Greece, first half of the XIV c.), as well as in the following manuscrips: Menologia of Basile II gr. 1613 and gr. 1156 (X c. and XI c., Vatican Library); Menologion gr. 586 (XI c., Marciana Library, Venice), two manuscripts – Barocc. 230 and gr. th. F1. (XI c. and XIV c., Biblioteca Bodleian, Oxford). See **Der Nersessian S.** Les portraits..., p. 55–60; **Сусленков В.Е.** Григорий Просветитель. Иконография (Православная энциклопедия, т. 13, с. 45–47).

[36] The image of Gregory the Illuminator can be observed in such frescos as the Saviour Church on Nereditsa (1198), the Churches of Theodoros Stratilate (1361) and St. Simeon (XIV–XV cc.), the Zemen Monastery St. John the Evangelist (1354, Bulgaria), the Saviour Church of Decani Monastery (Serbia, 1335–1380). A number of Russian icons with the image of St. Gregory are also known. See **Арутюнова-Фиданян В.А.** Православные армяне в северо-восточной Руси. Древнейшие государства Восточной Европы (Материалы и исследования 1992–1993 годы, М., 1995, с. 196–208); **Лазарев В.Н.** Искусство Новгорода, М.-Л., 1947, с. 36; **Каковкин А.Я.** Образ Григория Армянского в некоторых памятниках древнерусского искусства, ИФЖ, 1967, № 2, с. 167–168;

[37] St. Gregory's image is in Ateni Sion (fresco of X or XI cc.), in Betania, Samtavisi, Kazreti. See **Каковкин А. Я.,** О датировке ..., с. 111, примеч. 22.

[38] The earliest image of Gregory the Illuminator in Armenian art is known to be on the Eastern façade of Aghtamar Church, it is also known to be on the patterns of Cilician applied art.

famous treatise "Concerning the Iconoclasts "[39] we can confirm that in the Early Medieval Armenian art there was a tradition of depicting the image of the Illuminator since the author speaks on the images of St. Gregory and other saints in VII century churches and that period matches with the time when the worshiping of the national saint reached its hight[40].

However, if the Armenian frescos have not been preserved well there are samples of sculpture[41]. In any case it is beyond a doubt that the Illuminator's image in the Middle Ages was more familiar to the Orthodox environement. So it can be claimed that the Illuminator's image in the Church of Ani as well as in other Armenian-Calchedonian churches had a dual meaning both as a national and Ecumenical saint. It is important to remember that the Armenian-Chalcedonians considered themlsevles as the successors of the mission of the Illuminator and Mashtots and were their followers[42].

If the Illuminator's images of the Church in Ani can be interpreted from the perspective of Orthodox traditions then it is absolutely different when we see Gregory's sons Aristakes and Vrtanes among the Church Fathers. Their images in the frescos of Ani are unique. It is known that Aristakes and Vrtanes inherited successively the chair of Catholicos from Gregory the Illuminator[43], they are among the saints of the Armenian church with their days of reverence and has never been

---

[39] **Der Nersessian S.,** Une Apologie des Images du septième siècle, Études byzantines et arméniennes, t. 1, Louvain, 1973. p. 381, 392; **Քյոսեյան Հ.,** Դրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995, էջ 125:

[40] **Марр Н.Я.** Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием, «Записки Восточного отделения императорской Академии наук» (hereinafter: ЗВОИАН), 1905, т. 16, с. 154–155; **Мурадян П.М.** Кавказскаий культурный мир .., с. 12–13; **Арутюнова-Фиданян В.А.** Повествование..., с. 56, 206–207.

[41] It is considered that Gregory the Illuminator's image is on the monument of Odzun (VII c.) (see **Ազարյան Լ.,** Օձունի և Բրդաձորի կոթողները, ՊԲՀ, 1965, № 4, էջ 214–215; **Հակոբյան Զ.,** Օձունի կոթողի պատկերների մեկնաբանման հարցի շուրջ, Էջմիածին, 2005, Ա (հունվար), էջ 79–80), as well as in the "heavenly garden" of Zvartnots' (see **Мнацаканян С.Х.** Звартноц. Памятник армянского зод-чества VI--VII вв., М., 1971, с. 54; **Հակոբյան Զ.,** Զվարթնոցի խորհրդաբանական կերպարը (Պատկերների մեկնաբանման հարցի շուրջ), Էջմիածին, 2006, Զ (հունիս), էջ 84):

[42] **Мурадян П.М.** Кавказский культурный мир ..., с. 20; **Арутюнова-Фиданян В.А.** Повествование..., с. 58.

[43] Aristakes (264–333) and Vrtanes (262–341) were famous as religious leaders fighting against pagans. They are remembered on the holiday of "Gregory the Illuminator's Son and Grandsons". See **Մովսես Խորենացի,** Հայոց պատմություն, Ե., 1981, էջ 239; **Օրմանյան Մ.,** Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 109–110:

venerated by other churches even though the Byzantine sources mention Aristakes as a pariticpant of the first Ecumenical Council (325, Nicea)[44].

If according to Armenian-Chalcedonians, they had inherited their faith from Gregory and therefore had put importance to the national tradition, then as A. Lidov mentions it is quite possible that Aristakes and Vrtanes were canonized as local saints (the "Last Judgement" sculpture from Horomos zamatun) by the Armenian-Calchedonians[45]. The presence of Aristakes and Vrtanes in the rank of Church Fathers can be explained either by Byzantine or Georgian traditions but only by Armenian national, in this case by the strict iconographic tradition of the Armenian-Calchedonians.

The last saint in this series is Leontius of Caesaria whose image should also be linked with Gregory and the Armenian historical tradition. Though Leontius participated in the first Ecumenal Council and the Archbishop of Caesaria, however he was not canonized as a saint of Ecumenical Church and of course has not been ranked among the Church Fathers[46].

At the same time, it is known that the Illuminator received the consecration from Leontius in Caesaria which provides ground to claim that depicting Leontius in the rank of the Church Fathers in such high esteem is preconditioned by the historical tradition and is connected with the Armenian environement. The scene where Leontius of Caesaria ordains the Illuminator in the frescoes of the Tigran Honents Church confirms the fact. So, it can be concluded that the depiction of Aristakes, Vrtanes and Leontius of Caesaria in St. Gregory Church is preconditioned by the Armenian tradition and claims that the monument was created in Armenian-Calchedonian environment.

This concept is confirmed once again in the wall painting of the church with the life story of Gregory the Illuminator which is unique. According to some scholars, the emergence of the vast hagiographical cycle of Gregory in the Honents Church was preconditioned by the strong interest for local saints highly developed in XII–XIII centuries. The hagiographical cycle dedicated to St. Gregory in Ani is

[44] **Ղազարյան Գ.,** Հայոց մասնակցությունը չորրորդ Տիեզերաժողովին, Բանբեր Երևանի համալսարանի (հայագիտություն), Ե., 2016, № 2, էջ 21:

[45] **Лидов А.М.** Росписи Ахталы..., с. 80–81.

[46] Although Leontius of Cesaria does not have a veneraton day, it is worth mentioning that Armenian Apostolic and Orthodox churches have a veneration day for the fathers of church who took part in the Ecumenical council, and it includes Leontius as well. I express my gratitude to G. Kazaryan for consultations on theological and hagiographical questions.

unique in the Eastern Christian art of the period. The cycle being presented in two rows, occupies the Western part of the church as well as the Western part of the Southern and Northern walls including Westward façades of the North-Western and South-Western pylons. The scenes are accompanied by inscriptions thus making the subjects quite clear. Generally, they are represerented in historical chronology though there are some "deviations" which aim to highlight the more important topics placing them in the visible parts of the cycle. It consists of 18 scenes which present the key events of the Illuminator's life. The six of them refer to the tortures[47], two refer to the holy Virgins (including St. Nino/Nune) [fig. 8][48] and the tenth represents the event of adoption and establishing of the new faith in Armenia[49]. Even from the selection of the topics it is obvious that except for the tortures the majority of the images (10 scenes) are dedicated to the history of the adoption of Christianity in, Armenia thus underlining the national and religious milieu where the cycle was created.

From this perspective, the interpretations of some scholars of the cycle are unacceptable. We particularly mean N. Thierry's conclusions according to which a) the frescos of St. Gregory Church of Ani were created by a Georgian painter and were intended for the Georgian community of Ani[50] (?) b) the emergence of the scene where Nino is having a Vision is perhaps the idea of the Georgian painter or a compromise with the customer[51]. The generalizations of E. Eastmond regarding the factare not grounded either. a) The cycle of Gregory is more centered on the Illuminator himself rather than on Tiridates or the Converstion of Armenia, b) it is meant to popularize the Illuminator's veneration rather than symbolize the Christianization of Armenia c) The history of Christianization of Armenia loses its

---

[47] Those are "St. Gregory in Front of Tiridat", "St. Gregory Hanged Upside Down", "St. Gregory's Feet Are Being Nailed", "Whipping of St. Gregory Hanged Upside Down", "St. Gregory Is Being Taken to Artashat", "St. Gregory in a Pit of Snakes".

[48] Those are "The Martyrdom of St. Virgins", "The Miraculous Appearance of the Life-giving Pillar to St. Nino".

[49] Those are "St. Gregory's Liberation from the Pit", "The Appeal of People to St. Gregory to Release Them from the Curse", "St. Gregory's Vision", "King Tiridates, kings of Abkhazia, Georgia and Albans Come to Meet St. Gregory", "St. Leontius of Caesaria Ordains St. Gregory", "St. Gregory and Tiridates Meet in Bagavan", "Baptism of Tiridates and His Relatives", "St. Gregory Ordains the First Twelve Armenian Archbishops", "Tiridat Appeals to St. Gregory Who had Left for Mount Sepuh", "St. Gregory in the Cave of Man".

[50] There is no information about the activity of Georgian community in Ani in the sources.

[51] **Thierry N.,** The Wall Painting..., p. 69.

primary significance since parallel with St. Gregory's Vision there is also St. Nino's Vision – the story of Converstion of Georgia[52].

However, it is clear that the inscriptions in Georgian served a proof for both authors but at the same time it is obvious that they contain the pivotal events of Armenian history which are more important than the language of the inscriptions. Proceeding merely from the scenes of the Life of Gregory it can be assumed that the second important character is Tiridates the Great who is depicted at least in 5 scenes[53], as well as his sister Khosrovdukht. In the only image which depicts the Caucasian – the Georgian, Abkhaz, Alan kings [54] going forward to the Illuminator coming from Caesaria, the Armenian king Tiridates leads the procession. Taking these details into consideration it is hard to imagine that the compositions were a product of not Armenian but that of a mixed Armenian Georgian environment since the Armenian king is in the center of the events and these are the key events of the Armenian history.

To interpret the cycle properly it is important to notice that according to the Medieval tradition, St. Gregory was a pan-Caucasian illuminator[55] as it is illustrated in the Greek and Arab versions of the Life of the Illuminator[56].

---

[52] **Eastmond A.,** "Local" Saints ..., p. 734, 736.

[53] Those are "St. Gregory in Front of Tiridates", "King Tiridates, kings of Abkhazia, Georgia, Albania Come to Meet St. Gregory", "Tiridates Meets St. Gregory in Bagavan", "Baptism of Tiridates and His Relatives", "King Tiridates Appeal to St. Gregory Who had Left for Mount Sepuh".

[54] According to Arabic and Greek versions of Agathangelos' History, as well as according to Khorenatsi, Pavstos Buzand, Draskhanakertsi, Gandzaketsi, Arsen Sapareli and Juansher Gregory the Illuminator sent preachers and monks to Georgia and lands of Laz and Abkhaz and baptized their kings in the Aratsani. The Illuminator ordained his grandson Gregory as Archbishop of Georgians and Albans. See **Օրմանյան Մ.,** Ազգապատում, հ. Ա, էջ 107–108; **Մուրադյան Պ.Մ.,** Վրաց եկեղեցի, Քրիստոնյա Հայաստան, Ե., 2002, էջ 986:

[55] **Ղազար Փարպեցի,** Հայոց պատմություն և Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին (քննական բնագ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի, աշխարհաբ. թարգմ. և ծանոթ. Բ. Ուլուբաբյանի), Ե., 1982, էջ 110–113; Обращение Грузии (пер. с древнегруз. Е.С. Такайшвили, исслед. и коммент. М.С. Чхартишвили),. Тбилиси, 1989, с. 11,18; **Мурадян П.М.** Кавказский культурный мир…, с. 9–20.

[56] **Марр Н.Я.** Крещение армян, грузин..., с. 63–211; **Garitte G.,** Documents pour l'étude du livre d'Agathange. Vatican, 1946; **Բարթիկյան Հ.,** Ագաթանգեղոսի Պատմության հունական..., ; **Мурадян П.М.,** Кавказский культурный мир..., с. 11–12; **Winkler G.,** Our Present Knowledge of the History of Agat'angelos and its Oriental Versions, REArm, 1980, t. 14. p. 125–141.

Regarding Nino's Vision depicted in the cycle, the following should be mentioned. St. Nino's topic is very harmonious and logical in this story and cannot "diminish" either the significance of St. Gregory's Vision or the role and meaning of the life by any means. It cannot "alter" it's ideological base.

This fact is preconditioned by ecclesiastical tradition. First, it should be mentioned that St. Nino is a saint with her veneration day also in the Armenian environement[57], because according to her life, she was one of the virgins with Hripsime who had joined them from Rome to Armenia and from here by "heavenly instruction" went to Georgia for preaching[58]. Movses Khorenatsi's information about St. Nino dates much earlier than Georgian sources. There he mentions the erecting of the cross of Christ by the saint in Mtskheta[59]. According to her Life in Georgia, she was reared by an Armenian nun from Dvin and spoke Armenian[60], which is quite a significant fact by itself.

The references of St. Gregory and St. Nino's images and their lives have deep historical roots. According to the life of the Saint and the history of Christianization of Georgia, St. Nino's preaching covered the territories stretching to the North of the river Kura and what lay to the South was connected with the name of Gregory and this brought to the intermingling of their veneration in the Early Middle Ages[61].

Only after the final split of the two Churches which in fact occurred at the beginning of VIII century[62], Nino became the sole Illuminator of Georgia and St. Gregory that of Armenia. However, for Orthodox Armenians, who have always

---

[57] The Armenian Church celebrates the commemoration day of St. Nune (Nini) and St. Mane next Tuseday of the "Holiday of St. Echmiadzin Cathedral". See **Գալուստեան Շ.,** Համաքրիստոնէական սուրբեր, Ե., 1997, էջ 186–188:

[58] **Ակինեան Հ.Ն.,** Քրիստոնեութեան մուտքը Հայաստան և Վրաստան, Վիեննա, 1949:

[59] **Մովսես Խորենացի,** Հայոց պատմություն..., էջ 231–232:

[60] **Մելիքսեթ-Բեկ Լ.,** Վրաց աղբյուրները..., էջ 172; Обращение Грузии..., с. 16; Картлис Цховреба, **Леонтий Мровели,** Обращение Грузии святой Нино, Тбилиси, 2008, с. 48.

[61] **Мурадян П.М.** Кавказский культурный мир..., с. 10–11; **Մուրադյան Պ.Մ.,** Վրաց եկեղեցի..., էջ 986:

[62] The question of split of Armenian and Georgian Churches started in 608. However, during the further political developments, the council of Karin and the activities of several successive pro-Byzantine Catholicoses postponed that process for almost a century. And only at the beginning of VIII century the separation of the churches was realized and was expressed by several key events; the council of Manazkert (726), a new "national" version of St. Gregory's Life where he is already mentioned as only the Illuminator of Armenia appeared, and it was followed by the history of conversion of Georgians headed by Nino.

referred to the roots of the Transcaucasian Church, the parallel of the stories of the saints was traditional and during the rule of the Zakarians, when Orthodox Armenians were subject to the Georgian Church, it acquired a special significance[63].

Although St. Nino became the only Illuminator of Georgia, the cycle depicting her life did not find wide acceptance in Georgian monuments; as a rule, the saint is depicted with other women and even not always. And the only example where St. Nino's life is represented in 4 scenes including the Vision is the fresco of the main Church of Udabno Monastery of Davit-Gareji which dates back to 1272–1289[64] and is built later than the Chalcedonian samples of Ani. It is also significant that in Udabno we witness the images of Hripsime and the accompanying virigns[65] since that monastery in particular was greatly renowned among the Armenians[66]. Again, refering to the Armenian-Calchedonian monuments, it should be mentioned that a cycle depicting St. Nino's life (4 scenes) used to be in Kirants Monastery[67] and there is an image in Akhtala[68].

The scene depicting Nino which is part of the cycle is inscribed as "St. Nino; Women who met St. Nino"[69], but in its content, it is in fact "the miraculous Vision of the Lifegiving pillar" as A. Kakovkin suggests to name the scene[70].

---

[63] There is another circumstance that attaches importance to St. Nino's story in the Chuch of Ani. According to historical data, St. Nino's cross was brought to Armenia by the efforts of St. Shushanik and the hermit Andreas and in 1098 - to Ani by the order of the Catholicos Barsel I. Nino's cross remained in Ani until 1239 when it was again taken back to Mtskheta upon the request of the Queen of Georgia Rusudan. See **Չամչյան Մ.,** Պատմութիւն հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1784, էջ 550–551:

[64] **Амиранашвили Ш.Я.** История грузинской монументальной живописи, т. 1, Тбилиси, 1957, с. 53.

[65] St. Hripsime's image is also in the fresco of refectory of the Lavra of the Davit-Gareji monastery. See **Мурадян П.М.** Армянская эпиграфика Грузии..., с. 177.

[66] Armenian toponyms and a number of records, the majority of which are in monasteries of Udabno and Bertuban left by the pilgrims up to XIX century, are the evidenc of living Armenians in the neighborhood of Davit-Gareji and attending the complex. But the most interesting of all are some details about the founder of the monastery Davit Garejeli. Firstly, according to his Hagiography as well as St. Nino he spoke Armenian.

[67] **Дурново Л.А.** Фрески Киранц..., с. 22.

[68] **Лидов А.М.** Росписи монастыря..., с. 152.

[69] Translatoin by P. Muradyan: See **Мурадян П.М.** Проблема конфессиональной..., с. 63.

[70] **Каковкин А.Я.** Сцена «Чудесное явление Животворящего столба» в росписи храма Григория (1215 г.) в Ани (Zograf, 1989, № 20, с. 2).

St. Nino's Vision in Honents harmoniously adds to the story of St. Gregory both in the artistic sense and symbolism since both these scenes are the largest in the cycle, are located not far from each other so that they are perceived in parallel, their concepts are identical (the protagonist is in the center and the light is shed from above). The story lines of the stories are also identical – the pillar going down washed in the light of God[71].

This "sameness" is preconditioned by the fact that the community member to whom the frescos were addressed perceived both of those events as inseparable national Christian traditions, where St. Nino is represented as the spiritual heir of Gregory the Illuminator and the follower of the works of apostles while the revelation of the pillar is a symbol of devine providence and victory[72] which intermingles those events with the Christendom[73].

The examination of inscriptions also proves that the frescos were created by Armenian-Chalcedonians. Analyzing some of the Georgian inscriptions of the Church of St. Gregory, which refer to the Illuminator's life and which are the most extensive, P. Muradyan has discovered a number of very important peculiarities. They are the grammar and syntactic errors and mistakes as well as a considerable amount of Armenianisms which let us assume that the parts taken from the Life are translated from the Armenian original, it is even beyond doubt that the Georgian version of the Life was also known[74].

It is worth mentioning that in 1213 Tigran Honents gifted "Saint Gregory's Book…"[75] to the Cathedral of Ani and it may be suggested that this book was the source both for the hagiographical cycle and for its explanatory inscriptions.

---

[71] **Каковкин А.Я.** Сцена «Чудесное явление…, с. 2–4; **Лидов А.М.** Видение св. Нино в росписи церкви Тиграна Оненца в Ани. Институт истории археологии и этнографии им. И.А. Джавахишвили, XXIII научная сессия молодых ученых (15–17 ноября 1988), Тбилиси, 1988, с. 68–70.

[72] Pillar is one of the famous symbols of the Bible. Pillar, firy pillar or a pillar covered in smoke as symbols of divine presence are observed in Exodus (Exod. 13:21); Apostoles and saints are called pillars of church (Mat. 16:18; Gal, 2:9, Rev, 3:12).

[73] **Каковкин А.Я.** Заметки об особенностях житийного цикла Григория Просветителя в церкви Тиграна Оненца, ՊԲՀ, 1990, № 2, с. 236; **Каковкин А.Я.** Роспись церкви Григория…

[74] **Мурадян П.М.** Армянская эпиграфика Грузии…, с. 62–66; **Мурадян П.М.** Проблема конфессиональной…, с. 187–189.

[75] **Мурадян П.М.** Армянская эпиграфика Грузии…, с. 52; **Мурадян П.М.** Строительство и конфессия…, с. 180.

Coming back to the frescos proper, it should be mentioned that of course the fact that the frescos of Tigran Honents have stylistic similarities chronologically close to Georgian murals is acceptable, and this is surely a subject of a different study and is considered as one of the artistic peculiarities of the monument. But we also believe it is important to highlight that for any monument the local cultural environement, customer and the community it is addressed to are of critical importance since these factors are the prerequisites of the ideology of the monument.

Even in case of inviting artists from Georgia to make the frescos of St. Gregory Church which is quite possible, it cannot essentially change the national belonging of the church. Surely there are quite many samples of Armenian or Georgian monuments similar to Byzantine (for example the Armenian Gospel of Trabizon, XI c.; the mosaics of Gelati Monastery in Georgia, 1125–1130) or created beyond the borders of the motherland or under the significant influence of the Byzantine prototypes, however, those monuments are not characterized as "Byzantine" but merely testify the active cultural and artistic relations and the fact of creating some environement which is vividly expressed in the frescos of the Church of Ani under question.

That is the reason why it is impossible to interpret the frescos of the Honents Church proceeding only from one cultural tradition; on the one hand it incorporates the leading artistic trends (Byzantine, Georgian) and on the other hand traits of national identity which determines the belonging of the church. Thus, the frescos of St. Gregory Church of Ani is an Armenian-Chacledonian monument with its vividly expressed national-confessional features[76].

[76] **Arutjunova-Fidanyan V.A.,** Les Armeniens chalcedoniens en tant que phenomena culturel de l'Orient chretien, Atti del quinto simposio international di arte armena 1988, Venezia, 1992, p. 463–47; **Arutjunova-Fidanjan V.A.,** The Ethno-Confessional Self-Awareness of Armenian Chalcedonians, REArm., 1988–89, t. 21, p. 345–359.

ՀԱՅ-ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ԱՆԻԻ ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ (ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՆԵՆՑ) ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ

ՀԱԿՈԲՅԱՆ Զ.

Ամփոփում

Անիի Տիգրան Հոնենց եկեղեցին կառուցվել է 13-րդ դարի սկզբին: Եկեղեցու որմնանկարների պատկերագրությունը ունի բյուզանդական ուղղվածություն, իսկ տեսարանները ուղեկցվում են վրացերեն և հունարեն մակագրություններով: Այդ իսկ պատճառով ոմանք փորձում են ներկայացնել դրանք վրացական արվեստի համատեքստում: Որմնանկարների մի քանի կարևոր տեսարաններ արված են բյուզանդական կանոնի համաձայն, որոնք միևնույն ժամանակ հայտնի չեն վրացական նույն շրջանի հուշարձաններում: Բացի այդ, այստեղ առկա են կերպարներ, որոնք կապված են հայոց պատմությանը: Այստեղ առկա է Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված փարքը (18 տեսարան)՝ Հայաստանի դարձի պատմությամբ և Տրդատ թագավորի քանիցս կրկնվող պատկերմամբ, որ բացառվում է վրացական հուշարձանի պարագայում: Վրացական վարկածը չի հաստատվում նաև Սբ. Նինոյի տեսիլքի տեսարանի առկայությամբ, քանի որ 13-րդ դարի վրացական պատկերաշարերում այն հայտնի չէ, մինչդեռ այդպիսի շարքով այն հանդիպում է հայ-քաղկեդոնական մեկ այլ հուշարանում՝ Կիրանցում:

ОТРАЖЕНИЕ АРМЯНО-ХАЛКИДОНИТСКИХ ТРАДИЦИЙ ВО ФРЕСКАХ ЦЕРКВИ СВ. ГРИГОРИЯ (ТИГРАНА ОНЕНЦА) В АНИ

АКОПЯН З.

Резюме

Церковь Тиграна Оненца в Ани была построена в начале XIII в. Иконографическая программа ансамбля в целом следует византийской традиции, а сцены имеют грузинские и греческие надписи, в силу чего ряд

специалистов рассматривают их в контексте грузинского искусства. Однако некоторые важные сцены ансамбля соответствуют византийскому канону, но в то же время они не характерны для грузинских памятников данного периода. Кроме того во фресках присутствуют образы, которые связаны с армянской историей. К примеру, в житийном цикле Св. Григория (18 сцен) отражены события, связанные с принятием христианства в Армении, а также многократно повторяется изображение царя Трдата, что было бы весьма странно для грузинского памятника. В пользу грузинской версии не говорит и присутствие сцены Видения Св. Нино, так как в грузинских ансамблях XIII в. житийный цикл Просветительницы Грузии практически не известен, но он есть в другом армяно-халкидонитском ансамбле – во фресках Киранц.

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ «ՄԱՏԵԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿԻ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

ԱՊՐԵՍՅԱՆ Ա.
An-Apresian@mail.ru

Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» երկը արվեստի կոթող է՝ պայմանավորված բովանդակության և ձևի ներդաշնակությամբ, լեզվի պատկերավորությամբ, բանաստեղծական արտահայտչական ձևերով և միջոցներով, տաղաչափական համակարգի առանձնահատկությամբ, և, իհարկե, հարուստ բառաշխարհով: Նարեկացու նման հանճարեղ ստեղծագործողի երկում բառն առավել կարևոր նշանակություն ունի, քանի որ «հեղինակի բանաստեղծական խոսքի վարպետության հետ է կապված նրա պաշտամունքն ու ժողովրդականությունը»[1]: Նարեկացին նաև մեր առաջին բանաստեղծն է, որ ճոխ, փայլուն լեզվով գրելու գերազանցությունը նվաճեց պատմիչներից[2]: Հետևաբար, կարևոր էր հեղինակի հարուստ և բազմաձև բանաստեղծական բառաշխարհը ստեղծել նաև թարգմանություններում:

«Մատեան ողբերգութեան» երկի բառաշխարհը փորձել ենք քննել Մկրտիչ Խերանյանի և Վազգեն Գևորգյանի աշխարհաբար թարգմանություններում: Մկրտիչ Խերանյանի՝ «Մատեանի» արևելահայերեն չափածո թարգմանությունը լույս է տեսել Երևանում 1960 թ.: Իսկ արդեն 1979 թ. Երևանում «Մատեանը» և տաղերը՝ դարձյալ արևելահայերեն չափածո տարբերակով, հրատարակվել է Վ. Գևորգյանի թարգմանությամբ: Մինչ այս՝ լույս էր տեսել

[1] **Առաքելյան Վ.**, Նարեկացու լեզուն և ոճը, Ե., 1975, էջ 231:
[2] **Մկրյան Մ.**, Գրիգոր Նարեկացի, Ե., 1955, էջ 239–240:

«Ծաղկաքաղը» (1970 թ., Երևան), որտեղ Վ. Գևորգյանն ընդգրկել էր իր կատարած՝ «Մատեանի» մի քանի հատվածի թարգմանությունը: Այդ հատվածները թարգմանիչը վերամշակելուց հետո ամփոփել է «Մատեանի»՝ 1979 թ. հրատարակության մեջ:

Գ. Նարեկացու երկն ունի նաև այլ աշխարհաբար թարգմանություններ: Առաջինը Արշակ Չոպանյանն է «Մատեանից» մի քանի հատված թարգմանել և հրատարակել «Ծաղիկ» հանդեսում 1895 թ.: Իսկ արդեն ամբողջական արևմտահայերեն արձակ տարբերակով «Մատեանը» լույս է տեսել Միսաք Գոչունյանի թարգմանությամբ Կ. Պոլսում, 1902 թ.: 1926 թ. Գ. Նարեկացու երկն ունեցել է արևմտահայերեն երկու թարգմանություններ՝ մեկը Կ. Պոլսում՝ Գարեգին եպիսկոպոս Խաչատուրյանի թարգմանությամբ, մյուսը՝ Կահիրեում՝ Թորգոմ եպիսկոպոս Գուշակյանի արձակ թարգմանությամբ: Ուշագրավ է այն, որ թարգմանիչներին երբեք չի լքել իրենց թարգմանությունները կատարելագործելու ցանկությունը: Նրանք ժամանակ առ ժամանակ անդրադարձել են «Մատեանի» թարգմանություններին, վերանայել այն, փորձել նորովի հասկանալ և թարգմանել: Այսպես, Գարեգին Խաչատուրյանը, չգոհանալով իր առաջին թարգմանությամբ, 1948 թ. Բուենոս Այրեսում հրատարակել է «Մատեանի» նոր չափածո թարգմանությունը՝ գրաբար բնագրի հանդիպադրումով:

«Մատեանի» նշված աշխարհաբար թարգմանություններն, իհարկե, կարևոր են նարեկացիագիտության համար, սակայն դրանք առանձին քննություն են պահանջում:

«Մատեանն» աշխարհաբարով արտահայտելու համար թարգմանիչը պետք է ոչ միայն փայլուն իմանա բնագրի և այն լեզուն, որով թարգմանում է, այլև հեղինակի ապրած և ստեղծագործած ժամանակաշրջանը, նրա կողմից այդ երկը ստեղծելու նպատակը, միջավայրը, դարաշրջանի մարդկանց և նրանց սովորույթները: Այսպիսով, եթե համարենք, որ բնօրինակն իր այս բոլոր առանձնահատկություններով թարգմանչի համար նյութ է՝ ստեղծագործական մշակման համար, ուստի, ըստ թարգմանության տեսաբան Իրժի Լևիի, թարգմանությունից պահանջվում է՝ *1. բնագրի ըմբռնում, 2. բնագրի մեկնաբանում, 3. բնագրի վերարտադրում*[3]:

1. Բնագրի ըմբռնում:

[3] **Левый И.** Искусство перевода, М., 1974, с. 59.

Բնագրի ըմբռնման կամ կանխահասկացման համար թարգմանչից նախ և առաջ ակնկալվում է «տեքստի բառացի կամ բանասիրական ընթերցում»[4], քանի որ շատ սխալներ հաճախ առաջանում են բնագիրը ոչ լավ ընթերցելուց: Թարգմանության տեսաբաններ (Լևի, Ֆյոդորով, Ռեցկեր, Գարբովսկի) անդրադարձել են թարգմանչական սխալներին. դրանք տեղի են ունենում՝

Ա. Համանունների հեփևանքով.

«Մատեանի» Զ գլխում Գ. Նարեկացին գրել է.

Ահա **կաթիլ մի կաթին** քումդ կուսութեան,

Յանձն իմ անձրեւեալ, կենաց ինձ զաւրէ[5]:

Մեկնիչները նշված հատվածում «*կաթիլ մի կաթին*»-ը հասկացել են «*կաթի կաթիլ*» իմաստով՝ «... մի միայն կաթիլ կուսական ստեանցդ ցօղեալ ի վերայ իմ, բաւական է ասէ՝ կեանս տալ ինձ նուաղեցելոյս. խնդրուած մի ևեթ կուսական գթութեանդ զօրէ առնուլ յայս կեանս վասն իմ կամ կուսական վարուցդ մի միայն առաքինութիւն յանձն իմ կերպարանեալ՝ բաւական առ ի կեանս է ինձ»[6]: Այս իմաստով են հատվածը ներկայացրել նաև թարգմանիչները.

Ահա՛ **կաթիլ մի** կուսությանդ **կաթից**

Մեջս անձրևելով՝ կյանք է տալիս ինձ (Մ. Խերանյան, էջ 345),

Ահա **մի կաթիլ** կուսական **կաթիդ**

Մեջս անձրևելով՝ կյանք է տալիս ինձ (Վ. Գևորգյան, էջ 485):

Մինչդեռ «*անձրեւեալ*» բառն օգնում է հասկանալ այն գաղափարն ու պատկերը, որը ստեղծել է հեղինակը՝ նկատի ունենալով «*կաթիլի կաթիլը*», որը գործածվել է «*չնչին կաթիլ*» իմաստով, որը, հակադրություն ստեղծելով, նաև հզորացրել է տվյալ հատվածի գաղափարը[7]: Այս իմաստով է կապակցությունը հասկացել Զուլալ Գազանճյանը, ով «Մատեանից» որոշ գլուխներ է թարգմանել և հրատարակել.

Թէ կուսութեանդ **չնչին կաթիլը**

Վրաս անձրեւէ՝ բա՛ւ է որ ապրիմ[8]:

---

[4] **Левый И.**, նշվ. աշխ., էջ 60:

[5] **Գրիգոր Նարեկացի**, Մատեան ողբերգութեան, աշխատասիրությամբ՝ **Խաչատրյան Պ.** և **Ղազինյան Ա.**, Ե., 1985, էջ 572 (այսուհետև՝ ՄՈ և էջը):

[6] **Աւետիքեան Գ.,** Նարեկ աղօթից, համառօտ եւ զգուշաւոր լուծմամբք բացայայտեալ միանգամ եւ այժմ երկրորդ անգամ յաւելուածով, Վենետիկ, 1827, էջ 425–426, ծնթ. 15 (այսուհետև՝ **Աւետիքեան Գ.**, Նարեկլուծ):

[7] **Գազանճեան Զ.,** Հատընտիր հայ հին բանաստեղծութեան, հ. Ա, Վենետիկ, 1998, էջ 387:

[8] Նոյն տեղում:

Բ. Համատեքստի ոչ ճիշտ ընկալման դեպքում.

ա) երբ բառը ներառվում է նախադասության կամ տեքստի ոչ ճիշտ հատվածում կամ ստեղծագործության իրական համատեքստում (իրականության չհասկացվածություն): Սա տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ թարգմանիչը, անտեսելով բառի՝ տվյալ հատվածում ունեցած իմաստը, օգտագործում է բառարանային համարժեքը՝ հաշվի չառնելով, որ «բառարանային ճշգրիտ թարգմանությունը դեռ չի վկայում տեքստի ճիշտ ընկալման մասին»[9]:

«Մատեանը» գրված է միջնադարի շնչով ու ոգով, հետևաբար նրանում հանդիպում են այնպիսի բառեր, կապակցություններ, որոնք կամ բացակայում են բառարանում, կամ ճիշտ չեն մեկնաբանված, կամ մեկնաբանված չեն այն իմաստով, ինչ նկատի է ունեցել հեղինակը: Ուստի «Մատեանի» թարգմանչի համար առավել կարևոր էր նկատի ունենալ համատեքստը:

«Մատեանի» ԻԲ գլխում Գ. Նարեկացին գրել է.

Ահա ես ինքն ինձէն կամաւորապէս **անձնամատն** եւ մարմնակործան[10]:

Ըստ Նոր Հայկազեան բառարանի՝ *«անձնամատն»* նշանակում է՝ «…մատնիչ անձին իւրոյ ի ձեռս օտարաց, վնասակար անձին և այլոց, ինքնակամ օտարացեալ»[11]: Գ. Նարեկացին հաճախ է անդրադարձել ոչ միայն մարմնի, այլև շատ ավելի կարևոր՝ հոգու կործանմանը, և նշված հատվածում նա ցանկացել է ասել, որ ինքն իր կամքով «*հոգեսպան և մարմնակործան»* է եղել: *«Անձնամատ»*-ը՝ *«հոգեսպան»* իմաստով է հասկացել նաև միջնադարյան մեկնիչը[12]: Մինչդեռ թարգմանիչները բնագրի բառը նույնությամբ են արտահայտել՝ ոչ մի կերպ հեղինակի ասելիքը հասկանալի չդարձնելով ընթերցողին.

Եվ այսպես, ահա, ես ինքս իմ դեմ եղա կամովին **անձնամատ** սաստիկ և մարմնակործան (Մ. Խերանյան, էջ 91),

Ահա կամովին ինքս իմ հանդեպ

Եղա **անձնամատն** ու մարմնակործան (Վ. Գևորգյան, էջ 129):

Այսպիսի օրինակի ենք հանդիպում նաև ԺԵ գլխում.

Յայտնեա՛ց վերստին եւ արդ գթութեանցդ **խորք**

Եւ բարերարութեանցդ հոսանք[13]:

---

[9] **Левый И.**, նշվ. աշխ., էջ 60:

[10] ՄՈ, էջ 329:

[11] Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. Ա, Ե., 1979, էջ 194 (այսուհետև՝ ՆԲՀԼ):

[12] Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), ձեռ. 5650, թ. 355 բ:

[13] ՄՈ, էջ 300:

Թարգմանիչները նշված հատվածում նույնպես կիրառել են բնագրային բառը.

Հայտնիր արդ և ի՛նձ գթությունդ **խոր** և բարիքներիդ հորդումներն առատ (Մ. Խերանյան, էջ 59),

Ցո՛ւյց տուր վերստին այժմ նաև ինձ

Խորքը գթությանդ ու բարերարման զեղումներդ հորդ (Վ. Գևորգյան, էջ 86):

Մինչդեռ եթե թարգմանիչներն ընդգծված բառն արտահայտեին այն իմաստով, ինչ նկատի է ունեցել հեղինակը և նաև այդպես է հասկացել միջնադարյան մեկնիչը՝ *«անբաւութիւն»*[14], կարող էին ավելի սպառիչ արտահայտել նրա ասելիքը: Հիշյալ տողերը մենք ինքներս փորձեցինք թարգմանել այնպես, ինչպես, կարծում ենք, նկատի է ունեցել Գ. Նարեկացին.

Հայտնիր արդ և ինձ գթությունդ *անբավ*,

Ցո՛ւյց տուր վերստին այժմ նաև ինձ *անբավությունը* գթությանդ:

բ) Երբ նույն բառը տարբեր հատվածներում տարբեր իմաստներով է կիրառվում.

«անձեռնհաս» բառը «Մատեանի» ԿԶ գլխում ունի երկու գործածություն՝

1. Առ ի շիջանել անընտրողաբար **յանձեռնհասն** բարձրութենէ[15]:

Նշված հատվածի «**յանձեռնհասն** բարձրութենէ» կապակցության մեջ ընդգծված բառն ունի *«գերազանց, վսեմական»* իմաստ[16].

Չիջնելու համար **անխոհեմ** կերպով իր բարձրությունից (Մ. Խերանյան, էջ 284),

Որ անմտորեն վայր չիջնի **անհաս** իր բարձրությունից (Վ. Գևորգյան, էջ 398):

2. Տե՛ս ի տարակոյս **անձեռնհաս** տագնապիս[17]:

Այս հատվածի «**անձեռնհաս** տագնապիս» կապակցության մեջ նշված բառը կիրառվել է արդեն *«անդարմանելի կամ անհնարաւոր նեղութեանս»* իմաստով[18].

Տե՛ս տարակուսական տագնապս **անձեռնհաս** (Մ. Խերանյան, էջ 284),

---

[14] ՄՄ 5650, թ. 350 բ:
[15] ՄՈ, էջ 507:
[16] **Աւետիքեան Գ.**, Նարեկլուծ, էջ 339, ծնթ. 7:
[17] ՄՈ, էջ 507:
[18] **Աւետիքեան Գ.**, Նարեկլուծ, էջ 339, ծնթ. 7:

Տե՛ս տագնապներն ու տվայտանքներն իմ **անդարմանելի** (Վ. Գևորգյան, էջ 399):

գ) Երբ բառը ճիշտ չի ներառվում հեղինակի հայացքների համակարգում.

Գ. Նարեկացին, ցանկանալով զսպել իր մտքի «*վայրագությունը*», գրել է.

Ընդոտնեա՛ ի սանձս կապոյ երասանաց ըմբռնման

Ջցնդեալ մտացս վայրագութիւն[19]:

«**Ընդոտնել**» նշանակում է՝ «1. ոտքի տակ տալ, ոտնակոխ անել, 2. արհամարհել»[20]: Ակնհայտ է, որ բառարանային թարգմանության դեպքում կստացվեր՝ «Արհամարհիր (ոտնակոխ արա) վայրագությունը ցնդած մտքերիս», որը չի համընկնում հեղինակի մտադրությանը: Թարգմանիչներն ըմբռնել են թարգմանվող բառի իմաստը համատեքստից, հեղինակի մտքից՝ այն թարգմանելով՝ մի դեպքում՝ «*զսպիր*», մյուս դեպքում՝ ավելի ազդեցիկ՝ «*նվաճիր, զսպիր*» բառերով.

Զսպիր ամրապինդ սանձահարումով վայրագությունը իմ ցնդած մտքի (Մ. Խերանյան, էջ 310),

Սանձ ու կապերով, երասաններով բռնած ամրապինդ՝

Նվաճիր, զսպիր վայրագությունը ցնդած մտքերիս (Վ. Գևորգյան, էջ 438):

2. Բնագրի մեկնաբանում

Ակնհայտ է դառնում, որ բնագրի ընկալման մեջ արդեն իսկ ներկա են նախնական հասկացման («կանխահասկացման»[21]) և մեկնության տարրեր: Գ. Նարեկացուն ճիշտ հասկանալու և թարգմանելու համար անհրաժեշտ էր վերականգնել ստեղծագործության իրական իմաստը: Այդ նպատակով թարգմանիչներն իրենց թարգմանություններում անդրադարձ են կատարել «Մատեանի» մեկնություններին՝ միջնադարյան լուծմունքին և Հ. Նալյանի ու Գ. Ավետիքյանի աշխատություններին, ինչպես նաև երբեմն ինքնուրույն հենց թարգմանության ընթացքում յուրովի մեկնություններ են իրականացրել:

Այսպես, Գ. Նարեկացին ԻԸ գլխում գրել է.

Քանզի ոչ **պիտակ** ինչ սոսկ զաւրութեանն ունի զմիւսմէն

---

[19] ՄՈ, էջ 532:

[20] **Մալխասեանց Ստ.**, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. Երկրորդ, Ե., 1944, էջ 58, հմմտ. **Աղայան Էդ.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ա-Ձ, Ե., 1976, էջ 402:

[21] Ժամանակակից հերմենևտիկայի պատմության մեջ բազմաթիվ տեսաբաններ անդրադարձել են մեկնության խնդրակարգում անհրաժեշտ ներկա կանխահասկացման բաղադրիչին: Տե՛ս **Քոչարյան Ռ.**, Հանս-Գեորգ Գադամերի փիլիսոփայական հերմենևտիկան, Ե., 2006, էջ 103–110:

Առ մի խորհրդականն խորութեան[22]:

Հատվածի թարգմանության համար կարևոր է «*պիտակ*» բառի ճիշտ ընկալումը: Բառին տարբեր բացատրություններ են տրվել. նարեկացիագետներն այն հասկացել են՝ «աստվածային խորախորհուրդ միության մեջ Երրորդությունից մեկը մյուսից սոսկ զորության կարոտություն չունի»[23] իմաստով, միջնադարյան մեկնիչն այն ընկալել է «անուն» նշանակությամբ՝ «ոչ սոսկ և պիտակ այս է անուամբ միայն»[24]: Այդ իմաստով է հասկացել նաև Հ. Նալյանը[25]: Գ. Ավետիքյանի կարծիքով՝ «պետ» արմատից կազմված այդ գոյականը «Մատեանում» գործածված է «պետք, կարոտություն» առումով[26]: Չնայած որ վերջինիս բացատրությամբ է հասկացել և թարգմանել Մ. Խերանյանը, սակայն նա չի հասել այն բուն իմաստին, ինչ նկատի է ունեցել հեղինակը.

Քանզի խորախորհուրդ ձեր միության մեջ

Մեկդ մյուսի զորությանը **կարոտություն** չունի (Մ. Խերանյան, էջ 123):

Եվ միայն Վ. Գևորգյանը, «*կարոտության*» փոխարեն գրելով՝ «*խորթ, օտար*», հասել է իրական թարգմանության.

Չի խորախորհուրդ ձեր միության մեջ

Մեկդ մյուսից **խորթ, օտար** ինչ-որ զորություն չունի (Վ. Գևորգյան, էջ 174):

Թարգմանիչները, ինչպես արդեն վերը նշվեց, հաճախ հենց թարգմանության ընթացքում իրենք էին մեկնում հեղինակին, քանի որ «ավանդույթը պարզապես պահպանումը չէ, այլ հաղորդում (փոխանցում), փոխադրում»[27]: Եվ նրանք ձգտում էին հինը հասկանալ և արտահայտել նորովի: Այսպես, «Մատեանի» ԻԷ գլխում Գ. Նարեկացին իր «մոլությունը» շեշտելու համար գրել է, որ ինքը, անտեսելով հոգին, կատարել է մարմնի կամքը.

Մեղա՜յ **մարմնոյ ձեռն յոգի հարեալ**, յիմարս մեղայ[28]:

Գ. Ավետիքյանն ընդգծված արտահայտությունը մեկնել է հետևյալ կերպ՝ «Մարմնական գործովք զհոգիս սպանանելով կամ, մարմնական ձեռօք, այսինքն անմաքրապէս ի հոգևորս մերձենալով կամ այսպէս զատանել կետիւ

---

[22] ՄՈ, էջ 358:

[23] Նույն տեղում, էջ 1031–1032, ծնթ. 18:

[24] ՄՄ, 5650, թ. 366 ա:

[25] **Նալեան Յ.**, Գիրք մեկնութեան աղօթից Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ, Կ. Պոլիս, 1745, էջ 213:

[26] **Աւետիքեան Գ.**, Նարեկլուծ, էջ 141, ծնթ. 29:

[27] Философская герменевтика Ганса Георга Гадамера (Актуальность прекрасного, М., 1991, с. 318).

[28] ՄՈ, էջ 350:

մեղայ մարմնոյ՝ ձեռնարկելով ի վնաս հոգւոյս քանզի մեղքն ո՛չ միայն հոգւոյն վնասէ, այլև մարմնոյ»[29]: Միջնադարյան մեկնիչը հիշյալ հատվածում *«ձեռն»* բառն ընկալել է իբրև մարմնի կամք, որը հոգուն մեղքեր է բարդում, ինչպես նաև մարդը ձեռքով հարվածում է կրծքին՝ «բռամբ զկուրծսն հարկանէ»՝ սիրտն ու հոգին համարելով «մայր և պատճառ մեղացն»[30]: Այս մեկնություններն համարելով անկատար՝ կապակցությանը տրվել են նաև այլ բացատրություններ՝ «մարմնի խնամք տանելով անտեսել ու սպանել հոգին, մարմնավոր մաքրությամբ հոգուն հաճոյանալ»[31]: Կարելի է ասել, որ սրանք Գ. Նարեկացու տողի ազատ վերաիմաստավորումներն են: Թարգմանիչներն ընդգծված հատվածը թարգմանել են այնպես, ինչպես իրենք են հասկացել՝ «*հանձնապաստան լինել, մարմնով հոգին մեռցնել»*.

Մեղա՜, որ եղա ես **հանձնապաստան**, հիմարս մեղա՜ (Մ. Խերանյան, էջ 114),

Մեղա՜ **մարմնապես՝ հոգիս եղծելով**,

Հիմարս մեղա՜ (Վ. Գևորգյան, էջ 160):

3. Բնագրի վերարտադրում

Ստեղծագործության հեղինակից պահանջվում է իրականության, իսկ թարգմանչից՝ բնագրի գեղարվեստական վերարտադրություն: Այստեղ է, որ թարգմանիչը հանդես է գալիս որպես բառաստեղծ և ոճաբան:

Ա. Գրիգոր Նարեկացին վերածննդի բանաստեղծ էր, հետևաբար լեզուն երանգավորելու և նոր բառերով հարստացնելու համար նա չէր դիմում օտար, մոռացված բառերի, այլ վերցնում էր դրանք իր ժամանակաշրջանից: Սակայն նրա կիրառած՝ գրաբարյան մտածողությանը հատուկ բառերն ու արտահայտությունները աշխարհաբարով նույնությամբ չէին կարող արտահայտվել: Դրանք աշխարհաբարով ներկայացնելու համար թարգմանիչներին անհրաժեշտ էր նախ ներթափանցել տվյալ ժամանակաշրջանի մտածողության մեջ՝ հասկանալու համար, թե ինչ է ցանկացել ասել հեղինակը, և նոր միայն դրանք վերարտադրել:

«Մատեանի» ԻՋ գլխում Գ. Նարեկացին գրել է.

Բարերարին շնորհաց արտասուաց պտուղ մատուցի,

Ձկորստեան խորս չափելով՝ զորքանն երբէք ոչ գտի,

---

[29] **Աւետիքեան Գ.**, Նարեկլուծ, էջ 131, ծնթ. 12:

[30] ՄՄ 5650, թ. 363 բ:

[31] **Նալեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 196–197:

Մասնաւորաք բանիւք ի հանդէս նորին ջանացի[32]:

Այս տողերով հեղինակը ցանկացել է ասել, որ ինքը, շնորհաձիրին նոր արտասուքներ, այսինքն՝ զղջալով իր մեղքերի համար, դարձյալ իր անձի խորքերն է քննում, սակայն ինչքան էլ որ ջանում է լարել մտքերը, էությամբ դրան հասու չի դառնում: Այնուհետև, այս բովանդակությանը հաջորդել են հետևյալ տողերը.

«Զուշին պարտութիւն **յանվթարելեացն** բաժակ բարկութեան ի ձեռն իմ առին»[33]:

Այս հատվածում «**յանվթարելեացն**» բառը բացառականով ավելադրություն է՝ բնորոշ գրաբարին: «**Անվթարելի**» նշանակում է՝ «1. անեղծ, անվնասելի, անվտանգ, անվրեպ»[34], «2. առանց խանգարման, անխախտ, 3. առանց վնասի, անկորուստ, 4. անխախտ, անհողդողդ»[35]: Մեկնությունում այն բացատրված է՝ «... յանպակասելի և յանչափելի խորոցն մեղաց՝ առի ինձ նիւթ զայրացման ընդդէմ անձինս»[36]: Ինչպես տեսնում ենք, մեկնիչը ընդգծված բառն ընկալել է որպես փոխանուն և դրան ավելացրել «*մեղքեր*» որոշյալը: Այդպես է թարգմանել Մ. Խերանյանը.

Խորունկ մեղքերից խեյքըս պարտըված՝ բարկության բաժակն իմ ձեռքը առի (Մ. Խերանյան, էջ 110):

Մինչդեռ Վ. Գևորգյանի թարգմանությունը արտահայտել է հեղինակի ասելիքը.

Եվ պարտությունն իմ **բանականության**

Ձեռքս առա որպես բարկության բաժակ (Վ. Գևորգյան, էջ 155):

Բ. Գեղարվեստական ստեղծագործության առանձնահատկություններից է նորաբանությունների հարստությունը: Գ. Նարեկացին «Մատեանում» ստեղծել է բազմաթիվ նորակազմ բառեր, որոնք նոր են ոչ միայն ձևով, այլև իմաստով. հաճախ այդ նորաբանությունների իմաստից էր բխում ողջ հատվածի բովանդակությունը:

ա) Թարգմանիչները երբեմն նույնությամբ են արտահայտել դրանք.

Բարունակս ապականաբեր և **մահողկուզեան**[37]:

---

[32] ՄՈ, էջ 346:

[33] Նույն տեղում:

[34] ՆԲՀԼ, հ. Ա, էջ 241:

[35] **Աղայան Էդ.**, նշվ. աշխ., Ա–Զ, էջ 81:

[36] **Աւետիքեան Գ.**, Նարեկլուծ, էջ 125, ծնթ. 18:

[37] ՄՈ, էջ 272:

Նշված տողի ընդգծված բառը, որ Գ. Նարեկացու ստեղծածն է, գործածված է ընդհանրապես «թունավոր պտուղ տվող ծառերի համար»[38] իմաստով, այն ընկալել են իբրև ծառի որոշակի տեսակ, մահաբեր խաղող՝ «ասեն, թէ յեկպատան, որ է Աւմեդի, հայնց խաղող կայ, որ թէ մարդ ուտէ՝ մեռանի»[39]: Թարգմանիչները նույնությամբ են արտահայտել բնագրային բառը.

Բարունակս ապականաբեր և **մահողկուզյան** (Մ. Խերանյան, էջ 29),

Եվ բարունակս ապականաբեր ու **մահողկուզյան** (Վ. Գևորգյան, էջ 46),

բ) երբեմն թարգմանել են հոմանիշների միջոցով, որը՝

1. Մոտ էր բառի հիմնական իմաստին՝ առանձին վերցրած.

Հանապազասխալ տեսութիւն, ակնայայրատ պչրութիւն[40],

Մշտասխալ տեսողություն, ակնահայրատ պչրանք (Մ. Խերանյան, էջ 203),

2. Մոտ էր բառի՝ համատեքստում ունեցած իմաստին՝ «**Վաճառ մերձ ի յառ**, տաղաւար քակտելի»[41]: Հիշյալ տողում «*վաճառ մերձ ի յառ*» նշանակում է «ավարառության ենթակա վաճառք»: Սակայն այն ունի նաև մարդու կյանքի կարճատևության և անցողիկության իմաստ՝ «առ այնպիսի նման է կեանքս այս, որպէս թէ որ սկսանի առաւօտին շուկայ և վաճառ, և յերիկունն ի վեր առնուն զշուկայն և զվաճառն և այլ ոչ վաճառեն»[42].

Ավարի վաճառք, քանդելի տաղավար (Մ. Խերանյան, էջ 203),

Ավարառության ենթակա վաճառք, քանդվող տաղավար (Վ. Գևորգյան, էջ 281):

Մեկ այլ հատվածում Նարեկացին գրել է՝ «**Յոլովամեղձ ծուխ**, շոգի ցնդելի»[43]: «*Յոլովամեղձ*» նշանակում է «բազմաբիծ, աղտեղի, մրոտ»[44]: Թարգմանիչները թարգմանել են՝ «**Սաստիկ մրոտ ծուխ**, ցնդելի շոգի» (Մ. Խերանյան, էջ 203), «**Թանձրակուտակ ծուխ**, ցնդելի շոգի» (Վ. Գևորգյան, էջ 281),

3. Մոտ էր բառի ոճական գունապնակին՝ «Դժնէատեսիլ գոյն, **յոգնատխուր** գեղ»[45]՝ «Դժնատեսիլ գույն, **բազմատխուր** գեղ» (Վ. Գևորգյան, էջ 281),

[38] **Խաչատրյան Պ.**, Գրիգոր Նարեկացին և հայ միջնադարը, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 341:

[39] ՄՄ 5650, թ. 339ա:

[40] ՄՈ, էջ 435:

[41] Նույն տեղում:

[42] ՄՄ 5650, թ. 387բ:

[43] ՄՈ, էջ 345:

[44] ՆԲՀԼ, հ. Բ, Ե., 1981, էջ 367:

[45] ՄՈ, էջ 345:

4. Գրաբարյան բառը հաճախ փոխարինվել է աշխարհաբարի ոչ թե մեկ, այլ մի քանի բառով, որոնք իմաստով իրար մոտ են՝ «**Հանապազասխալ** տեսութիւն»[46]՝ «**Մշտասխալ ու թյուր** տեսողություն» (Վ. Գևորգյան, էջ 281):

գ) Թարգմանել են բազմիմաստի բացատրությամբ.

Քանզի յաւետ սխալեալ անկայ,

Իբրեւ **զողողակ** մթային ոչ ընտելական

Ի խաղբս մահու անզգայապէս[47]:

«Զողողակ» բառը, որ միայն «Մատեանում» է հանդիպում, տարբեր կերպ է բացատրվել՝ «լողացող»՝ «թէ՛ մարդ իցէ, և թէ ձուկն»[48], «ողողեալն ի խորս ջրոց»[49], «ջրի մեջ ողողված, լողացող, ջրի տակ սուզվող»[50]: Թարգմանիչները հետևել են Գ. Ավետիքյանի և Ստ. Մալխասյանցի բացատրությանը՝ թարգմանելով «*սուզակ*» և *«ջրասույզ»*.

Քանզի սխալվելով սաստիկ, ինչպես խավարին անընտել **սուզակ**,

Անզգայապես ես ինքս մահվան ծուղակը ընկա (Մ. Խերանյան, էջ 237),

Քանզի մի անփորձ, մթան անընտել **ջրասույզի** պես,

Սաստիկ մոլորված, չզգալով՝ ընկա ծուղակը մահվան (Վ. Գևորգյան, էջ 329):

Գ. Նարեկացու ստեղծած բառաբարդություններից է նաև *«քսփմնափուշ»* բառը.

Եւ յիշատակաւ հարման հեղուսիցն

Քստմնափուշ, տաժանատեսիլ ոգեպահանջից,

Որով պնդեցաւ միածինդ քո յաշտարակ խաչին[51]:

Բանաստեղծը, *«քսփմնափուշ»* ասելով, ակնարկել է այն բևեռները, որոնցով Միածնին գամել են «յաշտարակ խաչին», այսինքն՝ խաչափայտին[52]: Սակայն «*քսփմնափուշ*»-ը ոչ թե փոխանունություն է, հեղույս անվան տեղ գործածված գոյական, այլ ածական-մակդիր, որ վերաբերում է նույն՝ «*հեղույս*» գոյականի «*ոգեպահանջ*» լրացմանը: Միջնադարյան մեկնիչը «*քսփմնափուշ*»-ը բացատրել է՝ «սոսկալի փուշ. զբևեռքն ասէ հոգեկան»[53], որից պարզվել է Գ.

---

[46] Նույն տեղում:

[47] Նույն տեղում, էջ 464:

[48] **Աւետիքեան Գ.**, Նարեկլուծ, էջ 285, ծնթ. 10:

[49] ՆԲՀԼ, հ. Բ, էջ 508:

[50] **Մալխասեանց Ստ.**, նշվ. աշխ., հ. երրորդ, Ե., 1944, էջ 556:

[51] ՄՌ, էջ 358:

[52] **Նալեան Յ.,** նշվ. աշխ., էջ 208, հմմտ. ՄՄ 5650, թ. 366ա:

[53] ՄՄ 5650, թ. 366ա:

Նարեկացու խոսքի իրական իմաստը՝ Աստծու որդու խաչելությունը գալիս էր իր իսկ ոգու պահանջով՝ ոգեպահանջից, և որ այն ցավ էր ոչ թե մարմնի, այլ ոգու: Գ. Ավետիքյանը բառը հասկացել է ոչ ճիշտ՝ «քստմնեցուցիչ, փուշ-փուշ ընող (փշաքաղ անող)»[54] իմաստով, քանի որ բևեռի («զբևեռումն աստուածային մարմնոյ»[55]) առումով նախորդ տողում գործածված է «*հեղոյս*» (*հեղուսիցն*) բառը: Մ. Խերանյանը *«քստմնափուշ»*-ը նույնությամբ է թարգմանել, Վ. Գևորգյանը փոխարինել է այն *«սահմռկեցուցիչ, դժխեմ»* բառերով: Սակայն նրանք չեն պահպանել այս հատվածի թերևս ամենակարևոր՝ *«ոգեպահանջից»* բառը, ինչի հետևանքով էլ թուլացրել են հեղինակի ստեղծած իմաստի կարևորությունը.

Հիշելով հարվածները **քստմնափուշ**, ժանտատեսիլ և մահառիթ այն բևեռների,

Որոնցով գամվեց միածինը քո՝ խաչի աշտարակի վրա՝ թող չարը ցավի գա (Մ. Խերանյան, էջ 123),

Հիշատակելով այն տաժանատեսիլ,

Սահմռկեցուցիչ, դժխեմ, մահառիթ

Հեղուսահարման, որով բևեռվեց

Խաչ-աշտարակին միածինը քո (Վ. Գևորգյան, էջ 172):

Այսպիսի օրինակները «Մատեանում» բազմաթիվ են ու բազմազան, մենք անդրադարձանք դրանցից միայն մի քանիսին:

Այսպիսով, «Մատեան ողբերգութեան» երկի բառաշխարհը արտահայտելու համար թարգմանիչները հաճախ հեռացել են բնօրինակի բառացի իմաստներից, փոխհատուցել դրանք ձևի և բովանդակության այլ միջոցներով, երբեմն հեղինակի բառերն ու մտքերը նույնությամբ են փոխանցել կամ արտահայտել են դրանց աշխարհաբար համարժեքներով: Սակայն նրանք այնքան վարպետորեն են ստեղծել Գ. Նարեկացու բանաստեղծական բառին բնորոշ առանձնահատկությունները, որ «Մատեանը» հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանից հազարամյակ անց էլ վերածնվել է գրեթե նույն ոգով և հանճարեղ գեղեցկությամբ:

---

[54] **Աւետիքեան Գ.**, Նարեկլուծ, էջ 141, ծնթ. 26:

[55] ՄՄ 5650, թ. 366 ա:

ON THE TRANSLATIONS OF THE “BOOK OF LAMENTATIONS” BY GRIGOR NAREKATSI INTO EASTERN ARMENIAN

APRESIAN A.

Summary

While translating the “Book of Lamentations” into Modern Armenian the translators have firstly taken into consideration the context and the author’s intention. However, when necessary, they introduced a novel stylistic layer into the work, artfully implementing other Modern Armenian lexical equivalents in the text of the translation.

К ВОПРОСУ О ПЕРЕВОДАХ «КНИГИ СКОРБНЫХ ПЕСНОПЕНИЙ» ГРИГОРА НАРЕКАЦИ НА ВОСТОЧНОАРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

АПРЕСЯН А.

Резюме

При переводе «Книги скорбных песнопений» на современный армянский язык переводчики в первую очередь учитывали контекст и замысел автора, но при этом, в силу необходимости, вносили новый стилистический пласт, используя иные лексические эквиваленты современного армянского языка и делая это мастерски.

РАПОРТ ГЕНЕРАЛ-КОМИССАРА ТУРЕЦКОЙ АРМЕНИИ ГЕНЕРАЛА П. АВЕРЬЯНОВА ВРЕМЕННОМУ ПРАВИТЕЛЬСТВУ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ МИЛИЦИИ В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ

САAКЯН Р.
rubensahakyan58@gmail.com

Во время Первой мировой войны русская армия добилась больших успехов лишь на русско-турецком фронте. С весны 1915 г. по лето 1917 г. Кавказская армия нанесла ряд серьезных поражений османской армии. Русские войска заняли такие ключевые населенные пункты, как города Ван, Муш, Битлис, Эрзерум, портовый город Трапезунд и т. д. Турецкая армия была почти полностью разгромлена. Русские войска заняли большую часть Западной Армении. 7 мая 1915 г. командование Кавказской армии дало разрешение сформировать временное Ванское управление (губернаторство) во главе с Арамом Манукяном. В кратчайшие сроки были созданы органы власти и произведено административное деление губернии, беженцы стали возвращаться в свои населенные пункты, постепенно начала налаживаться жизнь. Однако в июле того же года Кавказская армия внезапно отступила, с нею вынуждено было покинуть Ван и армянское население. После повторного захвата Вана русскими войсками губернаторство не было восстановлено.

22 мая 1916 г. русским правительством было учреждено генерал-губернаторство Турецкой Армении и других областей Турции, занятых по праву

войны. Генерал-губернатором был назначен генерал-лейтенант Н. Пешков (22.05.1916 – 31.05.1917). Однако новые власти не спешили дать разрешение беженцам-армянам возвратиться на свои земли. Более того, русское правительство решило переселить русских во вновь завоеванные земли и не разрешало армянам-беженцам возвращаться в свои дома.

После Февральской революции 1917 г., когда на Кавказе было упразднено наместничество, новым правительством были сформированы органы власти. Руководство территориями, занятыми русскими войсками, было возложено на кадрового военного разведчика генерала П. Аверьянова.

Во время войны османским правительством был организован геноцид армян, и уцелевшая часть населения нуждалась в защите в особенности от курдских банд, которые нападали не только на армян, айсоров, но и на русские воинские части, тем самым дезорганизуя тыл армии. В ходе войны высшее командование Кавказской армии предприняло ряд шагов, чтобы курдские племена перешли на их сторону, но все попытки были безуспешными.

Генерал П. Аверьянов, отлично знавший регион, пытался обезопасить не только христианское население региона, но и тыл русской армии. Именно поэтому в своей докладной Временному правительству П. Аверьянов предлагал организовать областную и городскую милицию.

Докладная публикуется впервые, без сокращений. Нами сделаны некоторые грамматические и синтаксические правки, поскольку переписчик допустил ряд ошибок.

N 1
ВРЕМЕННЫЙ ПРОЕКТ О ПОЛОЖЕНИИ МИЛИЦИИ В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ И ДРУГИХ ОБЛАСТЯХ ТУРЦИИ, ЗАНЯТЫХ ПО ПРАВУ ВОЙНЫ

Копия

Генерал-комиссар Турецкой Армении
и прочих областей Турции, занятых
по праву войны
31 август 1917 г.
г. Тифлис

Временному правительству

Об областной и городской милиции в Турецкой Армении и прочих областях Турции, занятых по праву войны

5-го июня 1916 года утверждено верховною властью и объявлено в приказе начальника штаба[1] Верховного главнокомандующего того же года за № 739 (при сем прилагаемом) «Временное положение об управлении областями Турции, занятыми по праву войны»[2].

Согласно этому временному положению, из областей Турции, по мере занятия их нашими войсками, должны были образовываться: сперва участки, затем из соединения нескольких участков должны были формироваться округа, которые в свою очередь соединялись в высшие территориальные единицы – военные губернаторства.

Для охранения общественного порядка и безопасности при управлениях начальников участков и начальников округов было положено содержать военно-полицейскую стражу, в количестве: в участке – 29 конных, в округе – 60 конных и 60 пеших стражников (считая в этих числах и на-

[1] Начальником штаба Верховного Главнокомандующего был генерал М. В. Алексеев (18.09.1915–10.11.1916).

[2] 22 мая 1916 г. русским правительством было учреждено генерал-губернаторство Турецкой Армении и других областей Турции, занятых по праву войны. Генерал-губернатором был назначен генерал-лейтенант Н. Пешков (22.05.1916–31.05.1917. Были сформированы органы управления.

чальствующих в лице вахмистра[3] и урядников[4]). Непосредственным начальником стражи в каждом участке являлся сам начальник участка, а в каждом округе – помощник начальника округа по полицейской части.

Для комплектования военно-полицейской стражи бывшим военным генерал-губернатором занятых областей Турции, по соглашению с министром Внутренних дел[5], были привлечены полицейские стражники из эвакуированных нашими войсками местностей царства Польского[6] и северо-западного края. Однако, ввиду небольших окладов содержания, предусмотренных приложеным к временному положению о штатах (вахмистру–840 рублей, урядникам: старшему–720 рублей, младшему – 540 рублей стражникам: старшему – 480 рублей младшему – 420 рублей в год), желающих поступить в военно-полицейскую стражу генерал-губернаторства оказалось всего около 1000 человек. Между тем по числу образованных к началу 1917 года округов и участков необходимо было, согласно штатам, иметь стражу численностью около 9000 человек.

В столь затруднительном положении бывший генерал-губернатор занятых областей Турции обратился к главнокомандующему Кавказскою армиею[7] о командировании в его распоряжение из войсковых частей солдат в таком количестве, которое дало бы возможность довести военно-полицейскую стражу до полного штата. Просьба эта была мотивирована тем, что сохранение порядка и спокойствия в занятых областях Турции, являющихся ближайшим тылом действующей Кавказской армии, отвечает прямым интересам той же армии.

Тем не менее, ввиду общего недостатка людей для пополнения войск, Главнокомандующий признал возможным предоставить в распоряжение генерал-губернатора только 2000 ратников старших сроков службы.

---

[3] Вахмистр – младший офицерский чин в русской армии и в Отдельном корпусе жандармов до 1917 г.

[4] Нижний чин уездной полиции.

[5] Министром МВД был Хвостов А. А. (с июля по сентябрь 1916 г.).

[6] Царство Польское – территория в Центральной Европе, входившая в состав Российской империи по решению Венского конгресса с 1815 по 1915 год. Летом 1915 г., во время Первой мировой войны, была оккупирована немецкими и австро-венгерскими войсками. В ноябре 1918 г. стала независимым государством.

[7] Главнокомандующим Кавказской армии был генерал Н.Н. Юденич.

Таким образом, к марту месяцу 1917 года военно-полицейская стража занятых областей Турции едва насчитывала 3000 человек (2000 солдат и около 1000 стражников), т.е. всего 1/3 штатного числа.

С началом революции все бывшие полицейские стражники удалены из завоеванных областей Турции. Затем из числа оставшихся в областях ратников некоторая часть была уволена вовсе [со] службы за достижением предельного 43-х летнего возраста, значительная же часть была уволена в отпуск на полевые работы. В областях же осталось ныне менее 1000 человек.

Результат такого ослабления охраны не замедлил сказаться в учащении нападений разбойничьих шаек[8] на мирное население городов и поселений, в угоне скота, истреблении посевов и имущества жителей, в нападении на обозы и транспорты, наконец – в убийствах чинов местной русской и туземной администрации и жителей. В особенности страдает от разбоев армянское население бывшего Баязедского санджака[9], подвергающееся неоднократным ударам курдских шаек со стороны Арарата.

Российская революционная власть, имеющая задачей внесение порядка и спокойствия в завоеванные области, не может мириться с таким положением вещей. Совершенно необходимо возможно скорее организовать в стране прочную охрану жизни и имущества жителей, безопасное движение по дорогам и отпор набегам разбойничьих шаек.

Существующая ныне охрана из ратников не удовлетворяет этой задачи ни по своей численности, ни по качеству. Если даже все уволенные на полевые работы солдаты возвратятся в свои округа (что маловероятно), то и тогда стража едва ли достигнет численности 1500 человек, что конечно совершенно недостаточно. Кроме того, вся эта стража–пешая; между тем, по характеру службы в областях, нужно иметь не менее 50% хорошо обученных всадников. Рассчитывать на пополнение имеющегося контингента путем командирования солдат из войск – по заявлению начальства Кавказской армии – совершенно невозможно вследствие некомплекта* даже

[8] Большинство банд было сформировано из курдов.

[9] Санджак – уезд.

* Так в тексте.

боевых частей армии. Мало того, на командированных в занятые области ратников необходимо смотреть как бы на взятых во временное пользование и подлежащих возвращению армии при первой возможности, ввиду испытываемых ею затрдунений по укомплектованию частей прямого боевого назначения. Наконец, необходимо сознаться, что общая разруха и понижение качественного состава солдатской массы отразились и на ратниках, несущих обязанности милиции в округах. Разбросанные небольшими группами на значительном протяжении занятых областей, живя в глухих местах, эти старые ратники обленились, распустились и в большинстве потеряли воинский вид и дух. Создать из этого элемента энергичную, подвижную, боеспособную милицию, и притом в короткое время, совершенно невозможно.

Все эти соображения приводят к необходимости организовать в занятых областях охрану на совершенно иных основах, а именно – по преимуществу из местных жителей, преданных России и армии.

Будучи ближайшим образом заинтересованы в охранении своих родных очагов от нападения и разрушения разбойничьих шаек, эти милиционеры проявят максимум энергии. Кроме того, знание местных условий и языка сыграет важную роль в их деятельности.

Проведение принципа укомплектования милиции туземным населением отнюдь не препятствует пополнению ее также и русскими милиционерами. Наличие последних, в качестве инструкторов, будет весьма полезно.

Следует далее иметь в виду, что на то содержание, которое предусмотрено действующими ныне штатами (см. с. 218), при нынешней дороговизне существовать невозможно. Попытки привлечь милиционеров[10] на службу за такие оклады оказались совершенно безуспешными. Поэтому представляется более рациональным иметь милицию меньшую по численности,

[10] Милиция (от лат. militia) – «воинство», «служба», «ополчение» – эквивалент полиции. Термин «милиция» в значении «органы охраны общественного порядка, замещающие полицию», был возрождён во время Парижской Коммуны 1871 г., ликвидировавшей префектуру полиции и возложившей обязанности обеспечения порядка и безопасности граждан на резервные батальоны Национальной гвардии. В России милиция стала эквивалентом полиции после Февральской революции 1917 г.

но лучше оплачиваемую, что в свою очередь даст возможность приглашать милиционеров на службу с некоторым выбором.

Обращаясь затем к общей схеме организации милиции в завоеванных областях Турции, необходимо отметить, что в силу стратегических, политических и географических условий этого края устройство в нем милиции будет отличаться от таковой же милиции в европейской России главным образом своим полувоенным характером.

Разнообразие выпадающих на долю милиции задач заставляет иметь несколько видов ее. Так, для охранения общественного порядка и спокойствия в городских и сельских поселениях необходима главным образом пешая милиция, по своим задачам и типу близко подходящая к городской уездной милиции в России. Для наблюдения же за безопасностью движения по дорогам, а также для сопровождения транспортов, почты и людей, нужна милиция весьма подвижная, т.е. исключительно конная. Далее, для вооруженной борьбы с враждебными племенами и разбойничьими шайками, для предупреждения их нападений, а равно для производства экспедиций в места скоплений или укрытия этих шаек и племен, необходимы уже небольшие отряды, частью конные, частью пешие, способные действовать по правилам для воинских частей. Наконец, необходимо иметь постоянный кадр для подготовки поступающих на службу милиционеров, который вместе с тем являлся бы и общим резервом на случай необходимости, по обстоятельствам, усиливать в том или ином месте все перечисленные выше виды милиции.

В силу этих соображений предположено учредить в занятых областях Турции четыре вида милиции: местной безопасности, путей сообщения, застав и резерва.

Прежде чем перейти к распределению милиции по территории и к дальнейшим подробностям ее организации, необходимо отметить, что вся территория завоеванных областей Турции может быть по своему этнографическому, политическому и географическому положению разделена на четыре области:

1. Ванская область, обнимающая собою Ванский вилайет в его старых турецких границах, с присоединением нынешних округов Баязид[11] и Диадин, до реки Тышли-чай на западе. В этих пределах Ванская область заключает в себе население в 52000 человек обоего пола. Соседство с турецким и персидским Курдистаном ставит эту область в особенно опасное положение в отношении разбойничьих набегов.

2. Хнысская область обнимает собою западную часть бывшего Баязидского округа, от Тышли-чая на востоке, Хнысскую казу[12] по ее старой границе и всю занятую нами часть бывшего Битлисского вилайета. В этих границах Хнысская область заключает в себе население около 39000 человек обоего пола.

3. Эрзерумская область заключает в себе прежний Эрзерумский вилайет без западной части Баязидского санджака и всей Хнысской казы, а также без нынешних округов Тортум, Мело, Испир[13] и Байбурт[14]. Всего в области населения 106000 человек обоего пола. Наличие в области такого крупного административного центра, как Эрзерум (25 тысяч жителей), а также прохождение по ней наилучших путей, связывающих армию с базой, придают Эрзерумской области особенно важное значение.

4. Понтийская область заключает в себе занятую русскими войсками восточную часть Трапезундского вилайета (округа Хомургян, Ризе и Аттине) и северную часть Эрзерумского вилайета (округа Байбурт, Испир, Мело и Тортум). В этих пределах численность населения составляет около 170000 человек обоего пола.

В каждой из перечисленных областей предположено сформировать свою самостоятельную областную милицию, вверив заведывание ею начальнику областной милиции, подчиненному комиссару области. Областная милиция подразделяется на четыре вышеуказанных вида–милицию местной безопасности, милицию путей сообщения, милицию постоянных застав и резерв милиции; заведывание этими отдельными видами милиции вве-

[11] Баязет.
[12] Каза – округ.
[13] Спер.
[14] Баберд.

ряется помощникам начальника областной милиции, которых у него должно быть четыре. Милиционеры группируются в десятки, полусотни и сотни, под начальством десятников, пятидесятников и сотников.

Милиция путей сообщения, как выше было сказано, должна быть вся конная: в милициях постоянных застав и резерва предположено иметь конных милиционеров половину, а в милиции местной безопасности–одну треть состава.

При начальнике областной милиции предположено учредить небольшую канцелярию.

Всего в каждой из названных выше областей предположено содержать, в среднем, нижеследующее число чинов милиции:

Начальник милиции	1
Помощников его	4
Сотников	9
Пятидесятников	15
Десятников	106
Милиционеров	1174

Итого 1309, не считая чинов канцелярии.

Из этого числа конных предположено иметь в каждой области, в среднем, 715 человек и пеших – 594 человека. Таким образом, во всех четырех областях наибольшее число чинов милиции выразится в цифрах: начальников милиции – 4, помощников их – 16, сотников – 36, пятидесятников–60, десятников – 424 и милиционеров – 4696, а всего – 5236 человек, что почти на половину меньше количества чинов военно-полицейской стражи, предусмотренного временным положением 5 июня 1916 года.

Необходимо также отметить, что особым положением 6-го сентября 1916 года, объявленным в приказе начальника штаба Верховного главнокомандующего от 6-го сентября 1916 года за № 1250 (при сем прилагается), было разрешено иметь в городах и иных крупных населенных пунктах областей Турции особые городские полицейские управления 1-го, 2-го и 3-го разрядов, согласно приложенным к этому приложению штатам №№ 5, 6 и 7. Во главе управлений 1 и 2 разрядов стояли полицмейстеры, а 3-го раз-

ряда – приставы[15]. Число же низших чинов полиции в городах определялось по этим штатам пропорционально населению по следующему расчету: 1 пристав с помощником на 25 тысяч населения, 1 полицейский околоточный надзиратель[16] на 6 тысяч и 2 городовых на 1 тысячу жителей.

При применении этих штатов на практике встретились большие затруднения. В занятых областях Турции имеется только один крупный населенный пункт – гор. Эрзерум, имеющий около 25 тысяч жителей, к которому и был применен штат № 5. Все же остальные города и более важные административные центры имеют в среднем от 3 до 5 тысяч жителей (Ризе, Ван, Байбурт, Гасан-Кала и т. д.). Поэтому штаты № 5 и 6 формально не могли быть к ним применены: по штату же № 7 вся полиция в таком городе должна была бы состоять из одного пристава и 6–10 городовых.

Конечно, такая охрана являлась совершенно недостаточной, так как названные города, хотя и невелики по числу жителей, однако разбросаны на довольно большой площади и, кроме того, население их заключает в себе много неспокойных элементов, вследствие чего охрана внутренней безопасности в этих пунктах представляет собою далеко не легкую задачу.

В силу этих соображений в гор. Ван и Ризе был, вопреки установленной норме, применен штат № 5, который, однако, для этих городов оказался чрезмерно велик.

Принцип самостоятельной охраны в некоторых краях признается целесообразным сохранить и на будущее время, поручив эту охрану особой городской милиции, действующей по правилам милиции местной безопасности. Управление милицией в каждом городе вверяется начальнику городской милиции, в помощь которому назначаются: в крупных центрах, допускающих разделение на участки, – участковые начальники милиции и их помощники, в менее населенных городах–только помощники начальника милиции. Низший состав милиции предположено иметь по следующему

[15] Полицейская должность в России. На пристава были возложены все исполнительные, следственные, судебно-полицейские и хозяйственно-распорядительные обязанности.

[16] В Российской империи – чиновник городской полиции, ведавший околотом (районом). Он непосредственно подчинялся участковому приставу. Околоточному надзирателю подчинялись городовые и дворники.

расчету: 5 милиционеров на каждую тысячу жителей, число же десятников и пятидесятников – по числу милиционеров. Таким образом, например, в городе с 5-тысячным населением будет следующее число чинов: начальник милиции, его помощник, 3 десятника и 25 милиционеров, а всего – 30 чинов вместо прежних 7–11 человек.

По такому расчету каждый город будет обеспечиваться действительно необходимым числом чинов милиции, и охрана будет в достаточной мере обеспечена.

Городскую милицию предположено иметь только пешую. При каждом управлении таковой милиции должна быть небольшая канцелярия.

В представляемом при сем проекте «Временного положения о милиции в Турецкой Армении и прочих областях Турции, занятых по праву войны», подробно изложены: состав милиции и ее распределение, порядок определения на должности и увольнения чинов милиции, предметы ведения и степень власти различных органов милиции, порядок подчиненности, сношений сих чинов и ответственности их.

При разработке этого проекта было принято за основание положение о милиции в России.

Однако от применения в занятых областях Турции некоторых пунктов этого положения пришлось отказаться в силу особенностей края, представляющего собою передовой театр войны, на половину разоренный бывшими здесь военными действиями. Разноплеменное население этого края мало культурно; местного самоуправления в европейском смысле в крае не существует: расстояния велики, населенные пункты редки и на половину разрушены, а сообщение между ними затруднено горным характером местности и отсутствием хороших дорог. Все эти причины и побудили придать милиции тот полувоенный характер, о котором было уже выше доложено. Подробные указания о числе чинов милиции и степень обеспечения их различными видами довольствия от казны приведены в приложенных к проекту временного положения штатах №№ 13, 14 и 15. Штаты эти представляют некоторую среднюю норму, определяющую наибольший размер расходов казны на милицию. В действительности же количество чинов милиции в областях и в городах может несколько отличаться от шта-

тов, так как, согласно проекту временного положения о милиции, генерал-комиссару предоставляется право усиливать охрану в одних городах или областях за счет других.

Переходя, наконец, к вопросу о финансовой стороне настоящей реформы, необходимо отметить, что вызываемые ею расходы казны подразделяются на постоянные и единовременные.

Постоянные расходы (за округлением до полной тысячи рублей) могут быть примерно исчислены в сумме:

а) на содержание областной милиции в год 7071000 [руб.]

б) на содержание городской милиции в год 402000 [руб.]

Итого: 7473000 руб.

Единовременные расходы (также с округлением до полной тысячи) выразятся примерно в следующих цифрах:

а) на областную милицию 1471000 [руб.]

б) на городскую милицию 6000 [руб.]

Итого: 1477000 руб.

Подробный расчет этих расходов при сем приложен.

Для того же, чтобы судить, насколько настоящая реформа возлагает новую тяжесть на финансы государства, необходимо принять во внимание, что содержание полицейской стражи по существующим ныне штатам требовало расходов (за округлением до полной тысячи) в год:

а) в 29 округах 6276000 [руб.]

б) в городах 619000 [руб.]

Итого: 6895000 р.

Таким образом, новый постоянный расход казны на данное предприятие выразится в сумме всего 578000 рублей, а единовременный, как выше было указано, 1477000 рублей.

Необходимо иметь в виду, что намечаемая реформа является только частью общего пересмотра временного положения 5 июня 1916 года об управлении областями Турции, занятыми по праву войны. В настоящее время намечается коренная реорганизация управления названными областями, с соответственным изменением штатов центрального управления, об-

ластей округов и участков в сторону существенного сокращения расходов. Величина этого сокращения в настоящее время еще не может быть точно установлена, но во всяком случае сбережения казны по этому отделу расходов в значительной мере покроют собою новый расход милиции.

Расходы на милицию в ближайшем тыловом районе армии, на который распространяется положение о полевом управлении войск в военное время, подлежат ассигнованию за счет кредитов, отпускаемых из военного фонда в распоряжение главнокомандующего армиями Кавказского фронта.

З А К Л Ю Ч Е Н И Е. На основании всего вышеизложенного полагалось бы:

1) Военно-полицейскую стражу, предусмотренную штатами № 1 и № 2, приложенными к временному положению об управлении областями Турции, занятыми по праву войны (собр. усак. 1916 года ст.)*, – упразднить.

2) Взамен сего в областях Турецкой Армении и прочих областях Турции, занятых по праву войны, – учредить милицию прилагаемым при сем временным положением и штатами.

3) Вызываемый указанною в пункте 2 мерою расход казны отнести за счет ассигнований, отпускаемых из государственного казначейства по военному фонду в распоряжение главнокомандующего армиями Кавказского фронта.

Изложенное представляю на уважение Временного правительства.

П Р И Л О Ж Е Н И Е : проекты временного положения о милиции со штатами №№ 13, 14 и 15 и расчет расходов.

Генерал-комиссар П. Аверьянов[17]

И. д. начальника штаба, полковник Острянский[18]

Возражений не имею: старший контролер П. Николаев

С подлинным верно:

НАА, ф. 1168, оп. 1, д. 320, лл. 91–102. Копия. Машинопись.

---

* Так в тексте.

[17] Аверьянов Петр Васильевич (1867–1937), русский военный деятель, генерал, военный востоковед, разведчик. Секретарь российского Генерального консульства в Эрзеруме (1901–1907). 19-го мая 1917 г. – Генеральный комиссар и главнокомандующий турецкими областями, занятыми русскими войсками по праву войны.

[18] Острянский Николай Максимович (1867–1941), генерал-майор, участник русско-японской, Первой мировой и Гражданской войны.

N 2

Генерал-комиссар Турецкой Армении
и прочих областей Турции, занятых
по праву войны
15 декабря 1917 г.
Тифлис

ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕМУ ВОЙСКАМИ КАВКАЗСКОГО ФРОНТА

Проект нового положения о вольнонаемной милиции в занятых областях Турции и новые штаты сей милиции представлены мною Временному правительству еще в августе текущего года, но ввиду происшедших изменений в политическом положении государства не утверждены до сего времени.

Между тем действующие ныне штаты вольнонаемной милиции (охранной стражи) пердусматривают столь малые оклады жалованья (в среднем 35–45 руб. в месяц), что на них совершенно невозможно найти желающих поступить в милицию, тем более, что сверх указанных окладов милиционеры не получают ни одежды, ни продовольствия и обязаны приобретать таковые за свое скудное жалованье, а это недоступно при современной дороговизне.

Дабы привлечь в областную милицию лучших элементов из русскоподданных горцев Кавказа, армян и из более надежных солдат, необходимо улучшить материальное положение милиционеров путем выдачи им от казны, сверх штатного жалованья, еще всех видов интендантского довольствия, а конным – и фуража для лошадей.

При этом необходимо иметь ввиду, что милиция, формируемая в Турецкой Армении и прочих областях Турции, занятых по праву войны, имеет целью не только поддержание порядка внутри страны и борьбу с разбоями, но также и чисто боевые назначения, как то: 1. охрана путей, 2. содействие правильной эвакуации наших войск с фронта и 3. в крайности выступление на фронт в качестве организованной воинской силы.

Заключение: ввиду доложенного вольнонаемную милицию завоеванных областей Турции, казалось бы, необходимо рассматривать как воин-

скую часть, а в таком случае выдача чинам ее бесплатно от казны обмундирования и всех видов натурального штатного довольствия по солдатскому положению, сверх установленного штатного жалования, могла бы быть разрешена вами на основании пун[кта] 97 Положения о полевом управлении войск в военное время[19].

В случае утвердительного разрешения вами этого вопроса можно надеяться на сформирование в завоеванных областях Турции, по действующему ныне штату, милиции в числе 8709 человек, из коих – 1740 конных.

Испрашивается: угодно ли Вам согласиться с приведенными в сем докладе соображениями и в утвердительном случае разрешить выдавать милиционерам формируемой в завоеванных областях Турции милиции обмундирование и все виды натурального довольствия, по солдатскому положению, т. е. бесплатно от казны.

Подписал: генерал-комиссар Аверьянов
Начальник штаба: генерал-майор Острянский

НАА, ф. 1168, оп. 1, д. 319, лл. 173–174. Копия. Машинопись.

[19] Согласно сему пункту, вам предоставлено право назначать войскам, управлениям и учреждениям в исключительных случаях отпуск вещей, денег и продовольственных припасов сверх норм, установленных законом (прим. в документе).

Согласно представляемого при сем сношения Главного Полевого Контролера от 16 сего декабря N 17759, возражения со стороны Контролера не имеется. С подлинным верно: и.д. старшего адьютанта, капитан (прим. в документе).

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ
BOOK REVIEWS

СВЕТЛАНА ГУЛЯН. ЗНАК МАМУЛЯНА
(Ереван, изд-во «Эдит Принт», 2014, 320 с.)

БАХЧИНЯН А.
artsvi1971@mail.ru

Жизнь и творчество одного из «патриархов» киноискусства – нашего соотечественника Рубена Мамуляна (1897–1987) на протяжении почти полувека находится в центре внимания исследователей разных стран. О нем писались монографии на английском (по крайней мере – четыре), итальянском, французском, испанском и немецком языках. На армянском же пока нет отдельной книги (монография автора данных строк о Мамуляне еще не опубликована). А первое русскоязычное исследование о Рубене Мамуляне, непосредственно связанном с русской реальностью, было издано только в 2014 году.

Небогатая армянская киноведческая литература пополнилась еще одним ценным исследованием. Многолетний сотрудник Института искусств Национальной академии наук Армении, киновед Светлана Гулян издала результат своих многолетних скрупулезных изысканий – «Знак Мамуляна» (заглавие остроумно заимствовано у Мамуляна, один из фильмов которого назван «Знак Зорро»).

Монография С. Гулян выгодно отличается от вышеупомянутых исследований на европейских языках в нескольких аспектах. Во-первых, широким охватом материала: если до сих пор довольно-таки много писали о фильмах Мамуляна (редко – также о театральных работах), то в этой книге, помимо его театральных постановок и фильмов, говорится о малоизвестных страницах биографии режиссера, о его связях с армянским народом и в отдельной главе – о его новой версии трагедии Шекспира «Гамлет» (в

плане переложения пьесы на современный английский язык). Исследование обогатилось использованием в качестве источника неопубликованных мемуаров Рубена Мамуляна. Данная работа – не просто биография нашего выдающегося соотечественника: она являет собой нечто большее, поскольку это также история одного критического периода американского шоу-бизнеса, богатая бурными событиями, интригами и драмами.

Жизнь и творчество Рубена Мамуляна, прожившего девяносто насыщенных лет и создавшего шедевры в мире театра и кино, дает неисчерпаемый исследовательский материал киноведам, театроведам, филологам, культурологам, арменоведам. Будучи объективным исследователем и опытным киноведом, Светлана Гулян не упустила ни одной важной детали, касающейся творчества и жизни Мамуляна. Более того, обращаясь к тому или иному эпизоду его биографии, к его тем или иным режиссерским работам, она рассматривает их в социально-культурном контексте того времени.

Книга начинается вступительным словом редактора Давида Мурадяна, за которым следуют введение, десять основных глав, а заканчивается «Мыслями Мамуляна и о Мамуляне», фильмографией Мамуляна и списком использованной литературы.

Работа читается с нескрываемым интересом, местами – как художественное произведение. Язык исследования не просто нарративный и научно-аналитический, иногда повествование превращается в дружескую беседу с читателем. Образное выражение С. Гулян, действительно, очень к месту: «*Если взглянуть на творчество Мамуляна с высоты птичьего полета и попытаться выразить свои впечатления в ряду сравнений и ассоциаций, то вполне уместна аналогия с ярким, красочным, пестрым ковром*» (с. 191). Действительно, Мамулян был многогранным, разностильным творцом, который, создавая совершенно отличающиеся друг от друга сюжеты из истории и жизни разных народов, ко всему подходил с позиции утонченного эстета, обладающего высоким вкусом. Р. Мамуляну удавалось в равной степени успешно снимать и ставить в театре произведения как американских писателей, так и представителей иных культур: афроамериканцев («Порги», «Леди из Сент-Луиза»), вьетнамцев («Конгай»), англичан

(«Доктор Джекил и мистер Хайд»), немцев («Песнь Песней»), шведов («Королева Кристина»), русских («Мы живем снова»), мексиканцев («Отчаянный парень»), испанцев («Знак Зорро») и т.д.

Исследование С. Гулян «ломает» старые стереотипы в отношении творчества Мамуляна, в частности, его роли в истории кино как всего лишь технического новатора, использовавшего технические новшества. Об этом говорил кинокритик Эндрю Сариса: «Трагедия Мамуляна похожа на трагедию того изобретателя, которому больше нечего изобретать». Однако, как заметила С. Гулян, даже если Мамулян не делал открытий и снимал в техническом смысле более простые кинофильмы, он по-прежнему «*продолжает оставаться во всех этих фильмах режиссером высокого профессионального мастерства, режиссером, верным своему изысканному художественному вкусу*» (с. 189). Монография проливает свет на то, что реальной «трагедией» был принципиальный и бескомпромиссный характер режиссера, который в действительности мог бы дать кинематографу и театру намного больше, если бы ему не чинили препятствия. Однако со временем американская кино- и театральная среда, с присущими ей писаными и неписаными канонами, способствовала его изоляции, а в дальнейшем – намеренному игнорированию. Подробно анализируя лучшие работы Мамуляна, автор по праву пишет, что эти кинокартины, несомненно, являются высокохудожественными произведениями, указывающими путь развития кинематографа в будущем.

Автор книги анализирует инновации режиссера, обогатившего язык кино: особенности движения камеры, озвучивания, объединение двух различных звуков в одной звуковой дорожке, использование закадрового текста и субъективной камеры, не говоря уже о создании первого в мире полностью цветного фильма.

С. Гулян останавливается на важных вехах творческой биографии Мамуляна – на реализации его новаторской идеи задействовать в театральной постановке группу непрофессионалов, да еще – афроамериканцев, а также на постановке первой американской национальной оперы – «Порги и Бесс» Гершвина и т.д.

Путь к славе для Р. Мамуляна был тернистым: в книге немало свидетельств того, какие неимоверные препятствия приходилось преодолевать режиссеру, чтобы занять свою нишу в американском кинопроизводстве, включая также цензуру.

С. Гулян исследует творчество Р. Мамуляна сквозь призму социально-культурного контекста американской действительности 20–40-х годов XX в. Давая выскоую оценку роли Мамуляна в мировом кино, она далека от максимализма: «*Несмотря на огромные заслуги Мамуляна в разработке принципов построения кинофильма, актерского мастерства и режиссерской техники, несмотря на несомненные его художественные достижения, именно в области предметной изобразительности его кино трудно назвать «авторским» в современном значении слова. Он не был художником, творящим на экране свой особый, только ему присущий мир на основе смыслового и образного пересоздания окружающей реальности*» (с. 145).

Книга, хотя и написана на русском языке, но является также выражением любви к своему народу и его культуре. Следует отметить и высокое полиграфическое качество книги, которая вышла в издательстве «Эдит принт». Это тот случай, когда форма гармонирует с содержанием.

ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ ԳԱՅԱՆԵ, ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ-ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅ-ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՂԲՅՈՒՐ (VII-XII դդ.)

(Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2017, 200 էջ)

МКРТУМЯН ГАЯНЕ. ГРАМОТЫ-ДОГОВОРЫ КАК ИСТОЧНИКИ ПО АРМЯНО-АРАБСКИМ ОТНОШЕНИЯМ (VII–XII ВВ.)

(Ереван, изд-во «Мугни», 2017, 200 с.)

ЖАМКОЧЯН А.

Монография представляет собой ценное исследование по проблемам социально-экономической, правовой, дипломатической истории армянского народа в период арабского господства (VII–XII вв.).

Серьезный вклад в исследуемую проблему внесли видные арменоведы Б. Халатянц, А. Налбандян, А. Анасян, А. Папазян, А. Тер-Гевондян, работы которых пользуются широкой известностью в научных кругах. Особо следует выделить исследования А. Тер-Гевондяна, написанные на основе использования трудов арабских географов и армянских летописцев.

С учетом сказанного Г. Мкртумян, изучив хранящиеся в Матенадаране рукописные источники на арабском, турецком языках и сопоставив их с материалами Католикосатского архива, а также с данными отечественной и иностранной литературы, представила научной общественности монографию, состоящую из предисловия, трех глав, заключения, списка использованной литературы и переведенного с арабского языка приложения.

В наши дни, когда исламисты уничтожают памятники цивилизации и прибегают к террористическим действиям как в отношении христиан, так и иноверцев (имеем в виду езидов), актуальность данной работы очевидна.

Проблема состоит в том, что на заре зарождения ислама, когда создавался Коран, арабы толерантно относились к религиям других наро-

дов, что неоднократно подчеркивает автор монографии. Один из фактов подобного отношения зафиксирован в договоре, заключенном между Иерусалимским патриархом армян Григором Урфаци и халифом Омаром, в котором затрагивается вопрос обеспечения неприкосновенности личности и имущества через уплату налогов. Эту мысль автор формулирует следующим образом: «Все это еще раз доказывает, что арабу-завоевателю не было чуждо проявление гуманности» (с. 44).

Первую главу монографии можно считать прологом к раскрытию сути Корана, пониманию идеи установления пророком Мухаммадом господства над миром, причем договоры и грамоты являлись определением той сферы деятельности, которая соответственно призвана была гарантировать экономическую, религиозную, культурную жизнь для еврейских, христианских и зороастрийских общин.

Программу завоевания мира и принципы Корана пророком Мухаммадом была сформированы в йеменском городе Наджран, где в VII веке уже имелись общины арабов-язычников, христиан и евреев. Ознакомившись с содержанием различных религиозных направлений, Мухаммад поставил перед собой задачу в целях достижения успеха в ходе будущих завоеваний разработать механизмы урегулирования взаимоотношений различных обществ. Грамоты-договоры, подписанные с арабскими военачальниками либо господствующим сословием той или иной общины, стали своего рода документами для установления этих отношений в сответствии с правовыми нормами.

Немаловажное значение имел и вопрос согласования тех или иных политических реалий, что также осуществлялось посредством грамот-договоров, следовательно, помимо функций урегулирования общественных отношений, эти документы имели также функциию дипломатическую.

В качестве классического образца сказанного в монографии представлен договор, заключенный в 652 г. между Теодоросом Рштуни и наместником Дамаска Муавией.

В период становления Халифата заключение грамот-договоров в каждой стране представляло собой длительный процесс, связанный с изменением формулировок и приспособлением их к общественным и политичес-

ким требованиям своего времени. Во многих грамотах-договорах, сохранившихся в оригинальном виде, встречаются неточности в вопросе указания даты их заключения: так, и после смерти Мухаммада восхваление имени Аллаха («Нет Бога кроме Аллаха и Мухаммад пророк его») приводится в договоре от его имени.

В этой связи, автор монографии, учитывая справедливые уточнения А. Папазяна и А. Тер-Гевондяна по поводу того, что в период арабского господства упоминание в грамотах-договорах имени пророка Мухаммада является анахронизмом, на основе анализа хранящихся в Матенадаране арабских рукописей подтверждает их правомерность, не оставляя сомнений в том, что хронологические несоответствия вытекают из копирования или дублирования первоисточника. Примером такого несоответствия является упоминание имени пророка Мухаммада в вышеназванном нами договоре, заключенном в 652 году между Теодоросом Рштуни и наместником Дамаска Муавией, поскольку пророк умер еще в 632 году. На этот противоречивый факт указывал А. Тер-Гевондян, призывая проявлять осторожность при анализе этих проблем.

Ключевое значение имеют разделы монографии, относящиеся к правовым договорам, выданным арабами армянской общине и известным в армянской историографии как «Большой Маншур» и «Малый Маншур». Отлично сознавая, какую важную политическую роль в армянской действительности играют католикос и князья, этими двумя договорами арабы защищают права духовенства и княжеского сословия, освобождая их от уплаты налогов и возлагая всю тяжесть этих налогов на плечи простого народа. Анализ договоров автором монографии был осуществлен на основе сведений историографа VII века Себеоса, историографов XII–XIII веков Самуела Анеци, Киракоса Гандзакеци и Мхитара Анеци, а также историографа XIV-XV веков Григора Татеваци.

В этих грамотах роль духовенства представлена с учетом деятельности католикосов Саака Дзорапореци (677–703) и Ованнеса Одзнеци (717–728), которые встречались с высокопоставленными арабскими сановниками с целью урегулирования проблем общины. Из договоров, заключенных с нахарарами, Г. Мкртумян выделила договор, скрепленный

между Ашотом Багратуни и халифом Хишамом. Этим договором на конницу (которая с разрешения арабов не была расформирована) не возлагались налоги.

В контексте этих договоров особенно важны хранящиеся в Матенадаране рукописи договоров, текстологический анализ которых выполнен А. Папазяном и А. Анасяном, а дополнения сделаны автором монографии с целью показать, что грамоты-договоры могли обеспечить правовое поле общинам Персии и Турции.

Г. Мкртумян рассматривает также составленную Григором Даранахци (XVII в.) хронологию деятельности Али Маншура, который в известной мере помог населению Турции в вопросе смягчения гнета и произвола. Как пишет Григор Даранахци, грамота «Большой Маншур» внушала доверие высокопоставленным сановникам, и они воспринимали ее как священное писание. По словам Даранахци, грамота вызывала в них чувство страха и трепета одновременно, благодаря чему они прекращали бесчинства в отношении народа (с. 125).

Для подтверждения выдвинутых тезисов автором книги использованы и работы арабских исследователей, в частности, работа Мухаммада Хамидаллаха, написанная на основе рукописей, обнаруженных в церкви Тур на Синае и у монахов на горе Зейтун. Одна из них написана Муавиа ибн Абу Суфяном в 625–626 гг. в городе Мадина по указанию Мухаммада, а другая – Али ибн Абу Талибом в 623–624 гг. Г Мкртумян отмечает, что по своему содержанию они совпадают с христианским вариантом договора, выданного населению Наджрана, а также с хранящимися в Матенадаране и исследованными автором текстами договоров с именем пророка Мухаммада (с. 119).

Сбор налогов как одна из важнейших составляющих социально-экономической жизни рассматривается в монографии с учетом изменений в политической жизни на фоне как регулярных, так и носивших нерегулярный характер завоеваний в ходе арабских нашествий до 701 года, когда Армения была полностью завоевана и когда сформировалось наместничество «Арминия», в состав которой вошли Грузия, Алуанк и Дербент. В этот же период была сформирована система налогообложе-

ния, которая детально изучена в армянской историографии. В дальнейшем наместничество «Арминия» послужило основой для образования независимого государства – Багратидской Армении.

В третьей главе монографии рассмотрены грамоты-договоры, выданные христианскому населению Междуречья, Ассирии, Иерусалима и Сирии и представленные автором в качестве основополагающих для составления «Али Маншуров».

История и система управления стран Междуречья имели ряд особенностей. Так например, Сирия и страны Междуречья, которые устали от персидско-византийских войн и разрухи, с приходом арабов связывали определенные надежды и не препятствовали расселению арабских племен на их территории, а также исламизации страны, чего нельзя было сказать о Персии, имевшей стабильную систему управления и институт дехканства в сфере землевладения. Возможности арабов в плане поселения на территории Персии были ограничены. Успешным был лишь процесс исламизации страны.

Совершенно иной была ситуация в Армении. Нахарарская система управления и главенствующая роль духовенства затянули процесс закрепления арабов в Армении.

В монографии рассмотрен также договор, сохранившийся в мусульманской историографии под именем Омара халифа. Этим документом ограничивались права христиан Сирии и подготавливалась почва для мухаммадских договоров.

В конце монографии в качестве приложения дается перевод рукописного документа, который хранится в арабском фонде Матенадарана под номером 358. Перевод выполнен профессионально и эквивалентен подлиннику.

Работа Г. Мкртумян, представляя собой результат многолетних научных изысканий, является серьезным вкладом в освещение ряда проблем средневековой армянской историографии.

Հրատ. պատվեր N 833
Ստորագրված է տպագրության 30.01.2018 թ.:
Չափսը՝ 70x100¹/₁₆: 15.5 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 300 օրինակ:

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180

Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180

24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180

www.hayagithimnadram.am
Email: joas2015@yahoo.com, info@haygithimnadram.am

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն փպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the "Gitutuyn" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.
Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.